

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 1.

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **BENCZE ANDRÁS**
OROSZ BIRODALOM – GYENGE BIRODALOM?
- **HOPKA ZOLTÁN**
AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA GYARMATOSÍTÓ
TÖREKVÉSEI
- **CSEPREGI JANKA JÚLIA**
MODERNIZÁCIÓ VAGY GYARMATOSÍTÁS?
- **CLEMENS WIRLEITNER**
KÍNAI KULIK BEHOZATALA AZ OSZTRÁK–MAGYAR
MONARCHIÁBA
- **BALOGH ÁDÁM TIBOR**
BEVÁNDORLÁS ÉS KOLONIZÁCIÓ A BRAZÍLIAI EGYESÜLT
ÁLLAMOKBAN
- **CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN**
EGY KOLONIALISTA VADÁSZ A SZOCIALISTA
MAGYARORSZÁGRÓL
- **SZEMLE**
DEMETER GÁBOR, NAGY BÉLA, GREGOSITS GÁBOR ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

15. (47.) évfolyam 2025. 1.

TARTALOM

Paradigmaváltás a magyar történetírásban – a kolonializmus kutatás jelene (Csaplár-Degovics Krisztián)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Bencze András: Orosz Birodalom – gyenge birodalom? Orosz gyarmatosítás Észak-Amerikában	5
Hopka Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia gyarmatosító törekvései	23
Csepregi Janka Júlia: Modernizáció vagy gyarmatosítás? A bosznia-hercegovinai kolonizáció értelmezései	41
Clemens Wirleitner: Kínai kulik behozatala az Osztrák–Magyar Monarchiába. Viták és esetek	69
Balogh Ádám Tibor: Bevándorlás és kolonizáció a Brazíliai Egyesült Államokban. Az osztrák Kereskedelmi Minisztérium 1910. évről szóló beszámolójának tükrében	83
Csaplár-Degovics Krisztián: Egy kolonialista vadász a szocialista Magyarországról. Kelet-Afrika felfedezése a hidegháború idején	113
<i>Műhely</i>	
Gazdik Dániel: Az Erzurumi vilajet a 19. század végén. Egy határvidék az Orosz Birodalom geopolitikai és esztörténeti gondolkodásában	149
<i>Szemle</i>	
Szerbia földrajza (Demeter Gábor)	161
Háborúk atlasza. Modern kor, 16–18. század (Nagy Béla)	165
A portugál történelem nagy csatái (Gregosits Gábor)	168

Paradigmaváltás a magyar történetírásban – a kolonializmus kutatás jelene

A magyar történetírás a rendszerváltás után alig foglalkozott a gyarmatosítás nemzetközi történetével. Korábban, az államszocializmus idején pedig az a felfogás volt érvényben, hogy a gyarmatosítás a nyugati kapitalista országok történelmi terhe, a kelet-európai kis nemzeteknek nem volt abban részük, tehát kutatni sem kell. Legfeljebb ítéletet mondani felette.

Azok a történészek, akik a hosszú 19. század történelmi kérdéseit kutatták, találkoztak ugyan korszakuk publikálatlan és publikált forrásaiban a gyarmat és gyarmatosítás, vagy az ettől elválaszthatatlan birodalom fogalmaival, de vagy nem figyeltek fel ezekre kellő mértékben, vagy nem érezték szükségesnek, hogy feltárják kontextusukat. Sokáig igény sem merült fel arra, hogy a hagyományos Közép-Európa-centrikus kérdésfelvetéseinken változtassunk. A 2010-es évtizedben azonban Kelet-Európa történetírásait is elértek a *new imperial history* szemléletének, fogalmainak és módszertanának hatásai. Ennek köszönhetően az utóbbi években már több tanulmány és könyv jelent meg, a történelem mellett főként a néprajz és a muzeológia képviselőinek a tollából, amelyek a gyarmatosítás kérdését boncolgatták – immár Magyarország történelme vagy múzeumi gyűjteményei szempontjából is.

Kétségtelen, hogy nagyon nehéz dolga van annak, aki le akar térni a már jól kitaposott ösvényekről, vagy változtatni szeretne a közoktatásban és az egyetemen továbbörökített nemzet- és nemzetállam-központú szemléleten. Egy olyan új koordináta-rendszerben kell ugyanis gondolkodni, amelyhez mentális határokat kell átlépni. Nemcsak arról van szó, hogy meg kell honosítani egy új módszertant, terminológiát és (transznacionális) szemléletet, hanem szembe kell nézni azzal, hogy új források bevonásával, a régiek újraértelmezésével a kolonializmus kutatások paradigmaváltással járnak.

Magyarországon az Aetas vállalta magára az úttörő szerepet, hogy tematikus számot jelentet meg a kolonializmus kutatások eredményeire alapozva. A szegedi folyóirat 2023. évi 1. száma az első olyan tanulmánygyűjtemény, amely csaknem minden kontinensre vonatkozóan közölt (proto)koloniális esettanulmányokat magyar szerzők tollából. Az említett válogatás tartalmazott elméleti és módszertani írásokat, és megjelentetett egy fontos interjút Walter Sauer osztrák történésszel, aki Ausztriában elsőként törte meg a jeget vonatkozó kutatásaival. A *Világtörténet* jelen összeállítása így a második folyóiratszám, amelyet kifejezetten a kolonializmus kutatásoknak szentelnek Magyarországon, de az első, amelyben az írások többsége

publikálatlan levéltári forrásokon alapul. A tanulmányok nemzetközi viszonylatban is újdonságnak számító problémákat vetnek fel, és elsősorban Ausztria–Magyarország történetéhez kötődnek.

Bencze András, az orosz kolonializmus kutatója sikeresen megvédett disszertációját Orosz-Alaszkáról írta. Jelen cikkében Jason C. Sharman elmélete alapján azt vizsgálja, hogy az amerikai kontinensen gyarmatosító Oroszország „gyenge birodalomnak” számít-e. A cikk az orosz gyarmatosítás történeti és historiográfiai összefoglalását követően tipológiai kérdéseket vet fel, majd az orosz koloniális gyakorlatot ütközteti a felvázolt elméleti háttérrel. Számba veszi az orosz és a nyugat-európai gyarmatosítások közötti hasonlóságokat és különbségeket, majd konklúziójában kijelöli Oroszország helyét a gyarmatosító birodalmak sorában.

Hopka Zoltán Ausztria–Magyarország gyarmatosítási törekvéseiről nyújt áttekintést a szakirodalom alapján. A tanulmány fókuszában a gyarmatosítási kísérletek állnak, amelyek közül csak Bosznia-Hercegovina és a kínai Tiencsin városában létesített koncessziós terület esetét tekinti sikeresnek. Az írás emellett bemutatja a Monarchia prominens vezetőinek koloniális attitűdjeit és a tengeren túli terjeszkedéssel kapcsolatos elképzeléseit is.

Csepregi Janka Júlia a modernizáció és a gyarmatosítás kérdéseit vizsgálja az osztrák–magyar Bosznia-Hercegovina történetének elemzésével. Publikálatlan bécsi és szarajevói levéltári források, illetve német, magyar, angol, lengyel, szerb és bosnyák nyelvű szakirodalom alapján azt tekinti át, hogy az okkupált tartományokról szóló szakirodalom hol jelöli ki Bosznia-Hercegovina helyét a történeti diskurzusban. Edward Said orientalizmuselméletének és Maria Todorova balkanizmus-konceptiójának tükrében azt elemzi, hogy a modernizáció, az agrárkérdés és a telepítési politika milyen elméleti, gyakorlati, politikai és gazdasági szempontok alapján alakult az okkupált tartományokban. A szerző konklúziójában állást foglal abban a kérdésben, vajon igazolható-e a modernizációs vagy a gyarmati politika posztkoloniális értelmezése levéltári források alapján.

Számunk osztrák vendégszerzője, Clemens Wirleitner, aki Ausztria–Magyarország Kína-politikájáról írja disszertációját a Bécsi Egyetemen, nagyon érdekesítő témát talált. A publikálatlan bécsi levéltári forrásokon és német, illetve magyar nyelvű kortárs sajtón alapuló tanulmánya egy, a magyar történetírásban ismeretlen témát dolgoz fel. Nemcsak napjainkban vet komoly politikai, gazdasági és társadalmi hullámokat az ázsiai vendégmunkások tömeges magyarországi alkalmazása, így volt ez a századfordulón is. A társadalmi feszültségek és az agrárszocialista mozgalmak és pártok szervezkedései azzal fenyegettek, hogy a betakarítási munkákat nem, vagy csak részben lehet elvégezni az Alföldön a lázongó gazdák követelése miatt. A munkaerő pótlására néhány Békés vármegyei arisztokrata azt vetette fel, hogy kínai aratómunkások ezreit fogják behozni. A szerző megvilágítja a politikai vita hátterét, emellett több esetet is bemutat, hogy mi történt a Monarchia területére ténylegesen megérkező kínai vendégmunkásokkal.

Balogh Ádám Tibor a Brazíliába irányuló európai bevándorlók, az ott zajló betelepítési programok és egyéb kolonizációs törekvések történetét egy osztrák minisztériumi jelentés (1910) tükrében veszi górcső alá. A stabil elméleti alapokon, tiszt

tázott fogalmakkal dolgozó írás – ausztriai levéltári források és braziliai szakirodalom alapján – arra reflektál, hogy miként viszonyult az Osztrák–Magyar Monarchia a dél-amerikai kivándorlásra. Statisztikai adatokkal alátámasztva, részletesen, információgazdagon mutatja be az egyes tagállamokba (São Paulo, Paraná, Santa Catarina, Rio Grande do Sul) érkező osztrák és magyar állampolgárságú kitelepülők történetét. A szerző elemzése során megemlíti azokat a tényezőket, amelyekkel a Brazíliába érkezők találkoztak, valamint a bevándorlás nyomán bekövetkezett változásokat. Ezek a kérdések – így például a rasszizmus (branqueamento) és az ökológiai imperializmus – a modern nemzetközi szakirodalomban is egyre nagyobb teret kapnak.

Csaplár-Degovics Krisztián jellegzetes posztkoloniális történetet közöl. Egy Magyarországról származó Afrika-vadász kalandjait mutatja be, aki nagyon erős koloniális szemléletet örökölt a hazai vadászskultúra és az angol szépirodalom klaszszikusait olvasva. A gödöllői Ignác Ferenc története nemcsak azért érdekes, mert rávilágít arra, hogy mi lett a sorsa az egykori osztrák–magyar millióben keletkező koloniális gondolkörnek, hanem arra is rámutat, hogy magyar állampolgárok és bizony a szocialista kori Magyarország is kivette a maga szerény részét az afrikai kontinens rekolonizációjából az 1970-es években – elsősorban az agrárképzésen és a hazai vadászskultúra afrikai exportján keresztül. A szerző emellett összefoglalja az Ignác afrikai vadászskalandjait lehetővé tevő első budapesti Vadászati Világkiállítás megszervezésének és lebonyolításának történetét, valamint rekonstruálja az események értelmezéséhez szükséges kelet-afrikai kontextust is.

Európa (Bosznia-Hercegovina), Latin-Amerika (Brazília), Ázsia (Kína) és Afrika (Kenya, Mozambik, Szudán, Tanzánia) – immár négy kontinensre kiterjedően folynak hazai (poszt)koloniális kutatások, amelyeket a fiatalabb generáció hazai és külföldi levéltári forrásokra, stabil elméleti alapokra és alapos szakirodalmi ismeretekre épít. A hazai kolonializmuskutatások nemcsak egy valódi paradigmaváltás jeleit mutatják, hanem sikeresen tárgyalják a magyar történelmet a globális történelem részeként. Ezzel pedig a nemzetközi történetírás nagy trendjei között követelnek maguknak helyet.

Csaplár-Degovics Krisztián

PARADIGM SHIFT IN HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY – THE PRESENT OF COLONIALISM STUDIES

Hungarian historiography after the regime change has hardly dealt with the history of colonialism. Previously, during the period of state socialism, the prevailing view was that colonialism was the historical burden of the Western capitalist countries, and that the small nations of Eastern Europe had no part in it, and therefore no need to research it. In the decade of 2010, however, historiography in Eastern Europe has also been affected by the approach, concepts and methodology of the new imperial history. This has led to the publication in recent years of a number of studies and books, not only by historians but also by ethnographers and museologists, which have addressed the question of colonialism. The current issue of *Világtörténet* is specifically dedicated to colonialism studies. The studies raise issues that are new in international terms and are primarily concerned with the history of Austria–Hungary.

Orosz Birodalom – gyenge birodalom?

Orosz gyarmatosítás Észak-Amerikában

A kolonializmus kutatás kevésbé vizsgált tárgya Oroszország. Az orosz államot ritkán tekintik gyarmatosítónak, annak ellenére, hogy több mint száz éven keresztül az Orosz Birodalom rendelkezett tengerentúli gyarmatokkal, elsősorban Alaszka területén, illetve 1812–1849 között Kaliforniában is.¹ Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy Jason C. Sharman, a Cambridge-i Egyetem kutatójának írása alapján bemutassam Oroszország gyarmati politikáját. 2019-es munkájában, amely magyarul ugyanabban az évben jelent meg *A gyengék birodalmi* címmel,² Sharman arra tett kísérletet, hogy bebizonyítsa: a kora újkorban végbement katonai forradalom nem járult hozzá ahhoz, hogy a klasszikus gyarmatosító államok sikeresen uralmuk alá hajtssák a Föld jelentős részét. Azt vizsgálta, hogy ha nem a katonai forradalom, akkor mi volt az, ami elősegítette a nyugat-európai államok „sikerét”.

Tanulmányom három nagyobb egységre tagolódik. Először az oroszok amerikai gyarmatosításának historiográfiáját mutatom be röviden, hogy ábrázoljam, a különböző időszakokban miként tekintettek az egyes kutatók az oroszok gyarmatosító politikájára. Ezt követően azokról az elméleti megközelítésekről írok, különösképpen Sharman elméletéről, amelyek alapján a harmadik részben ismertetem az orosz állam amerikai gyarmatosító politikáját.

Orosz-Amerika és az orosz gyarmatosítás historiográfiája

Orosz-Amerika történetének kutatása már a 19. század elején kezdetét vette. Ezen időszakból kiemelendő Kirill Tyimofejevics Hlebnyikov, aki az Oroszországi-Amerikai Társaság (továbbiakban: OAT) alkalmazottjaként megfordult Amerikában. Az ott gyűjtött információi és tapasztalatai alapján több könyvet is megjelentetett, miután 1832-ben hazatért. Ilyen például az Alekszandr Andrejevics Baranovról készült írása,³ amelyben kifejti, hogy ő maga nem történész, és célja csupán annyi, hogy anya-

* A szerző a Magyar Vállalat- és Menedzsmenttörténeti Társaság kutatója, az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájában (ruszisztikai program) doktorált.

1 A később, a 19. század második felében megszerzett közép-ázsiai területeket sem szabad elfelejteni. Ezt a területszerzést több szerző is gyarmatosításnak tekinti. Részletebben lásd: Szálkai, 2021.

2 Sharman, 2019.

3 Хлебников, 1835.

gokat őrizzen meg a jövő kutatóinak. Írásait mégis történeti forrásokat bemutató munkáknak lehet tekinteni, bár fontos, hogy kellő forráskritikával olvassuk azokat.⁴ A 19. század második felétől már történeti munkák is megjelentek: Vlagyimir Antyipovics Potyehin például 1859-ben Fort Rosstról írt *Ross település* címmel.⁵

A 19. század folyamán megjelent írások ellenére⁶ nem állítható, hogy Orosz-Amerika története központi téma lett volna a kor kutatói körében. Ezt bizonyítja, hogy az időszak egyik kiemelkedő történésze, Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij sem foglalkozik az oroszok amerikai tevékenységével *Előadások az orosz történelemről*⁷ című munkájában, mivel nem tekintette az orosz kolonizációs tevékenység részének az amerikai területeken való megjelenést. Fontos azonban kiemelni, hogy a 19. század végi és 20. század eleji orosz történészek „kolonizáció”-fogalma eltér attól, amit a nyugat-európaiak gyarmatosításnak neveznek.⁸ Jelen tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé, hogy bővebben kitérjek ennek a kérdésnek a tárgyalására, annyit viszont mindenképpen érdemes kiemelni, hogy míg nyugat-európai értelemben „a kolonizáció a hatalomszerzés folyamatához tartozik, amelynek során a telepes a kolonizáló csoportból a gyarmatosított földre megy”,⁹ addig Oroszországban a Kljucsevszkij-féle értelemben vett kolonizáció egyfajta „látens hospesmozgalom volt”.¹⁰

Az 1917 utáni forradalmi időszakban egészen Sztálin haláláig háttérbe szorult Orosz-Amerika kutatása, annak ellenére, hogy Sztálin utasításba adta az oroszok amerikai tevékenységével kapcsolatos anyagok felkutatását. 1927-ben Alekszandr Pavlovics Szerebrovszkij mérnök még az Egyesült Államokat is felkereste, de nem járt sikerrel. 1936-ban Gleb Anatoljevics Boncs-Oszmolovszkij néprajzkutató-régész sajnálatát fejezte ki Sztálinnak, hogy még mindig nem sikerült rekonstruálni az oroszok gyarmatosítási történetét.¹¹

A második világháborút követően, valamint az 1950-es évek elején megújultak az ilyen irányú kutatások. Az 1940-es évek végétől kezdve jelentek meg Alekszej Vlagyimirovics Jefimov munkái: 1947-ben *Amerika felfedezése Oroszország által*,¹² egy évre rá pedig *A csendes-óceáni orosz expedíciók történetéből. A 18. század első fele*¹³ címmel. Kezdetben Jefimov Amerika történetével és historiográfiájával foglalkozott, majd ezt követően kezdte el kutatni Orosz-Amerika történetét. Sztetlana Grigorjevna Fjodorova már a kandidátusi értekezésében is (amelynek témavezetője Jefimov volt) kifejezetten Orosz-Amerika történetét választotta témájául.

4 Bencze, 2019.

5 Потехин, 1859.

6 Jelentős részük ma már elérhető az Elnöki Könyvtár internetes oldalán: <https://www.prilib.ru/collections/683516>.

7 Kljucsevszkij, 1983.

8 Szálkai, 2021. 7–11.

9 Etkind, 2015. 159.

10 Bebesi, 2010. 28.

11 Grinëv, 2010. 267–268.

12 Ефимов, 1947.

13 Ефимов, 1948.

1971-ben az értekezés könyv formájában is megjelent (*Alaszka és Kalifornia orosz lakossága: 18. század vége – 1867*), amelyet később újra kiadtak.¹⁴

Jefimov másik tanítványa, Nyikolaj Nyikolajevics Bolhovityinov a 20. század második felének és a 21. század első évtizedének egyik meghatározó kutatója. Fő kutatási területe az Egyesült Államok, azon belül is az orosz–amerikai kapcsolatok története. Ennek részeként foglalkozott Orosz-Amerikával, valamint az oroszok amerikai politikájával. Számtalan tanulmánya, forráskiadványa és monográfiája közül a szerkesztésében 1997-ben megjelent *Orosz-Amerika története* című könyvet kell kiemelni. Bolhovityinov és szerzőtársai nem kisebb feladatra vállalkoztak, mint hogy összefoglalják Orosz-Amerika történetét a kezdetektől egészen Alaszka eladásáig. A három kötetből álló kiadvány első része (*Orosz-Amerika megalapítása*) az 1732-es eseményekkel kezdődik, amikor a dán származású Vitus Bering és orosz társa, Alekszej Iljics Csirikov útnak indult az első kamcsatkai expedícióra. A második kötet az 1799–1825 közötti időszakot fogja át, a harmadik pedig az 1825-től 1867-ig terjedő évek történetét dolgozza fel.¹⁵ Az összefoglalás jelentőségét nemcsak komplexitása adja, hanem az is, hogy az Orosz-Amerika történetével foglalkozó jelentősebb történészek együttműködésének eredménye. Többek között részt vett benne Andrej Valterovics Grinyov és Alekszej Alekszandrovics Isztomin is. Utóbbi fő kutatási területe Orosz-Kalifornia, így Fort Ross története, az oroszok és a helyi őslakosok, illetve a spanyolok közötti kapcsolatok. Isztomin kiadott egy két-kötetes forrásgyűjteményt is Orosz-Kalifornia történetéről.¹⁶ Grinyov művei között is találunk átfogó írásokat, mint például *Alaszka a kétfejű sas szárnyai alatt*,¹⁷ valamint angolul megjelent egy háromkötetes monográfiája Orosz-Amerika történetéről.¹⁸

A gyengék birodalmi

J. C. Sharman elméletének részletesebb bemutatása előtt fontosnak tartom, hogy röviden vázoljam azt a módszertani hátteret, amely keretein belül a gyarmatosítást értelmezem. Nem teszek ugyanakkor kísérletet arra, hogy egy általános definíciót állítsak fel, csupán azokat a főbb pontokat emelem ki, amelyek alapján értelmezem az oroszok amerikai kontinenst érintő gyarmati politikáját. A hagyományos felfogás szerint a gyarmatok a tengereken túl helyezkednek el, emiatt nincsen területi érintkezésük az anyaországgal. A gyarmatok ebben az értelemben nyersanyagforrások voltak, de egyúttal felvevőpiacok is.¹⁹ Andrej Grinyov viszont megkülönböztette a belső és a külső gyarmatosítást. Az előbbi szerinte a lakatlan területek betelepítését és megmunkálását jelenti (ez tulajdonképpen az a kolonizáció, amiről Klju-

14 Федорова, 1971, illetve Федорова, 2011.

15 Болховитинов, 2021.

16 Истомина, 2005.

17 Гринёв, 2016.

18 Grinёv, 2018, 2020, 2022.

19 Szálkai, 2021. 8.

csevszkij is írt), míg utóbbi az új telepek létrehozását az ország határain túl.²⁰ Böröcz József és Mahua Sarkar megfogalmazásában: „A gyarmatosítás mint a birodalmi államvezetés elve és a kapitalista terjeszkedés hatékony stratégiája, amely a világ más társadalmi, sőt régiói erőforrásainak tartós kisajátítását jelenti a gyarmatosító társadalom javára, és amelyet egy bonyolult ideológiai igazoló apparátus támogat, par excellence modern, nyugat-európai találmány, s a 15. századtól kezdődően jelent meg.” Az idézett szerzőpáros tizenegy „folyamatot”, „jellemzőt” említ: 1. a nyugati felfedezőik hódítás, népiertás, a helyi politikai erők alávetését követően telepedtek le adott földterületen, 2. a tudományos felfedezések azt szolgálták, hogy könnyebben ki tudják sajátítani a helyi erőforrásokat, 3. bennszülött munkaerő alkalmazása, 4. az őshonos iparágak tönkretétele, így függő helyzetbe hozva az őslakosokat az európai áruktól, 5. kereskedelmi háromszög létrejötte Európa, Amerika, Afrika között, 6. infrastrukturális fejlesztések, az európai adminisztráció és közigazgatás bevezetése, 7. rabszolgamunkások behozatala és alkalmazása, ami „pufferpopulációt” eredményezett a helyiek és a gyarmatosítók között, 8. oktatással létrehozott „kollaboráns gyarmati elit”, 9. felsőbbrendűség, a „felvilágosult európai” és az elmaradott helyiek szembeállítás, 10. a gyarmati lakosság felhasználása más gyarmati területeken való konfliktusokban, valamint 11. a gyarmati társadalom Európába történő bevándorlásának megakadályozása.²¹

Isztomin a gyarmatosítás öt különböző típusát különböztette meg az Újvilágban: 1. a „klasszikus, spanyol gyarmatosítás”, amelynek jellemző vonása az őslakosok nagyszámú megmaradása mellett a helyiek gyarmati kizsákmányolása, valamint munkára kényszerítése; 2. az első típushoz hasonló folyamat, amely szintén a spanyol gyarmatosításra volt jellemző, amikor már egy missziós-gyarmati társadalom keretén belül vitték véghez a gyarmatosítást Paraguayban és Kaliforniában; 3. a gyarmatosító lakosság keveredik a helyi lakosokkal, ezt főleg Ausztráliában vagy Új-Zélandon lehetett megfigyelni; 4. ültetvényes-rabszolga típus, amikor az Afrikából behurcolt rabszolgákat ültetvényeken dolgoztatták, mint például Brazíliában vagy az Egyesült Államok déli részén; 5. az a típus, amely francia Kanadára és Észak-Amerika szubarktikus és sarkvidéki területeire jellemző, valamint Orosz-Amerikára is.²²

Isztomin a következőképpen foglalta össze az ötödik típus jellemzőit Agranat 1957-es írása alapján: „Az észak-amerikai tajga- és tundrarégiókban élő őslakosokat nem hódítják meg és nem űzik el, hanem partnerekké válnak a szőrmekereskedelemben, néha szabad bérllői viszonyba kerülnek, valamint a missziós tevékenység tárgyát képezik. Ez bizonyára a legkedvezőbb változat [a gyarmattípusok közül] az őslakosok számára. Ennek alapja a természeti viszonyokból következik, amelyek nemcsak hogy kizárják vagy kis hatásfokúvá teszik a mezőgazdasági kolonizációt, hanem néha arra késztetik a gyarmatosító felet, hogy e területek minél jövedelmezőbb kiaknázása érdekében megakadályozza az ilyen kolonizációt.”²³

20 Гринёв, 2016. 33.

21 Böröcz–Sarkar, 2012. 229.

22 Истомин, 2023. 24–27.

23 Агранат, 1957. 136. Idézi: Истомин, 2023. 27.

Az idézetben valóban meg lehet találni az oroszok amerikai tevékenységének két fontos jellemzőjét: a helyi lakossággal való kooperációt, hogy maximalizálni tudják a szörmekereskedelemből származó bevételt; valamint hogy a terület természetföldrajzi adottsága nem tette lehetővé komolyabb mezőgazdasági tevékenység folytatását. A szöveg ugyanakkor arra is jó példa, miként értékelte a szovjet történetírás a gyarmatosítást. A korszak történészei úgy próbálták bemutatni az orosz állam gyarmatosító politikáját, hogy a spanyolokhoz, angolokhoz, franciákhoz és hollandokhoz (tehát a „kapitalista Nyugathoz”) képest az oroszok „emberbarátibbak”, „demokratikusabbak” voltak.²⁴ Ma már azonban az orosz történészek egy része is vitatja ezt az elméletet. Grinyov szerint az oroszok tevékenysége semmivel sem volt másabb sem Szibériában, sem Amerikában, mint a többi európai nemzeté.²⁵ Isztomin beszámol az Ilmena-szigeten történt incidensről.²⁶ Dmytryshyn pedig állítja, igaz, Szibéria esetében, hogy az oroszok még genocídiumot is hajtottak végre azon népek ellen, amelyek megtagadták a jaszak, a természetbeni adó beszolgáltatását.²⁷

Úgy vélem, az igazságnak valahol a két álláspont között kell lennie. Az oroszok teljes mértékben rá voltak utalva Amerikában a helyi lakosokra, emiatt olyasfajta elnyomást nem gyakoroltak, mint ami például egy ültetvényen jellemző volt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy adott esetben nem voltak keménykezűek. Spanyol források szerint az is előfordult, hogy még az oroszok is elmenekültek, például 1817-ben egy Gregorio (Jegor) nevű férfi Fort Rossból.²⁸

Sharman 2019-ben megjelent könyvében arra tett kísérletet, hogy bebizonyítsa: az európai államok hosszú időn keresztül nemhogy nem domináltak a tengerentúli területeken, hanem éppen ellenkezőleg, kiszolgáltatott helyzetben voltak. A gyarmatosítást ugyan nem osztja külön korszakokra, de írása alapján három időszakot lehet megkülönböztetni. Az első, amikor a spanyol és a portugál konkvisztádorok megjelentek a 15–16. század fordulóján. A második időszakban már Anglia, Franciaország, valamint Hollandia a meghatározók a világ gyarmatosításában. Ebben a két időszakban – állítása szerint – az európai államok nem voltak képesek teljes mértékben a helyi lakosság fölé kerekedni. Amennyiben mégis sikerült (mint például a spanyol hódítóknak az aztékok felett), azt sem az úgynevezett katonai forradalomnak köszönhetik. A fordulópont a 18. század közepére tehető, amikor az addig alárendelt szerepben lévő európaiak átveszik a kezdeményezést, és a helyiek fölé kerekednek. Ekkor kezdődik az az időszak, amikor többek között az angolok, később a britek elkezdik kiépíteni a valódi gyarmatbirodalmukat.²⁹

Az említett katonai forradalom lényege abban áll, hogy az Európában zajló háborúk miatt az államok rákényszerültek, hogy fejlesszék a fegyverzeteiket, szervezettebb seregeket hozzanak létre. A katonai forradalomnak Michael Roberts sze-

24 Гринёв, 2016. 83.

25 Уо. 71–72.

26 Истомин, 2005. 271. № 41.; Болховитинов, 2021. том II. 232–233.

27 Dmytryshyn, 1980. 5.

28 Silva, 1990. 112.

29 Sharman, 2019. 47–113.

rint négy alapvető eleme van. Az első a taktika, a második a stratégia, a harmadik a hadsereg mérete, a negyedik pedig az államok fejlődése, ami lehetővé tette a modern katonaság fenntartását. Hasonlóan vélekedett Geoffrey Parker, aki viszont a taktika helyett a fegyverekre helyezte a hangsúlyt.³⁰ Velük szemben Sharman úgy véli, a katonai forradalomnak alig volt hatása az európaiak gyarmatosítására. Egyrészt az államoknak kevés befolyásuk volt az óceánokon túl harcoló egységekre; nem állami seregek, hanem helyi szövetségekre támaszkodó kalandorok (mint például Cortés vagy Pizarro) harcoltak, vagy állami rendelettel létrehozott társaságok emberei végezték el a katonai feladatokat.³¹ Az európaiak szerencséje abban rejlett, hogy míg a helyi államok érdekei a szárazföldre fűződtek, így ők voltak a „föld urai”, addig az idegenek érdekeit a tenger ellenőrzése, a tengeri útvonalak és a kikötők biztosítása jelentették, ezért ők voltak a „tengerek urai”. A két fél érdekszférájának különbözősége tette lehetővé, hogy elkerüljék a komolyabb katonai összecsapásokat.³²

Az európaiak kevésbé köszönhették a fegyvereiknek a sikereiket, inkább a helyi konfliktusokat használták ki. A helyi lakosok első, kezdeti megdöbbenése a löfegyverekkel szemben hamar eltűnt, és sikeresen fel tudták venni a versenyt az idegenekkel.³³ Az odaérkezők nem az európai módszereket használták a távoli földeken; ezt jól mutatja, hogy 1500–1648 között Európában egy átlagos csatában 30–60 ezer fős sereg vett részt, és 150 ezer fős seregek álltak az államok rendelkezésére. Ezzel szemben Sharman szerint 1521-ben Cortesnek csupán 900 fős serege volt (kicsivel több, mint amennyit Ormos Mária említ).³⁴ Tenochtitlan bevételénél a létszám 70 ezer fő körüli emelkedett, de nem Spanyolországból hozták át a tengeren ennyi katonát, hanem az őslakosokat használta fel a konkvisztádor. Pizarro még ennél is kevesebb emberrel indult hódító útjára, 170 fő körüli sereggel.³⁵ A löfegyverek sem voltak annyira meghatározóak, mint általában elképzelik. A gyarmatokra általában nem képzett katonák érkeztek, így a löfegyverekkel kapcsolatos ismereteik is szerények voltak. Még mindig inkább a középkori fegyvereket részesítették előnyben. A löfegyvereknél fontosabb volt a hidegacél,³⁶ például a páncél, amellyel a katonák könnyen meg tudták védeni a testüket az indiánok nyilai ellen, vagy a kard, mivel gyakran került sor kézitusára.³⁷ Emiatt egyesek szerint az európaiak akkor is sikeresek lettek volna, hogyha nincsenek löfegyvereik.³⁸

Afrika és Ázsia esetében, ahol a portugálok voltak jelen, szintén hasonló körülmények álltak fent. Ezeken a területeken sem érvényesültek a katonai forradalom előnyei, főleg Ázsiában, ahol már jóval az európaiak előtt ismerték és használták a löfegyvereket. Az európaiak inkább a logisztikára és a diplomáciára helyezték

30 Lásd például: Roberts, 1967; Parker, 1988.

31 Sharman, 2019. 13., 19–21.

32 Uo. 17., 73.

33 Lee, 2011. 1–16.

34 Ormos, 2016. 21.

35 Sharman, 2019. 52–53.

36 Headrick, 2010. 7. és 14.

37 Sharman, 2019. 54.

38 Guilmartin, 1995. 299–333.

a hangsúlyt,³⁹ amire nagy szükségük is volt a rabszolga-kereskedelem miatt, ugyan- is Afrika belső területeiről szerezték be a rabszolgákat a helyi urak segítségével. A portugálok Ázsiában nem kívántak nagyobb területeket elfoglalni, nem is lettek volna képesek rá; inkább a kereskedelmi lerakataikat védték az Indiai-óceánon, s ennek érdekében a helyiek segítségével még védelmi pénzeket is szedtek.

Mind az angol, mind a holland, mind pedig a francia gyarmatosításban kö- zös vonás a spanyol–portugál gyarmatosításhoz képest, hogy az egyéni kalandoro- kat felváltották az úgynevezett „szuverén társaságok”. Ilyen volt az 1600-ban alapí- tott Angol Kelet-indiai Társaság (amely később nevét Brit Kelet-indiai Társaságra módosította), az 1602-ben alapított Holland Kelet-indiai Társaság, illetve az 1664-ben létrehozott Francia Kelet-indiai Társaság. Ezek a szuverén társaságok Sharman szer- rint az előfutárai a nagy, modern cégeknek és intézményeknek, mivel ezek is közös részvénytulajdonlason alapultak, és kizárólag profitra törekedtek. Ezek az újkori tár- saságok különböző kiváltságjogokkal rendelkeztek, amelyeket az uralkodótól kap- tak egy meghatározott időre. Diplomáciai kapcsolatokat létesíthettek, erődöket és településeket hozhattak létre, de mint egy szuverén állam, saját pénzt verethettek, volt bírói hatalmuk a felügyelt területeken (bűnügyi és polgári perekben is), mind- emellett hittérítő munkát is végezhettek. Ők szedték be a helyiektől az adót, és szerződéseket is köthettek velük. Kiváltságaikat fegyveres erővel is megvédehették.⁴⁰

A hollandok ugyanúgy gondolkodtak, mint a portugálok. A nagy terület- szerzések helyett inkább állomásokot hoztak létre, fejlesztettek és erősítettek a ten- geri kereskedelmi útvonalak fenntartásához. A portugálokhoz hasonlóan „csupán” a kereskedelmi útvonalak fontosabb pontjain alapítottak egy-egy telepet, mint pél- dául Fokvárosnál, Galléban (Ceylon, ma Srí Lanka) vagy Indonéziában. Még akkor is vonakodtak a területszerzéstől, ha nem kellett érte megharcolniuk, hanem „csak” ajándékba kapták volna. Összefüggő gyarmati területeket Indonéziában hoztak lét- re, kisebb mértékben pedig Dél-Amerika északkeleti partvidékén.⁴¹ A hollandok politikája azon az egyszerű elven alapult, hogy a nagyobb terület igazgatása túl drága lenne, bár ennek ellenére, ha lassan is, de folyamatosan nőtt a Holland Kelet- indiai Társaság területe. A társaság igazgatósága (Heeren XVII) politikáját jól tükrözi a következő idézet: „Egy kereskedő helyesebben teszi, ha tehetségét megnövelve gazdag rakományokat küld Ázsiából Hollandiába, ahelyett hogy költséges területi hódításokat végez, ami sokkal inkább illik koronás főkhöz és hatalmas uralkodók- hoz, mint gyarapodni vágyó kereskedőkhöz.”⁴²

Sharman a hollandok esetében szintén megjegyzi, hogy náluk sem érvé- nyesült a technikai forradalom hatása. A seregeik nem követték az európai taktikát, és rá voltak szorulva a helyi szövetségesekre. Ugyanígy a Brit Kelet-indiai Társaság is inkább diplomáciával, mintsem erőszakkal szerzett kereskedelmi koncessziókat. A Brit Kelet-indiai Társaság háborút kezdeményezett Indiában, a Mogul Birodalom azonban könnyedén legyőzte az angolokat, végül az európaiak mindent megígér-

39 Sharman, 2019. 66., 74.

40 Uo. 84.

41 Lásd például: *Történelmi világatlasz*, 2005. 54.

42 Boxer, 1969. 95.

tek, hogy visszaállítsák a korábbi kiváltságait. Beleegyeztek abba is, hogy hatalmas bánatpénzt, jóvátételt fizetnek, valamint a Mogul Birodalomnak fizetendő adó megnövelésére is hajlandóak voltak.⁴³

A fentiek alapján a következő kérdések felvetésével vizsgálom az orosz gyarmatosítást: az orosz gyarmatosítás módszere, betelepülés és telepek létrehozása, a gyarmati lakosság ábrázolása, az oroszok mezőgazdasági és ipari tevékenysége, az oroszok és a helyi lakosság kapcsolata, valamint az orosz fejlesztések Orosz-Amerikában.

Orosz gyarmatosítás

Az oroszok amerikai jelenlétének kezdeti szakasza egészen I. Péter uralkodásának utolsó éveire nyúlik vissza. Az első és második kamcsatkai expedíció céljai között szerepelt a szárazföldi összeköttetés megtalálása Amerika és Kamcsatka között, valamint az amerikai partok mentén új területek felfedezése. Orosz-Amerika története szempontjából ugyanakkor kiemelten fontos volt azon utasítás, hogy amennyiben a helyi lakosság önként vállalja, úgy be kell szedni a jaszakot, azaz a prémadót.⁴⁴

Annak ellenére, hogy Vitus Bering és társa, Alekszej Iljics Csirikov (részben) sikerrel jártak, a második kamcsatkai expedíciót nem követte újabb, államilag támogatott felfedezőút. Sem a külpolitikai (orosz–török háborúk, orosz–svéd háború, Lengyelország körüli konfliktusok), sem a belpolitikai események (palotaforradalmak) nem tették ezt lehetővé. Állami kezdeményezések helyett csupán magánvállalkozások valósultak meg, 1781-ig összesen 76.⁴⁵ Az uralkodó nem avatkozott be a távol-keleti ügyekbe egészen addig, amíg nem stabilizálódott az ország külpolitikai helyzete. II. Katalin uralkodása időszakában jött létre az Északkeleti Társaság (1783), amely jogelődje volt a később I. Pál uralkodása alatt megalapított Oroszországi-Amerikai Társaságnak. Az 1799-ben létrehozott szervezet alapító okiratának első paragrafusában jól látszanak az orosz állam gyarmatosítási szándékának okai: új területek felfedezése, hittérítés (bár ez kevésbé lesz meghatározó), kereskedelmi kapcsolatok kialakítása Japánnal, de a legfontosabb az elfoglalt területeken a szőrmevásárlást, valamint a halászat folytatása. Ugyanilyen célként fogalmazták meg az ipar támogatását, az oroszok által elfoglalt, lakatlan területek betelepítését orosz földmunkásokkal, a helyi lakosokkal való jó kapcsolat fenntartását, továbbá a velük való kereskedést.⁴⁶

1799-től kezdve cári ukáz alapján az Oroszországi-Amerikai Társaság monopoljogot élvezett a térség irányításában, beleértve a kereskedelmet is. Alaszka területére három időszakban érkeztek oroszországiak; az első korszak 1741-től 1784-ig tartott, a második 1784-től 1830-ig, míg az utolsó 1830-tól 1845-ig. Először csak Kodiak-szigetig jutottak el. Ezt követően kezdtek el újabb és újabb területek

43 Sharman, 2019. 95–99.

44 Нарочницкий, 1984. 126.

45 Гринёв, 2009. 636–641.

46 ПСЗ 1830. XXV. 705–706.

1. ábra. Orosz-Amerika, 1860

felé haladni Alaszka partja mentén, míg végül a félsziget nyugati feléig is eljutottak (1. ábra).⁴⁷ Az Oroszországi-Amerikai Társaság elsősorban a part mentén, másodszorban a folyók mentén hozta létre különböző településeit. Ez nagyban hasonlít ahhoz a jelenséghez, amelyet Sharman említ a könyvében, hogy a nyugat-európai államok (elsősorban Anglia, Franciaország és Hollandia) 1750-ig csupán a part mentén létesítettek telephelyeket. Az oroszok, a többi európai államhoz hasonlóan, „csupán” a „tengerek urai” lettek, így el tudták kerülni a komolyabb konfliktusokat a helyi lakosokkal. Ugyanakkor az orosz–tlingit háború 1802–1805 között figyelmeztető jel volt az OAT számára, hogy a helyi lakosság képes az ellenállásra.⁴⁸

A tengerentúli gyarmatosításhoz elengedhetetlen volt, hogy az oroszok megfelelő nagyságú és erősségű flottával rendelkezzenek. Ennek érdekében már 1794-ben létrehoztak egy hajógyárat Alaszka területén. Az Oroszországi-Amerikai Társaság megalapítását követően 1806-ban Novo-Arhangelszkben, 1816-ban Fort Rossban jöttek létre hajógyárak. Utóbbi azért is kiemelendő, mert Kaliforniában nemcsak a társaság számára, hanem a helyi spanyol misszióknak is készítettek hajókat. 1825-ben mégis úgy döntöttek, hogy bezárják a kaliforniai hajógyárat és felhagynak a kereskedelmi hajók építésével. Ez azonban nem jelentette a hajógyártás teljes visszaszorulását Orosz-Amerikában: 1839-ben Novo-Arhangelszkben már gőzhajót építettek.⁴⁹ Grinyov kimutatta, hogy minden igyekezet ellenére nem az orosz, hanem a külföldön épített hajók voltak többségben a társaság flottájában. 1804-ben az összes hajó 20 százaléka volt külföldi gyártású, 1860-ban már 75 szá-

47 Генеральная карта Азиатской России и Сибири (az Ázsiai Oroszország és Szibéria általános térképe), 1860. Részlet. Forrás: Русская Америка на 1860 год.jpg - Wikimedia Commons.

48 Az orosz–tlingit háborúról részletesebben: Зорин, 2017.

49 Anichtchenko, 2013. 40–44.

zaléka.⁵⁰ Evguenia Anichtchenko adatai szerint is meghatározóak voltak a külföldi hajók: 1794–1867 között összesen 49 hajót számolt össze, melyeket orosz gyarmati területen lévő hajógyárakban készítettek az Oroszországi-Amerikai Társaság flottája számára, illetve 31 külföldi gyártású hajót. Ez azt jelenti, hogy 1794–1867 között a hajók közel 40 százaléka külföldi volt.⁵¹ A nem oroszországi gyártású hajókat három szempont miatt részesítette előnyben a társaság: jobb minőségűek (az orosz utazók, de még az OAT is többször panaszkodott az orosz hajók minőségére),⁵² tartósabbak voltak (egy angol brigget például 1825-től egészen 1855-ig használtak), és a hajók értéke is magasabb volt.⁵³

Ilyen adottságok mellett a tenger urának számító Angliához, de még a szintén gyenge birodalomnak titulált Spanyolországhoz képest is rosszabb helyzetben volt Oroszország Amerikában. Anglia képes volt arra, hogy elfoglalja vagy befolyása alá vonja a tengeri kereskedelem szempontjából kulcsfontosságú helyeket (Gibraltár, Málta, Ciprus, Egyiptom stb.). A *Galeón de Manilá*val Spanyolország biztosítani tudta kereskedelmi hajóinak biztonságát. Az orosz állam viszont kiszolgáltatott, függő helyzetben volt. Márpedig egy tengeri birodalmat nem lehet nagyrészt külföldi hajókra támaszkodva fenntartani.

Tovább gyengítette Oroszország tengerentúli birodalmának helyzetét, hogy a terület földrajzi viszonyai nem tették lehetővé jól működő mezőgazdaság kialakítását. Megpróbálták gabonát, árpat termelni, de leginkább csak kapásnövényeket tudtak.⁵⁴ A 19. századi föld körüli utazások céljai között szerepelt a megfelelő mennyiségű ellátmány szállítása a gyarmati területekre.⁵⁵ Az ilyen utazások azonban túl hosszúak és költségesek voltak, így elsősorban kereskedelem útján (például a spanyol gyarmati területekkel, később Mexikóval, igaz, itt is általában csempészet útján) tudták beszerezni a szükséges gabonát, sőt vagy marhahúst,⁵⁶ mindez azonban óriási terhet jelentett az Oroszországi-Amerikai Társaságnak.⁵⁷

Megnehezítette Alaszka gyarmatosítását az a tény is, hogy szemben Spanyolországgal vagy Angliával, ahonnan nagyobb számban települtek át önként az Újvilágba, Oroszországból Amerikába nem indult „látens hospesmozgalom”. Különböző engedményekkel megpróbálták elérni, hogy az orosz lakosság vállalkozzon az amerikai utazásra. Az orosz állam hét évre biztosított útlevelet azon állami földmunkásoknak, akik készen álltak Amerikába menni, hogy így próbálja meg

50 Grinëv, 2014. 417.

51 Anichtchenko, 2013. 43.

52 Fjodor Petrovics Litke (Friedrich Benjamin von Lütke) 1830-ban arról értekezett, hogy az oroszországi hajók „nem tartanak sokáig, vagy a fa rossz minősége miatt, vagy azért, mert nem hagyják elég ideig száradni, mielőtt felhasználják”. Anichtchenko, 2013. 42. Andrej Alekszandrovics Popov 1860-as években megjelent bírálatára az Oroszországi-Amerikai Társaság úgy válaszolt, hogy a hajóépítéshez szükséges faanyag „összehasonlíthatatlanul jobb külföldön”, ezért egy USA-ban vásárolt hajó akár 20 évet is szolgálhat, míg az orosz gyarmatokon található fenyőből készült hajó maximum hét évet. Grinëv, 2014. 417.

53 Uo. 412.

54 Bencze, 2024. 116.

55 Bencze, 2023. 518.

56 Gibson, 1978. 379.

57 Bencze, 2024. 116.

valamilyen módon vonzóbbá tenni az amerikai vállalkozást.⁵⁸ A hét év leteltével viszont vissza kellett térni (hacsak nem kérvényeztek újabb útlevelet).⁵⁹ Az életkörülmények – a nehéz munka, a hiányos étrend – nem tették népszerűvé a gyarmatot az anyaország lakosai körében. A James Gibson írásában olvasható szarkasztikus idézet jól bemutatja a helyzetet: „...innen ered egy diakónus megjegyzése: »jobb a hadseregbe menni, mint [Orosz-] Amerikába«”.⁶⁰ További problémát jelentett, hogy az Amerikába érkező orosz matrózokra különböző feladatok ellátása hárult a gyarmatokon. Kivették a részüket a mezőgazdasági munkákból, illetve az egyes ipari tevékenységekből is. Megosztott figyelmük miatt azonban nem voltak képesek egyes területeken maximális teljesítményt nyújtani.⁶¹

Nem meglepőek a kortárs statisztikai adatok. 1830-ban 531 orosz számoltak össze Orosz-Amerika területén, 1860-ban pedig alig többet 595 főnél.⁶² A stagnálást illetően fontos megjegyezni, hogy csak az anyaországból érkező utánpótlásnak köszönhetően érték el ezt a létszámot.⁶³ Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az oroszoknak feltüntetett lakosságnak csupán egy része volt orosz, sokan a birodalom különböző nemzetiségei közül származtak: ukránok, németek, finnek és svédek voltak.⁶⁴

Szembetűnő az úgynevezett kreol lakosság növekedése: 1830-ban 916 főt, míg 1860-ban már 1909 főt írtak össze.⁶⁵ Ők alkották a gyarmati területek munkáit. Idővel ők alkották egyes telepek személyzetét, részt vettek a prémvadászatban és a kereskedelemben, de ugyanúgy szolgáltak hivatalnokként vagy könyvelőként is.⁶⁶ Egyes kreolok egyenesen a fővárosba, Szentpétervárra mehetek tanulni az Oroszországi-Amerikai Társaság pénzén, cserébe viszont az egyetemi tanulmányokat követően tíz évet Orosz-Amerikában kellett szolgálniuk.⁶⁷ Emellett közvetítő szerepet játszottak az oroszok és a helyi lakosok között.⁶⁸ Jelentőségüket mutatja az is, hogy az 1821-ben megújított privilégiumokban a kreolokat orosz állampolgárnak nyilvánították.⁶⁹ A kreolok helyzetét erősítette, hogy az OAT hivatalos szolgálatában álló, úgynevezett promislennyikok (a prémvadászatot foglalkozásszerűen űzők) nagy költséggel jártak. Az OAT-nak kellett állni az útlevelük költségét, fizetni kellett a bérükön kívül az utazásukat a kontinensre, emiatt az OAT előnyben részesítette a kreolokat, valamint a helyi lakosságot.⁷⁰

58 Bencze, 2023. 516.

59 Kan, 2013. 352.

60 Gibson, 1978. 377.

61 Bencze, 2024. 181.

62 Доклад Комитета, 1863. ч. 1. 128–129.

63 Gibson, 1978. 376.

64 Bencze, 2023. 526.

65 Доклад Комитета, 1863. ч. 1. 128–129.

66 Lain, 1976. 144.

67 Федорова, 2011. 194.

68 Bencze, 2024. 109.

69 Smith-Peter, 2010. 450–451.

70 Uo. 447.

Ahogy James R. Gibson rámutatott, az oroszok két szempontból is függetek az alaszakai őslakosoktól. Egyrészt az éghajlati körülmények miatt nehezen biztosítható élelemellátás megszervezéséhez igénybe vették az aleutok, kodiakiak, tlingitek halászati, vadászati és gyűjtögetéssel kapcsolatos ismereteit. Az orosz gyarmati lakosság szinte egyetlen húsforrása az a vadhús volt, melyet az őslakosok vadásztak le, de a legfontosabb élelemforrásukat is a helyiek által kifogott halak (lazac, hering, laposhal, tőkehal) alkották.⁷¹ Másrészt a helyi lakosok nélkül szinte elképzelhetetlen lett volna, hogy a tengerentúli gyarmat megfelelő mennyiségű és minőségű szőrmehez jusson. Évente négyszer vadászatot szerveztek a helyiek részvételével,⁷² akiket „tengeri kozákoknak” neveztek.⁷³

Gyakori tévhit, amire Sharman is rámutat például a spanyol konkvisztádorok esetében, hogy az európaiak lőfegyvere, illetve harcmodora nagyban segítette az európaiakat a helyi lakosok legyőzésében.⁷⁴ Az őslakosok kezdetben valóban megijedtek az oroszok hatalmas hajóitól, illetve – miként Jurij Fjodorovics Liszjanszkij beszámolójában olvasható – amikor az oroszok tüzet nyitottak az ágyúikkal és szétlőttek egy sziklát, a tlingitek elfutottak.⁷⁵ Ez egy ideig elégnék bizonyult ahhoz, hogy elrettentsék a helyieket (megjegyzendő, hogy a tlingitek az amerikaiaknak köszönhetően már rendelkeztek puskákkal).⁷⁶ Ugyanakkor az oroszok a Kodiak-szigeten sem mertek messzire eltávolodni Novo-Arhangelszk városától, mert féltek a tlingitektől.⁷⁷ Biztonságuk érdekében – ahogyan Szibériában is – gyakran úgynevezett amanatokat (túszokat) tartottak maguknál. Az amanatok általában a törzsi vezetők rokonai voltak.⁷⁸

Annak ellenére, hogy az 1799-es alapító okirat szerint az Oroszországi-Amerikai Társaságnak segítenie kellett az ortodox egyházat a hittérítésben, az egyház és a vallás kevésbé volt meghatározó, mint például a spanyol gyarmatosítás esetében.⁷⁹ A korai évekből Gedeon hieromonach nevét érdemes megemlíteni, aki nagyban hozzájárult az alaszakai gyarmatokon lévő „iskolarendszer kialakításához”.⁸⁰ Az első szerzetesek jó része azonban 1823-ra vagy elhunyt, vagy visszatért Oroszországba. 1823–1824-ben újabb missziót küldtek Alaszkába. Az ideérkező papok között volt egy bizonyos Ivan Venyiaminov,⁸¹ akinek köszönhetően David Nordlander szerint az 1840-es évek az „orosz ortodoxia legdinamikusabb korszaka” volt Alaszkában. Venyiaminov céljai között szerepelt például, hogy különböző vallási szövegeket fordítson le az alaszakai őslakosok anyanyelvére.⁸² Érdemes azon-

71 Gibson, 1978. 370-371.

72 Bencze, 2023. 523.

73 Болховитинов, 2003. 119.

74 Anichtchenko, 2013. 5.

75 Шелихов, 2019. 49–51.

76 Phillips–Sharman, 2020. 160.

77 Лазарев, 1832. 161.

78 Гринёв, 2016. 223–224.

79 Bencze, 2023. 526.

80 Ляпунова, 1979. 220.; Федорова, 2011. 192.

81 Petrov, 2013. 69.

82 Nordlander, 1995. 20.

ban megjegyezni, hogy olyan feladatot tűzött ki ezzel, ami még a francia–spanyol jezsuita szerzeteseknek is nehézséget okozott. Az indián nyelvekben ugyanis nem voltak meg azok az elvont, filozófiai és teológiai kifejezések, amelyek használata nélkül nem lehetett lefordítani a vallásos írásokat.⁸³ Annak ellenére, hogy az ortodox egyház szerepe kevésbé volt jelentős a nyugati egyházakéhoz képest a gyarmatokon, többek között Gedeon iskolaalapítása, valamint egy bizonyos Herman szerzetes irányításával üzemeltetett árvaház⁸⁴ is jelzi az orosz egyház jelenlétét.

Lényeges kiemelni további intézmények létrejöttét is Alaszka területén, ezek jól mutatják, hogy az oroszoknak szándékukban állt a terület fejlesztése. Ilyen célokat szolgált például egy múzeum és egy könyvtár alapítása is. Utóbbiban Hlebnikov számításai szerint 1835-ben 1200 könyv állt az olvasók rendelkezésére, többek között oroszul, németül, angolul és franciául, a múzeumban pedig az oroszok alaszakai területén gyűjtött etnográfiai anyagokat őriztek.⁸⁵ Szintén a terület fejlesztéseként lehet értelmezni Matvej Ivanovics Muravjov (Orosz-Amerika kormányzója 1820–1825 között) szándékát, amikor kórházat próbált létrehozni.⁸⁶

Összegzés

Amennyiben összehasonlítjuk az oroszok, valamint a többi európai hatalom gyarmatosítási politikáját, azt láthatjuk, hogy az oroszok gyakorlatában hasonló jelenségek figyelhetők meg, mint a nyugati államok gyarmatosítása idején a 16–17. században. Az orosz gyarmatosítás, az angolhoz és a hollandhoz hasonlóan, egy szuverén társaság vezetése és irányítása alatt zajlott. Az Oroszországi-Amerikai Társaság legfontosabb feladata a prémvadászat, illetve a prémkereskedelem megszervezése és biztosítása volt, minden más tevékenységet ennek rendelték alá. A helyi lakossággal kialakított kapcsolat, az európai gyarmatosítók ellátása azt szolgálta, hogy az oroszok minél több szőrmes állatot ejtsenek el (a legfontosabbnak a vidra számított).

Az orosz gyarmatosítók először a tengerparton jelentek meg és hoztak létre településeket, azonban szemben a nyugat-európaiakkal, nem hatoltak beljebb a szárazföld belső területeibe. Nehézséget okozott nekik a megfelelő élelemellátás biztosítása, ahogyan például az angol telepeseknek az első időszakban. Az orosz gyarmatosítóknak is szükségük volt a helyiek segítségére. Az oroszok azonban – nem úgy, mint az angolok – a későbbiekben sem lettek képesek olyan színvonalú gazdálkodást megteremteni, hogy megoldódjanak az élelmezési problémák.

Az orosz gyarmatosítók a haditechnológiai fölényüket sem tudták kihasználni. A kezdeti meglepetés után, amelyet az őslakosoknak szokatlan fegyverzet okozott, a helyiek szép lassan fel tudták venni a versenyt. Erre jó példa az 1802–1805 közötti orosz–tlingit háború, amikor a tlingitek megmutatták, hogy akár egy

83 Bitterli, 1982. 144–145., 148.

84 Petrov, 2013. 70.

85 Федорова, 2011. 194.

86 Swetland Smith – Barnett, 1990. 124–125.

orosz erődtímenyt is be tudnak venni. Egyes írások még több évtizeddel a háborút követően is arról számoltak be, hogy az orosz lakosság nem mert messzire elhagyni Novo-Arhangelszk erődtímenyét. Egyébként sem sikerülhetett volna az oroszoknak az európai harcmodort előnyükre fordítani, mivel kevesen voltak (sosem nőtt számottevően az orosz lakosság létszáma, az európai lakosság számára ugyanis nem volt vonzó a távoli, ismeretlen, hideg terület), és általában nem képzett katonák érkeztek Alaszkába. A helyiekkel való békés, de legalábbis kevés összetűzéssel járó kapcsolat annak volt köszönhető, hogy egyrészt az oroszok elfogadták: szükségük van a helyiekre, másrészt egy régi, Szibériában is használt gyakorlathoz, amatok (túszok) szedéséhez folyamodtak.

Összességében, úgy vélem, az oroszok amerikai tevékenysége alapján kijelenthető, hogy az Orosz Birodalom is gyenge birodalomnak számított az alaszakai területeket illetően. Szemben Angliával vagy Franciaországgal, Oroszország nem volt képes valódi (tengerentúli) gyarmatbirodalmat létrehozni, ahol teljes befolyással rendelkezett.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Агранат

1957 Агранат, Григорий Абрамович: *Зарубежный Север. Очерки природы, истории, населения и экономики районов*. Москва, 1957.

Anichtchenko

2013 Anichtchenko, Evgenia: The Fleet of the Russian-American Company. In: *Alaska Journal of Anthropology*, 11. (2013) 1–2. sz. 37–50.

Bebesi

2010 Bebesi György: Az orosz gyarmatosítás néhány elméleti kérdéséhez, és az orosz kolonizáció korai szakasza. In: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. Szerk.: Háda Béla et al. Bp., 2010. 27–40.

Bencze

2019 Bencze András: Kirill Hlebnikov, Orosz-Amerika történésze és tisztviselője. In: *RussianStudiesHu*, 1. (2019) 4. sz. 123–147. DOI: 10.38210/rustudh.2019.1.6.

2023 Bencze András: Orosz-Amerika története. In: *Világtörténet*, 13. (45.) (2023) 4. sz. 513–532.

2024 Bencze András: *Orosz-Amerika képe az oroszországi utazók visszaemlékezései alapján I. Sándor uralkodása idején*. [PhD-disszertáció. ELTE.] Bp., 2024.

Bitterli

1982 Bitterli, Urs: „Vadak” és „civilizáltak”. Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete. Bp., 1982.

Болховитинов

2003 Болховитинов, Николай Н: Континентальная колонизация Сибири и морская колонизация Аляски. Сходство и различие. In: *Acta Slavica Iaponica* [Hokkaido University], 20. (2003) 109–125.

2021 *История Русской Америки (1732–1867)*. Том I. Основание Русской Америки (1732–1799). Том II. Деятельность Российско-американской компании 1799–1825. Том III. Русская Америка: от зенита к закату 1825–1867. Ред.: Болховитинов, Н. Н. Москва, 2021.

Boxer

1965 Boxer, C. R.: *The Dutch Seaborne Empire 1600–1800*. New York, 1965.

Böröcz-Sarkar

2012 Böröcz, József – Sarkar, Mahua: Colonialism. In: *The Encyclopedia of Global Studies*. Eds.: Anheier, Helmut K. – Juergensmeyer, Mark. Thousand Oaks, California, 2012. 229–234.

Dmytryshyn

1980 Dmytryshyn, Basil: Russian Expansion to the Pacific, 1570–1700. A Historiographical Review. In: *Slavic Studies* [Hokkaido], 25. (1980) 1. sz. 1–25.

Доклад Комитета

1863 *Доклад Комитета об устройстве русских американских колоний*. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1863.

Ефимов

1947 Ефимов, А. В.: *Открытие Америки со стороны России*. Москва, 1947.

1948 Ефимов, А. В.: *Из истории русских экспедиций на Тихом океане. Первая половина XVIII века*. Москва, 1948.

Etkind

2015 Etkind, Alexander: How Russia ‘Colonized Itself’. Internal Colonization in Classical Russian Historiography. In: *International Journal for History, Culture and Modernity*, 3. (2015) 2. sz. 159–172. DOI: <http://doi.org/10.18352/hcm.481>.

Федорова

1971 Федорова, С. Г.: *Русское население Аляски и Калифорнии (конец XVIII века – 1867 г.)*. Москва, 1971.

2011 Федорова, Светлана: *Русская Америка. От первых поселений до продажи Аляски. Конец XVIII века – 1867 год*. Москва, 2011.

Gibson

1976 Gibson, James R.: Russian America in 1821. In: *Oregon Historical Quarterly*, 77. (1976) 2. sz. 174–189.

1978 Gibson, James R.: *Imperial Russia in Frontier America: The Changing Geography of Supply of Russian America, 1784–1867*. New York, 1978.

Grinëv/Гринёв

2009 Гринёв, А. В.: *Кто есть кто в истории Русской Америки*. Москва, 2009.

2010 Grinëv, Andrei V.: A Brief Survey of the Russian Historiography of Russian America of Recent Years. In: *Pacific Historical Review*, 79. (2010) 2. sz. 265–278. DOI:10.1525/phr.2010.79.2.265.

2014 Grinëv, Andrei V.: Foreign Ships in the Fleet of the Russian-American Company (1799–1867). In: *The Mariner's Mirror*, 100. (2014) 4. sz. 405–421. DOI: 10.1080/00253359.2014.962324.

2016 Гринёв, А. В.: *Аляска под крылом двуглавого орла. Российская колонизация Нового Света в контексте отечественной и мировой истории*. Москва, 2016.

2018 Grinëv, Andrei Val'terovich: *Russian Colonization of Alaska: Preconditions, Discovery, and Initial Development, 1741–1799*. Nebraska, 2018.

2020 Grinëv, Andrei Val'terovich: *Russian Colonization of Alaska: Baranov's Era, 1799–1818*. Nebraska, 2020.

2022 Grinëv, Andrei Val'terovich: *Russian Colonization of Alaska from Heyday to Sale, 1818–1867*. Nebraska, 2022.

Guilmartin

1995 Guilmartin, John F.: The Military Revolution. Origins and First Test Abroad. In: *The Military Transformation of Early Modern Europe. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed.: Clifford, J. Rogers. Boulder, 1995. 299–333.

Headrick

2010 Headrick, Daniel R.: *Power over Peoples. Technology, Environments and Western Imperialism, 1400 to the Present*. Princeton, 2010.

Хлебников

1835 Хлебников, Кирилл Тимофеевич: *Жизнеописание Александра Андреевича Баранова, главного правителя российских колоний в Америке*. Санкт-Петербург, 1835.

Истомин

2005 *Россия в Калифорнии. Русские документы о колонии Росс и русско-калифорнийских связях*. I–II. Сост. и подгот.: Истомин, А. А. Москва, 2005.

2023 Истомин, Алексей Александрович: Русская Америка, Русская Калифорния и проблемы типологии колониализма. In: *Сибирские исторические исследования*, 2023. 4. sz. 21–44.

Kan

2013 Kan, Sergei: Guest Editor's Introduction: Individuals and Groups of Mixed Russian-Native Parentage in Siberia, Russian America, and Alaska. In: *Ethnohistory*, 60. (2013) 3. sz. 351–361. DOI: <https://doi.org/10.1215/00141801-2140686>.

Kljucsevszkij

1983 Kljucsevszkij, V. O.: Előadások az orosz történelemről. Második előadás. In: *Az orosz történelem egyetemessége és különössége*. Szerk.: Krausz Tamás – Szvák Gyula. Bp., 1983. 73–82.

Lain

1976 Lain, B. D.: The Decline of Russian America's Colonial Society. In: *Western Historical Quarterly*, 7. (1976) 2. sz. 143–153.

Лазарев

1832 Лазарев, А. П.: *Плавание вокруг свѣта на шлюпѣ Ладогѣ въ 1822, 1823 и 1824 годах шлюпом началчтвалѣ капитан-лейтенантѣ Андрей Лазаревѣ нынѣ капитан 1-ого ранга Его императорского величества*. Санкт-Петербург, 1832.

Lee

2011 Lee, Wayne E.: Projecting Power in the Early Modern World: The Spanish Mode? In: *Empires and Indigenes. Intercultural Alliances, Imperial Expansion and Warfare in the Early Modern Word*. Ed.: Lee, Wayne E. New York, 2011. 1–16.

Ляпунова

1979 Ляпунова, Р. Г.: Записки иеромонаха Гедеона (1803–1807) – один из источников по истории этнографии Русской Америки. In: *Проблемы истории и этнографии Америки*. Отв. ред.: Бромлей, Ю. В. Москва, 1979. 215–229.

Mathes

1990 *La frontera ruso-mexicana. Documentos mexicanos para la historia del establecimiento ruso en California 1808–1842*. Comp., ed.: Mathes, W. Michael. México. 1990.

Нарочницкий

1984 *Исследование русских на Тихом океане в XVIII – первой половине XIX в.* Том 1. *Русские экспедиции по изучению северной части Тихого океана в первой половине XVIII в. Сборник документов*. Гл. ред.: Нарочницкий, А. Л. Москва, 1984.

Nordlander

1995 Nordlander, David: Innokentii Veniaminov and the Expansion of Orthodoxy in Russian America. In: *Pacific Historical Review*, 64. (1995). 1. sz. 19–36.

Ormos

2016 Ormos Mária: *A Föld felfedezése és meghódítása*. Bp., 2016.

Parker

1988 Parker, Geoffrey: *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge, 1988.

Petrov

2013 Petrov, Alexander Y.: The Russian Orthodox Mission and Priest-Monk Afanasii's "Secret," 1824–1826. In: *Alaska Journal of Anthropology*, 11. (2013) 1–2. sz. 69–72.

Phillips–Sharman

2020 Phillips, Andrew – Sharman, J. C.: *Outsourcing Empire: How Company-States Made the Modern World*. Princeton, 2020.

Потехин

1859 Потехин В.: Селение Росс. Исторический очерк о селении Росс с большим количеством статистических данных. In: *Журнал мануфактур и торговли*, 1859. Том VIII. Кн. X. Отд. V. 1–42.

ПСЗ

1830 *Полное собрание законов Российской Империи с 1649 года*. Томъ XXV. 1789–1799. Санкт-Петербург, 1830.

Roberts

1967 Roberts, Michael: The Military Revolution, 1560–1660. In: Roberts, Michael: *Essays in Swedish History*. London, 1967. 195–225.

Шелихов

2019 Шелихов, Г. И.: Экспедиция Григория Шелихова и сотрудников его компании в Северную Америку. In.: Шелихов, Г. И. – Давыдов, Г. И.: *Русская Америка*. Гл. ред.: Фасхутдинов, Р. М. Москва, 2019. 41–98.

Sharman

2019 Sharman, J. C.: *A gyengék birodalmai. Az európai terjeszkedés igaz története és az új világrend megteremtése*. Bp., 2019.

Smith-Peter

2010 Smith-Peter, Susan: Creating a Creole Estate in Early Nineteenth-century Russian America. In: *Cahiers du Monde Russe*, 51. (2010) 2–3. sz. 441–459. DOI: <https://doi.org/10.4000/monderusse.9198>.

Swetland Smith – Barnett

1990 *Russian America: The Forgotten Frontier*. Eds.: Swetland Smith, Barbara – Barnett, Redmond J. Tacoma, 1990.

Szálkai

2021 Szálkai Kinga: *Gyarmatosítás vagy sajátos orosz út? A kolonizáció fogalma az Orosz Birodalom kontextusában*. [Diplomamunka.] Bp., 2021.

Történelmi világtalasz

2005 *Történelmi világtalasz*. Bp., 2005.

Зорин

2017 Зорин, А. В.: *Индейская война в Русской Америке. Русско-тлинкитское противоборство*. Москва, 2017.

ANDRÁS BENCZE

RUSSIAN EMPIRE – A WEAK EMPIRE?

RUSSIAN COLONIALISM IN NORTH AMERICA

In an earlier work, J. C. Sharman attempted to demonstrate that European states had long played a subordinate role in colonial territories compared to local empires. In this paper, Sharman's theories on colonialism are used to portray Russian America and the colonial policies of the Russians in the Americas. The paper seeks to examine whether Russia was also a 'weak empire,' at least within Sharman's interpretive framework. To do this, a brief historiographical overview of Russian America and Russian colonialism will first be presented. Then, three concepts will be introduced to provide the theoretical background for the study: a general overview of colonialism, a typology of colonialism, and the place of Russian America in this typology, and Sharman's work. This will be followed by a discussion of Russian colonial policy based on the theories presented in part two. Many similarities and differences can be found between Russian colonialism and that of Western European states, but it appears that the Russian Empire was indeed a weak empire in the Americas, similar to the Anglo-Spanish-French Empire until the mid-18th century.

Az Osztrák–Magyar Monarchia gyarmatosító törekvései

Az általánosan elfogadott nézet szerint az 1867-ben intézményesült Osztrák–Magyar Monarchia egyáltalán nem rendelkezett tengeren túli gyarmati területekkel, illetve soha nem tett még csak kísérletet sem azok szerzésére. A 19–20. századi gyarmatosítás történetét feldolgozó szakirodalom túlnyomó többsége csupán elvétve említi a Monarchiát, mivel olyan államnak tartották, amely sohasem konkurált a nyugat-európai hatalmakkal ezen a téren, és amely befolyását és területét elsősorban Közép-Kelet-Európában, valamint a Balkán-félszigeten kívánta növelni.¹

Való igaz, sem a magyart, sem pedig az osztrákot nem lehet a klasszikus értelemben vett gyarmatosító nemzetek között számontartani. A Kárpátok ölelésében élő magyarság képzeletvilágára ugyanis sohasem gyakoroltak jelentős hatást a világtengerek, egyrészt azok távolsága miatt, másrészt a nagy földrajzi felfedezésekkel egy időben Magyarországon törökellenes háborúk zajlottak.²

Ausztria esetében a gyarmatosítás gyakorlatától való szándékos tartózkodás, vagyis az úgynevezett „tisztá gyarmati múlt” koncepciójának tudatos propagálásáról beszélhetünk, ami mindmáig meghatározó eleme az ország politikai identitásának. Ausztria a hidegháború idején tudatosan használta fel ezt a narratívát annak érdekében, hogy jó kapcsolatokat építsen ki az úgynevezett el nem kötelezett országok mozgalmának tagjaival, különösen a függetlenségüket frissen elnyerő afrikai és ázsiai államokkal. Ausztria különböző tengeren túli tevékenységét általában egy jeles osztrák földrajztudós, Hugo Hassinger megállapításával támasztják alá, aki szerint Ausztriát a tengeren túli expedíciói során nem a gyarmatosítási vágy, hanem elsősorban a tudományos kutatások iránti elkötelezettség vezérelte.³

* A szerző a komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Kar történelemdidaktika doktori program hallgatója (Bratislavská cesta 3322, SK-94501 Komárno).

1 Sauer, 2012. 5.

2 Nagy, 2010. 46.

3 Sauer, 2012. 6.

Osztrák kereskedelmi társaságok

A Habsburg-lobogó alatt útnak indított, az Atlanti-óceánt megcélzó első hajózási expedíciók VI. Károly német-római császár (III. Károly néven magyar király) nevéhez köthetők. A Habsburg-dinasztia a 18. század folyamán elvesztette a spanyol trónt és azzal együtt a hatalmas gyarmatbirodalmat.⁴ Ezt követően VI. Károly fő célkitűzésévé vált, hogy megmaradt területeit egy, a spanyol mintákat követő impériummá alakítsa át. Az uralkodó nem csupán a spanyol udvar tradícióit igyekezett lemásolni, hanem számos intézményi reformot is átemelt, annak reményében, hogy a Habsburg Birodalom az ibériai modellre építkezve bekapcsolódik a transzatlanti kereskedelembe és a gyarmatosításba. Kiemelt figyelmet fektettek a kereskedelmi kapcsolatok kiépítésére az indiai szubkontinenssel, valamint ottani telepek létrehozására.⁵

A tengeren túli kereskedelmi kapcsolatok kiépítése céljából jött létre 1719-ben Trieszt városában az Osztrák Keleti Társaság. Trieszt kedvezőtlen földrajzi fekvése miatt azonban a társaság nem volt képes jelentős eredményeket elérni, így három évvel később, 1722-ben be is szüntette működését.

A trieszti kudarcot követően értékelődött fel Osztrák Németalföld és a hozzá tartozó északi-tengeri partszakasz jelentősége. Itt alakult meg 1722-ben az úgynevezett Ostend Társaság (Kaiserliche Ostendische Kompanie). A társaság elsődleges célkitűzései közé tartozott a bekapcsolódás a fűszerkereskedelembé, valamint kereskedelmi telepek létesítése a távoli területeken, részben azért, hogy azokból a későbbiekben gyarmatok fejlődjenek ki. A társaság sikeres vállalkozásnak bizonyult: jelentős mennyiségű árut importált Kínából és Indiából, illetve telepeket is létesített Bengáliában, valamint Kuangcsou városában. Működését azonban mindvégig megnehezítették a kor kereskedő nagyhatalmai, különösen a britek és a hollandok, akik a kezdetektől fogva ellenségesen viszonyultak az új vetélytárshoz, és mindent megtettek annak érdekében, hogy megakadályozzák az Ostend Társaság további térnyerését.⁶

A britek és a hollandok ellenséges fellépései miatt az osztrákok végül új kereskedelmi útvonalak felkutatására kényszerültek, és a portugál gyarmatok, különösen Brazília irányába növelték az áruforgalmat. Idővel az Ostend Társaság emberei komolyan fontolóra vették a brazil partokhoz közel fekvő Fernando de Noronha lakatlan szigetcsoport birtokbavételét is. A brazil térség feltérképezésére 1727-ben felderítőegységeket küldtek, ám a nagyhatalmi politika végül gátat szabott az elképzeléseknek.⁷ Brit és holland nyomásra VI. Károly kénytelen volt az Ostend Társaság működését először hét évre felfüggeszteni, majd 1731-ben végleg beszüntetni. A döntés hátterében a Habsburgok nőági örökösödését garantáló Pragmatica Sanctio nemzetközi elfogadtatása állt. Az elismerést ugyanis Európa nagyhatalmai szigorú feltételekhez kötötték, amelyek közül az egyik a legjövedelmezőbb osztrák

4 Gyémánt, 2020. 26–27.

5 Singerton, 2022. 673–676.

6 Búr, 2011. 86.; Gyémánt, 2020. 29–32.

7 Singerton, 2022. 679.

kereskedelmi társaság megszüntetése volt, azaz az egyik konkurens kiiktatása. A gyarmati ambíciókat így módon feláldozták a dinasztia érdekeinek oltárán.⁸

William Bolts expedíciói

A gyarmatosítási kezdeményezésekre egészen 1775-ig kellett várni, ekkor állt a Habsburg-udvar szolgálatába a Brit Kelet-indiai Társaság egykori alkalmazottja, William Bolts. Bolts indítványára hagyta jóvá Mária Terézia az Osztrák Kelet-indiai Társaság létrejöttét.⁹

Bolts Indiát megcélzó expedíciója 1777-ben ért partot Kelet-Afrikában, a mai Mozambik területén fekvő Delagoa-öbölben.¹⁰ Itt, egy korábbi portugál telep helyén hozták létre Ausztria első tengeren túli támaszpontját.¹¹ Mivel a korban az Indiába vezető utat lehetetlen volt egyhuzamban, megállás nélkül megtenni, egy kelet-afrikai bázisnak kulcsfontosságú stratégiai jelentősége volt. Nemcsak az élelmiszerkészletek feltöltését tette lehetővé, hanem azt is, hogy az osztrák hajóknak ne kelljen többé megszakítani az útjukat a hollandok fokföldi kolóniáján. A területet Bolts nem csupán ideiglenes megállóknak, hanem egy állandó gyarmati telepnek is alkalmasnak találta. Ennek előkészítéseként szerződéseket kötött helyi törzsfőkkel, valamint sikeresen megszerezte az elefántcsont kizárólagos elővételi jogát is. A Delagoa-öbölben létesített faktóriák révén évente közel 75 ezer font elefántcsontot exportáltak, jelentős profitot termelve ezzel a bécsi kincstár számára.¹² Az osztrákoknak a térséget végül a telepükön kitört sárgalázjárvány, illetve a portugál nyomás miatt kellett kiüríteniük.

A Delagoa-öböl elvesztésével egyidejűleg azonban lehetőség kínálkozott Madagaszkár megszerzésére. A magát Madagaszkár királyának tituláló Benyovszky Móric felajánlotta II. Józsefnek a szigetet mint hűbérbirtokot. Az uralkodó azonban a kelet-afrikai kudarc miatt végleg kiábrándult a gyarmatosításból, így ezt a „kétségtelenül rendkívül megtisztelő és felemelő megtiszteltetést” nem fogadta el.¹³

Az Indiai-óceánban található, egykoron Dániához tartozó Nikobár-szigeteket 1778. július 12-én vette birtokba William Bolts expedíciója. Bolts Bécsből telepések behozatalát kérvényezte, valamint kétszáz afrikai rabszolgát is fel kívánt használni a kolónia felépítéséhez és a cukorültetvényeken való munkavégzésre. A dánok hevesen tiltakoztak, és 1783-ban hadihajókat indítottak útnak, hogy megszabaduljanak a nemkívánatos osztrák jelenléttől.¹⁴ A gyarmat Bolts által kinevezett kormányzója, Gottfried Stahl még ugyanebben az évben az életét vesztette,

⁸ Bronza, 2018. 65.; Gyémánt, 2020. 34.

⁹ Bronza, 2018. 66.

¹⁰ Wanner, 2012. 188.

¹¹ Búr, 2011. 86.

¹² Ambach, 2022. 47.

¹³ A Delagoa-öböl osztrák volt. In: *Magyarország, 1900. február 3. 5.*; Osztrák–magyar gyarmatpolitika. In: *Pesti Hírlap*, 1913. június 4. 37.

¹⁴ Wanner, 2012. 197.; Ambach, 2022. 48–49.

így a vezető nélkül maradt, bátorságukat veszítő telepeseket a dánok végül Indiába telepítették ki.¹⁵

1858-ban föld körüli útja során az SMS Novara zászlóshajó ismételt kísérlete osztrák ellenőrzés alá vonni a Nikobár-szigeteket, de állami támogatás híján ez a terv meghiúsult. A szigetcsoport gyarmatosítását 1886-ban kísérlete meg harmadszor és egyben utolsó alkalommal a Monarchia. Az SMS Aurora legénysége azonban komoly brit jelenléttel találta szemben magát, így a szigetvilág gyarmatosításáról végleg le kellett mondania a Monarchiának.¹⁶

A gyarmatosítás kérdése az Osztrák–Magyar Monarchiában a 19. század második felétől

A 19. század második felét joggal nevezhetjük a gyarmatosítás nagy korszakának, hiszen míg 1880 körül Afrikának csupán a peremvidékei voltak teljes egészében feltérképezve, 1914-re már a kontinens majdnem teljes egésze az európai hatalmak birtokába került. Szintén ezekben az évtizedekben érte el Óceániát és a csendes-óceáni szigetvilág térségét az európai hatalmak gyarmatosító tevékenysége.¹⁷ A gyarmatosítási versenyt főképpen az motiválta, hogy a nagyhatalmi státusz egyik alapvető mutatójának és kritériumának a gyarmatterületek birtoklása számított.¹⁸

A Monarchia látszólag teljes közömbösséget tanúsított a gyarmatszerzés gondolata iránt, amit sokan nem tudtak megérteni, különösképpen a kivándorlás vonatkozásában.¹⁹ 1870–1910 között magyarányú kivándorlási hullám zajlott a Monarchiából, aminek következtében hozzávetőleg 3,5–4 millió fő hagyta el Ausztriát és Magyarországot. A kivándorlás üteme nem volt egyenletes, a távozók többsége a 19–20. század fordulóján hagyta el a térséget, pontosan azokban az időkben, amikor a gyarmatosítás egyik legintenzívebb korszaka zajlott. Ezek alapján a Monarchiának bőven lett volna indoka bekapcsolódni a gyarmatosítás folyamatába. Rendelkezett szükséges méretű és – bár a korszak más nagyhatalmaihoz mérve elavultabb, de a cél szempontjából – megfelelő felszereltségű hadihajóflottával (ez a kolonizálás első számú eszközének számított), továbbá az otthonaikat hátrahagyni kész telepések is bőven az állam rendelkezésére álltak volna.²⁰

15 *Habsburg Imperial Projects*. Stanford Libraries. <https://exhibits.stanford.edu/blrcc/feature/habsburg-imperial-projects> (Letöltés: 2024. szeptember 9.).

16 Búr, 2011. 87.; Besenyő, 2018. 858–859.

17 Gerő, 2018. 64–65.

18 Búr, 2011. 85–86.

19 Horthy Miklós visszaemlékezésében a következőket írta: „Sohasem tudtam megérteni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia miért nem szerzett a maga számára néhány gyarmatot. Tegetthoff tengernagy meg akarta győzni a bécsi irányadó köröket a gyarmatbirtokok szükségéről, ahová a népesedés feleslegét el lehetne helyezni ahelyett, hogy Amerika javára lemondanánk róluk. Amit oly kis országok, mint Belgium, Hollandia és Portugália elértek, bizonyára Ausztria–Magyarországnak is sikerülne.” Horthy, 1990. 27.

20 Nagy, 2011. 49.

Annak ellenére, hogy az uralkodó, Ferenc József nem mutatott nagy érdeklődést a kolonizálás iránt, a kormányzati körökön belül akadtak olyan neves politikusok, akik teljes mértékben támogatták az ötletet, hogy használják fel a haditengerészetet a gyarmatosításra. E személyek közé tartozott Kálnoky Gusztáv és Agenor Maria Gołuchowski közös külügyminiszter is. Hivatali ideje során Kálnoky (1881–1895) és Gołuchowski (1895–1906) is igyekezett minden követ megmozgatni annak érdekében, hogy a gyarmatosítás gyakorlatát valamilyen formában bevonják az állam külpolitikai profiljába. Törekvéseikben fontos szövetségesnek számított Kállay Béni közös pénzügyminiszter (1882–1903), aki Bosznia-Hercegovina kormányzójaként (1878–1903) jártas volt a gyarmatosítás elméleti és gyakorlati kérdéseiben is. Egyéb feladatai mellett Kállay töltötte be a közvetítői szerepet a közös külügyminiszter, a magyar kormány és a budapesti képviselőház között a különböző informális egyeztetéseken.²¹

A miniszterek politikai pártfogásukat is felkínálták azoknak az érdekszervezeteknek, amelyek lobbitevékenységeik és kiadványaik révén sürgették a Monarchia csatlakozását a kolonizációs versenyfutáshoz. Ezen szervezetek közé tartoztak olyan nagy bankok is, mint a Bodenkreditanstalt vagy a Wiener Bankverein. Különböző Lajtán túli pénzügyi és gazdasági érdekcsoportok is egyre növekvő érdeklődést mutattak a gyarmatosítás iránt, folyamatosan kutatva a befektetési lehetőségeket elsősorban Afrikában, Dél-Amerikában és a Távol-Keleten.²² A *Pesti Hírlap* 1885. január 23-i kiadásában arról számolt be, hogy Bécsben a költségvetési bizottság ülésén is felmerült a gyarmatszerzés kérdése. A kormány végül arra a döntésre jutott, hogy erre még nincs kilátás, viszont az ügyet nem fogja ejteni.

A gyarmatosítás népszerűsítésére irányuló törekvések ugyanakkor komoly veszélyekkel és kockázatokkal jártak együtt, mivel ezek az ambíciók könnyedén alááshatták volna a dualista állam stabilitását, amit nem kis áron sikerült megvalósítani. A gyarmatosításhoz ugyanis olyan kényes kérdések társultak, mint hogy ki lenne a felelős annak folyamatáért, az egész birodalom vagy Ausztria és Magyarország külön-külön? Ki finanszírozná ezen vállalkozások költségeit, és ki profitálna ezekből a befektetésekből? A gyarmatok irányítása esetleg egy új, negyedik közös ügyet jelentene?

Kálnoky utasítására a gyarmatosítás és az emigráció kérdését egy külön szervezeti egységre, a Külügyminisztériumon belül 1891-ben létrehozott, úgynevezett III. ügyosztályra bízta, amelynek az élére Adalbert Fuchs került. Fuchs feladatai közé tartozott, hogy Afrikában és Ázsiában lehetséges gyarmatterületeket kutasson fel, valamint hogy figyelemmel kísérje azokat a régiókat, amelyek felett a Habsburg-ház vagy a Külügyminisztérium nemzetközileg elismert felekezeti, gazdasági vagy politikai jogosítványokkal rendelkezett. Szükség esetén Fuchs volt hivatott megvalósítani az érdekkerületek és a Monarchia közötti kommunikációs és hajózási kapcsolatokat is.²³

²¹ Csaplár-Degovics, 2022b. 69.

²² Csaplár-Degovics, 2022a. 267–268.; Csaplár-Degovics 2022b. 252–253.

²³ Csaplár-Degovics, 2022a. 267–268., 278–279.

A gyarmatosítás ügyét elősegítendő, 1894-ben megalakult az Osztrák–Magyar Gyarmati Társaság. Alapító gyűléséről Magyarországon a *Pesti Napló* számolt be. A lap tudósítása szerint a társaság ázsiai és afrikai gyarmatok alapításának céljával jött létre.²⁴ A *Magyar Polgár* cikke szerint a választmány tagjai között egyetlen magyar személy sem volt.²⁵ Magyarországról a későbbiekben sem mutatkozott nagy érdeklődés a társaság iránt; jelentősebb személyiségek közül csupán Vámbéry Ármin és Berecz Antal voltak tagjai.²⁶ Ennek ellenére a *Pesti Napló* tudósításában arról írt, hogy a Wrede Alfréd herceg által irányított testület magyarországi kirendeltséget is kíván alapítani.²⁷ Osztrák részről viszont olyan prominens tagokkal büszkélkedhetett a társaság, mint Bécs polgármestere, Karl Lueger vagy Stanislaus Schanzer ellentengernagy.²⁸

A századforduló idején a Német Gyarmati Társaság mintáját példaként követő szervezet fő feladata az Adalbert Fuchs által vezetett III. ügyosztály gyarmati törekvéseinek támogatása volt. Lobb- és publikációs tevékenységén keresztül igyekezett nyomást gyakorolni a kormányokra és meggyőzni a Monarchia lakosságát a gyarmatosítás szükségességéről.²⁹ Ezt elsősorban a gyarmatosítást népszerűsítő röpiratok terjesztésével, illetve viták kezdeményezésével kívánták elérni. A társaság saját nyomtatott sajtóval is rendelkezett: az *Osztrák–Magyar Gyarmati Hírek* hasábjain különböző, a gyarmatosítás témájával kapcsolatos kérdéseket tárgyaltak széleskörűen, illetve javaslatokat is tettek arra vonatkozóan, hogy miként is szerezhetne a Monarchia tengeren túli területeket.³⁰ A társaság propagandájában hangsúlyozta: a fejlett európai államoknak a kötelessége felébreszteni az elmaradottabb népeket alvó állapotukból, hogy ezért cserébe új piacokat szerezzenek. E „kultúrmunkát” a lap szerkesztői a kezdetekben békés eszközökkel kívánták végrehajtani, ám a későbbiekben, főként németországi publikációk hatására, egyre inkább rasszista nézeteket kezdtek hirdetni, és az erőszakkal történő gyarmatszerzést is elfogadhatónak vélték.³¹

A századforduló éveiben a közös költségvetésről folytatott tárgyalások során zajlottak a leghevesebb viták a Gołuchowski külügyminiszter által felvetett gyarmatosító vállalkozásokról. A külügyminiszter 1898 májusában a haditengerészet fejlesztését szorgalmazta, kiemelve, hogy egy erősebb flotta birtokában komoly gyarmatosítási lehetőségek nyílnának meg.³²

A *Hazánk* és a *Pesti Hírlap* cikkei erőteljesen kritizálták Gołuchowskit, valamint a flottafejlesztés és a gyarmatosítás ötletét is, mivel azokban kizárólag az osztrák kereskedelem és ipar érdekeinek érvényesítését látták. Ugyanakkor a korabeli írások azt is sugallták, hogy amennyiben lennének hasonló magyar érdekek, úgy

24 Magyar gyarmatosok. In: *Pesti Napló*, 1894. december 15. 4.

25 Gyarmatra osztrák–magyar. In: *Magyar Polgár*, 1894. december 19. 3.

26 Csaplár-Degovics, 2022b. 78.

27 Osztrák–Magyar Gyarmatosító Társaság. In: *Pesti Napló*, 1896. január 9. 12.

28 Loidl, 2012. 165–166.

29 Csaplár-Degovics, 2022b. 67–68.

30 Loidl, 2012. 162.

31 Csaplár-Degovics, 2022b. 68–69.

32 Csaplár-Degovics, 2022b. 252–253.

merőben más lenne a magyar hozzáállás is a kérdéshez.³³ A viták során felszólalt Apponyi Albert és Tisza István is. Mindketten elvetették a nyílt gyarmatosítási ambíciókat, és a flottát kizárólag az adriai partok védelmének szempontjából tartották fejlesztésre érdemesnek, az ennél nagyobb léptékű terveket határozottan elutasították.³⁴ Bolgár Ferenc képviselő szintén azt az álláspontot képviselte, hogy az országnak sem szüksége, sem megfelelő anyagi forrásai nincsenek koloniális politika folytatására.³⁵

Major Ferenc képviselő ezzel szemben úgy foglalt állást, hogy a Monarchiának igenis részt kell vennie a világpiacok megszerzéséért folyó versenyben, és olyan hatalommá kell válnia, amely érdekeit akár Afrikában is érvényesíteni tudja. Felszólalásában összekötötte a kivándorlás kérdését a gyarmatosítás és a kereskedelem lehetőségeivel, kitérve az országot nagy számban elhagyó székelyekre is, akiket véleménye szerint kereskedelmi célokra tökéletesen fel lehetne használni. Szót emelt amellett is, hogy a tengerészetre legalkalmasabb népeket, a „dalmatákat” és a horvátokat is jobban foglalkoztatniuk kellene: „Ha van tengeri kikötőnk, van tengerpartunk Fiume, Horvátország és dalmát partokban, ezt nekünk fel kell használnunk, kereskedelmünk expanzív irányban fejlődésére.”³⁶ Kovács Pál képviselő osztotta Major véleményét, hogy Magyarország anyagi gyarapodásának kulcsa abban rejlik, ha földrajzi és etnikai adottságait, valamint történelmi hagyományait kihasználva részt vesz a gyarmatosítási versenyben.³⁷

A magyar parlament képviselőinek jelentős része azonban óvakodott kilépni a biztonságot jelentő Kárpát-medence-centrikus gondolkodásból. Tartottak attól, hogy az ország nemzetgazdasági ereje egyszerűen nem elegendő egy imperialista jellegzetességeket mutató, „nagyhatalmi ábrándokat kergető” politikához, amely hosszú távon az ország elszegényedéséhez vezethet. A bírálók többsége nem erkölcsi okokból ellenezte a gyarmatosítás ötletét, az aggályok középpontjában inkább az állt, hogy ezekből a vállalkozásokból egyszerűen „nincs hasznunk”. A parlamenti viták alapján úgy tűnik, hogy a képviselők többsége mintha ekkor szembe-sült volna először azzal a ténnyel, hogy a Monarchia egy, a globális kérdések rendezésében aktívan részt vevő nagyhatalom, és hogy a nagyhatalmi kötelezettségeknek bizony jelentős pénzügyi vonzatai vannak. Sokaknak a Magyarországról alkotott képük sem volt összeegyeztethető Nagy-Britannia vagy Németország tudatos gyarmatosító politikájával, illetve egy új, negyedik közös ügy létrejöttétől is tartottak, ami bizonyosan ahhoz vezetett volna, hogy a kiegyezési törvényeket újra kellett volna tárgyalni.³⁸

33 A hadi tengerészet emelése. In: *Hazánk*, 1898. május 13. 6.; Külpolitikai árnyékok. In: *Pesti Hírlap*, 1898. május 13. 1.

34 A delegációk. In: *Budapesti Napló*, 1898. május 24. 2.

35 Bolgár Ferenc hozzászólása. In: *Bizottság naplója*, 1898. 17.

36 Major Ferenc felszólalása. In: *Képviselőházi napló*, 1898. XII. 118–121.

37 Kovács Pál felszólalása. In: *uo.* 258–259.

38 Csaplár-Degovics, 2022b. 208–259.

A Monarchia gyarmatosítási célterületei

Ferenc József-föld

A 19. század közepétől megsokasodtak az Északi-sarkvidék feltérképezését és annak tudományos kutatását célzó expedíciók. A bécsi Földrajzi Társaság elnöke, Johann Wilczek kezdeményezésére indult meg a Monarchia első északi-sarki expedíciója, amelyet magyar részről Zichy Ödön támogatott jelentős összeggel. A Karl Weyprecht és Julius von Payer által vezetett, főleg dalmát tengerészekből álló expedíció eredeti célkitűzése az Atlanti-óceánról a Csendes-óceánra átvezető, úgynevezett Északkeleti-átjáró felkutatása volt.³⁹ A sarkvidék tudományos kutatására is figyelmet fordítottak, amiben nagy szerep hárult a legénység egyetlen magyar tagjára, Kepes Gyulára, a hajó orvosára.⁴⁰

Az expedíció több hónapnyi viszontagság után 1873. augusztus 30-án pillantott meg egy felfedezésre váró új földrészt.⁴¹ Még ugyanezen a napon, Weyprecht beszédét követően, háromszoros hurrákiáltás kíséretében a szigetvilágot Ferenc József uralkodásának 25 éves évfordulója alkalmából a császárról nevezték el.⁴² Payer vezetésével 1874 tavaszán hozzáálltak a szigetcsoport feltérképezéséhez, aminek során több területet magyar személyekről és településekről neveztek el.⁴³ Payer egy magaslaton felhúzta az osztrák–magyar lobogót, egy szikla alá pedig elhelyezte azokat a dokumentumokat, amelyek kimondták a terület Monarchia általi birtokbavételét.⁴⁴

A Ferenc József-földdel a Monarchia megszerezte első állandó gyarmati területét. A jéggel borított, közel 19 ezer négyzetkilométernyi szigetcsoport azonban alkalmatlannak bizonyult a benépesítésre, így kizárólag tanulmány- és vadászutakat szerveztek oda. A *Pesti Hírlap* 1895. január 10-i számában a következő jellemzést adta a területről: „Annyi bizonyos, hogy eddig a világ semmiféle piktorjának nem kerekedett kedve a jegesmedvék társaságában és 60 fokos hidegben az északi sark jég- és hó-tömegeit vázlatozni. A medvék még hagyján, de az a hideg, mikor az embernek a lehelle is oda fagy az orrához, az mégis csak valami.”⁴⁵ A *Fővárosi Lapok* így írta le a szigetvilágot: „Élő lakosnak – mármint embernek – híre sincs; egykori telepeknek semmi emléke. Délen a jegesmedve s vándormadarak kivételével még csak csúszó-mászó állatot sem találni.”⁴⁶ Ferenc József-föld ily módon nem váltotta valóra a Monarchia „birodalmiság délibábját kergető” személyeinek elképzeléseit, és tovább kutatták a gyarmatosítás egyéb lehetőségeit.⁴⁷

39 Búr, 2011. 88.

40 A Ferenc József-föld felfedezése. In: *Pesti Hírlap*, 1913. augusztus 30. 34.

41 Payer, 1875. 1–6.

42 A Ferenc József-föld felfedezése. In: *Pesti Hírlap*, 1913. augusztus 30. 34.; Az Északi-sarki Expedíció. In: *Athenaeum*, 1873. október 1. 2547.

43 A Ferenc József-föld felfedezése. In: *Budapesti Hírlap*, 1913. augusztus 30.; Búr, 2011. 89.

44 Payer, 1875. 1–6.

45 Művészeti mozgalmak. I. Mit akarnak az osztrákok. In: *Pesti Hírlap*, 1895. január 10. 1.

46 Kirándulás a sarkvidékre. In: *Fővárosi Lapok*, 1876. augusztus 11. 858.

47 Búr, 2011. 90.

Észak-Borneó

1873-ban újabb lehetőség kínálkozott a Monarchia számára egy gyarmat alapítására, ezúttal Borneó szigetének északi részén, ugyanis ebben az évben szerezte meg az úgynevezett Sabah területét tíz év időtartamra a Hongkongban székelő Gustav von Overbeck konzul.⁴⁸ A báró hozzá is látott egy kereskedelmi telep létrehozásához, amihez a Monarchia vezetőinek a támogatását kérte. Ügyéhez sikeresen megnyerte a haditengerészet vezetőinek és Andrássy Gyula külügyminiszternek a támogatását, akik hajlandók lettek volna Sabah tartós bérbevételét finanszírozni. A haditengerészet végül az SMS Erzherzog Friedrich hadihajót rendelte ki a terület felderítésére és birtokbavételére.⁴⁹ A Celebesz és a Sulu-szigetek közelében tartózkodó legénységet ért kalóztámadásról az *Egyetértés* és a *Pesti Napló* is beszámolt. A harcok során két embert veszített a Friedrich legénysége, és legalább két magyar sebesültről is említést tettek a lapok.⁵⁰ Az összecsapást követően a Monarchia kihátrált a vállalkozás mögül, így Overbeck kénytelen volt magánbefektetőket keresni kolóniája finanszírozásához.

A helyi uralkodókkal folytatott tárgyalások eredményeként 1877. december 29-én Overbeck kikiáltotta magát Sabah maharadszájának, valamint Gaya és Sandakan radszájának, tulajdonjogot formálva a területen élő emberekre, nyersanyagokra, törvényhozásra, pénzveretésre, hadsereg létrehozására, valamint vámok és adók kivetésére.⁵¹ Grandiózus elképzelései ellenére az *Ellenőr* 1879-ben úgy jellemezte telepítvényét, hogy az nem rendelkezik politikai jelentőséggel.⁵² Észak-Borneót csak technikai értelemben lehet a Monarchia gyarmatának tekinteni. Mivel Overbeck a Monarchia szolgálatában állt, így az általa birtokolt terület és az ott létrejövő telep de facto a Monarchia tulajdonának számított.

Rio de Oro

A Marokkótól délre fekvő Rio de Oro nevén ismert terület alatt a Nyugat-Szahara tengerparti sávját értjük. Az anyagi csőd szélén álló Spanyolország adósságainak fedezésére áruba bocsátotta ezt a gyarmatterületét. Az Osztrák–Magyar Gyarmati Társaság kihasználta a lehetőséget, és a közös Kereskedelmi Minisztériummal karöltve bátorította a közös Külügyminisztériumot a terület minél előbbi megszerzésére. Gołuchowskit nem kellett sokáig győzködni, azonnal hozzálátott a térséggel kapcsolatos információk összegyűjtéséhez. Az információgyűjtő expedíció egyik vezető alakja, Gilbert von Hohenwart kifejezetten sürgette a terület megvásárlását.

48 Irwin, 1955. 199.

49 Besenyő, 2018. 863.

50 Osztrák és magyar tengerészek harca kínai tengeri rablókkal. In: *Pesti Napló*, 1875. július 22. 2.; Osztrák és magyar harca kínai tengeri rablókkal. In: *Egyetértés*, 1875. július 23. 2.

51 Irwin, 1955. 199–200.

52 Táviratok. In: *Ellenőr*, 1879. december 12. 1.

Bécsi feletteseinek küldött levelében kijelentette: „A nagyok asztaláról lehulló morzsákat sem fogom veszni hagyni.”⁵³

A Spanyolországgal folytatott tárgyalásokon Gołuchowski mellett Ernst Franz von Weisl, az Osztrák–Magyar Gyarmati Társaság alelnöke is aktívan részt vett. Az üzlet létrejöttét azonban gátolta az a tény, hogy a Monarchia nem kívánt állami forrásokat rendelkezésre bocsátani. Az anyagi ügyek rendezését különböző gazdasági csoportosulásokra bízta, amelyek között viszont sok nézeteltérés alakult ki. Felmerült az az elképzelés is, hogy kizárólag a Gyarmati Társaságra bízzák az egyeztetések lebonyolítását, ezt azonban a kormányzat végül nem támogatta a társaság egyes vezetőinek a kétes ügyletei miatt.⁵⁴ Annak ellenére, hogy mind a kormányzati, mind az üzleti körök nagy lehetőséget láttak az elképzelésben, végül egyikük sem volt hajlandó kellő anyagi áldozatot hozni a megvalósítás érdekében. 1899 végére még azt az 50 ezer forintos kauciót sem tudta a Monarchia összegyűjteni, amely a tárgyalások folytatásának alapfeltétele volt. A várakozást megunva a spanyolok végül más államokhoz fordultak az ajánlattal.⁵⁵ A Magyarország 1902-ben arról írt, hogy az üzlet végül azért nem valósult meg, mert a Külügyminisztérium emberei „nem akarták a közjogi bonyodalmakat gyarapítani”.⁵⁶

Szokotra és Salamon-szigetek

1858-ban felmerült az Indiai-óceán Galápagosának is nevezett Szokotra megszerzésének az ötlete, ami elsősorban a Vörös-tenger kijáratának ellenőrzése szempontjából lett volna stratégiai fontosságú. A Ferdinánd Miksa főherceg által is támogatott terv azonban a háborús események miatt feledésbe merült. A sziget végül brit fennhatóság alá került, és bár a Monarchia az 1880-as években kifejezte szándékát, hogy megvásárolná, a britek elutasították az ötletet.⁵⁷

1895–1896-ban a Bécsi Tudományos Társaság több expedíciót is finanszírozott a Salamon-szigetekre fontos nyersanyagok felkutatásának céljából. Horthy Miklós is részt vett az egyik ilyen expedícióban. Emlékiratában megemlíti, hogy a terület iránt a Monarchia komoly érdeklődést mutatott, és több kormányzati pozícióban lévő személy is támogatta a szigetcsoport gyarmatosítását. További kutatóutak elindítását is tervbe vették, azonban a britekkel való fegyveres konfliktus lehetőségétől tartva végül elvetették ezeket az elképzeléseket.⁵⁸

53 Besenyő, 2018. 868–869.

54 Loidl, 2012. 163.

55 Besenyő–Fülöp, 2018.

56 Meghiúsult gyarmatosítás. In: *Magyarország*, 1902. december 10. 2.

57 Sauer, 2012. 14.; Besenyő, 2018. 861.

58 Besenyő, 2018. 864.

Balkán-félsziget

A Monarchia mindig kiemelt figyelmet szentelt a Balkán-félszigetnek, a 19. század utolsó két évtizedében pedig Albániára sok vezető politikus egyfajta gyarmatpótlékként tekintett.⁵⁹ Az Oszmán Birodalom felbomlását váró albán nemzeti mozgalom számos vezető egyénisége a Monarchiától remélt segítséget, a bécsi udvar azonban nem vállalta a nyílt konfliktust az oszmánokkal, ezért 1896–1912 között csak a háttérből támogatta az albán nemzeti mozgalom törekvéseit. A Monarchia támogatásával jött létre többek között az új albán abécé, illetve az albán nép történelmét feldolgozó első tudományos művek is. Noha Albánia hivatalosan soha nem számított a Monarchia területének, kulturális missziói és gazdasági beavatkozásai miatt számos szakirodalmi munka tekinti a területet a Monarchia indirekt gyarmatának. A Monarchia alapvetően gyarmati jellegű vállalkozását bizonyítja az a tény is, hogy a Külügyminisztérium gyarmati ügyekért felelős ügyosztályának vezetője, Adalbert Fuchs meghatározó szerepet töltött be a különböző műveletek elindításában és lebonyolításában.⁶⁰

Bosznia-Hercegovinát már csak földrajzi közelsége miatt sem sorolta a történészek többsége egészen a közelmúltig a Monarchia gyarmatterületei közé. Az utóbbi években azonban megnőtt azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek új megvilágításba helyezik a Monarchia boszniai jelenlétét. A legfrissebb publikációk egyre inkább arra a következtetésre jutnak, hogy Bosznia valóban egy gyarmati terület jellemzőivel rendelkezett.⁶¹ A gyarmati uralom egyik alapvető eleme, a küldetéstudat, hogy el kell vinni a civilizációt a „vademberek” közé, végigkísérte ugyanis a Monarchia boszniai uralmát. A birodalom magára a kulturális megújulás hírvívójeként tekintett, amely a térség elmaradottságát hivatott felszámolni. Többek között ezért definiálják egyre többen manapság Boszniát a Monarchia „határ menti gyarmataként”.⁶² A gyarmati státusz alátámasztásul szolgál az a tény is, hogy a 40 évnyi osztrák–magyar kormányzás során Bosznia soha nem vált koronatarományná; ez volt az egyetlen olyan Habsburg-uralom alatt álló terület, amely egyáltalán nem rendelkezett képvisellel sem a bécsi, sem a budapesti parlamentben.⁶³

Távol-Kelet

Az 1890-es évek második felétől Gofuchowski közös külügyminiszter egyre növekvő érdeklődést mutatott egy távol-keleti gyarmat megszerzése iránt, ami 1896-ban ismétlődő heves vitákat eredményezett a magyar parlamentben. A tervet ellenző képviselők attól tartottak, hogy a megemelt magyar részarányt értelmetlen kalandok finanszírozására fogja felhasználni Bécs. Thaly Kálmán képviselő a magyar pénzen alapítandó kínai gyarmat gondolatával riogatta társait: „Nem akarom megérni,

59 Pollmann, 2014. 20.

60 Csaplár-Degovics, 2022a. 273–275., 297.

61 Ruthner, 2018. 6.

62 Donia, 2007. 1.

63 Ruthner, 2018. 7–9.

de akik megérik, kíváncsiak lehetnek Goluchovszky gyarmataira. Ott van a Ferenc József föld, meg a Zichy-land, oda vigyék az osztrák ipart, behozatali cikk is volna: a főkabőr, a mely igen értékes cikk. De hát oda nem tetszik Goluchovszky úrnak, hanem talán Khinába a Jangcsekiang vagy a Hoangho bájos környékein tervez valami gyarmatot. V. Károlynak, ki a leghatalmasabb volt minden ausztriai uralkodó között sok-sok gyarmata volt és nem nyugodott le a nap az ő birodalmában. Hol vannak azok? A rongyai most jutottak Amerikához; Cuba, Portoriko stb.”⁶⁴

Ugyanakkor az Osztrák–Magyar Gyarmati Társaság érdeklődését fejezte ki a távol-keleti kereskedelmi lehetőségek iránt. A *Pesti Napló* 1896-os beszámolója szerint egy kelet-ázsiai kereskedelmi expedíció szervezését tűzték ki célul, valamint Szingapúrban vagy Sanghajban is alapítani kívántak kereskedelmi kirendeltséget.⁶⁵ A *Budapesti Hírlap* 1898. április 10-én megjelent cikkében egy kínai földterület megszerzésében látta a lehetőséget a magyar ipar növekedése számára.⁶⁶ Az április 14-i írás kiemelte: kezdetben a gyarmatosítás ötlete nevetségesnek tűnt, „de ha komolyan meghányjuk-vetjük a dolgot, ráakadunk, hogy ez a kérdés a mi politikai és gazdasági helyzetünkkel a legbensőbb összefüggésben van...”⁶⁷ A *Magyarország* cikke arról számolt be, hogy a gyarmatszerzés gondolatának Ausztriában sok híve van, Magyarországon viszont a legnagyobb bizalmatlansággal fogadják. A Monarchia egészére nézve károsnak vélte az ötletet. A kizárólag kereskedelmi jellegű tengeren túli kapcsolatok kiépítését ugyanakkor célszerűnek ítélte meg.⁶⁸ Olyan további vélemények is napvilágot láttak a korabeli magyar sajtóban, hogy a gyarmatosítás kizárólag osztrák érdek, és Magyarország a „nagyzási mániával inaugurált osztrák gyarmatpolitika utópikus céljaira” nem fecsérelheti el a gazdasági erőinek fejlesztésére szánt szükséges erőforrásait.⁶⁹

A 19. század végén a világ nagyhatalmai minden erejükkel azon fáradoztak, hogy a Mennyei Birodalom területi és érdekszférákra történő felosztását megvalósítsák. A nagyhatalmak kapzsi és brutális agresszióját látva határozta el magát végleg Goluchowski egy kínai földterület megszerzésére.⁷⁰ A külügyminisztert támogatta a Monarchia pekingi nagykövete, Moritz Czikann von Wahlborn is: „Bizonyára eljött a legalkalmasabb pillanat egy vagy több osztrák–magyar telep létrehozására Kínában, igen, talán területszerzés, kereskedelmi és hajózási állomás létesítése felé haladhatunk.” Czikann ezt akár fegyveres erők bevetésével is elképzelhetőnek vélte: „De még abban a legvalószínűtlenebb esetben is, ha a kínai partvidék egy pontjának a megszerzése diplomáciai tárgyalások útján sikerülne, a birtokbavételnél – a kínai kormány megbízhatatlanságára és kétszínűségére tekintettel – minden lehetőséget figyelembe véve, több hadihajónak is a közelben kellene készenlétben állnia.”⁷¹

64 Thaly Kálmán felszólalása. In: *Képviselőházi napló*, 1898. XXV. 129.

65 Osztrák expedíció Kelet-Ázsiába. In: *Pesti Napló*, 1898. június 16. 12.

66 Magyar–osztrák gyarmatpolitika. In: *Budapesti Hírlap*, 1898. április 10. 2.

67 Gyarmatpolitika. In: *Budapesti Hírlap*, 1898. április 14. 1.

68 Úzhet-e Magyarország gyarmatpolitikát? In: *Magyarország*, 1899. április 1. 3.

69 Delegációk. In: *Magyar Hírlap*, 1898. május 19. 4.; Külpolitikánk. In: *Pesti Hírlap*, 1899. december 3. 2.

70 Falser, 2022. 53.

71 Czikann 1899. április 27-i jelentése Goluchowskinak. ÖStA HHStA PA Berichte aus Peking.

A Monarchia hadihajói 1899-ben láttak hozzá Csöcsiang és Fucsien tartományok feltérképezéséhez abból a célból, hogy potenciális gyarmatterületet találjanak.⁷² A felderítések alapján a Nanquan-öböl tűnt stratégiai és tengerészeti szempontból a legígéretesebb területnek, ám a jelentések szerint arra az olaszok is szemet vetettek, ezért Czikann gyors és határozott lépésre biztatta Gołuchowskit.⁷³ A Monarchia azonban várakozó álláspontra helyezkedett, és nem fogott hozzá az akcióhoz, mivel egyértelmű volt, hogy önmagában egyetlen hatalom sem képes arra, hogy Kínát vagy csak annak egy részét gyarmati sorba taszítsa.⁷⁴

Tiencsin

1899 novemberében egy felkelés rázta meg Kínát. Az idegen hatalmak befolyása elleni, bokszerláadás néven ismert megmozdulás 1900-ra Peking és Tiencsin városait is fenyegette.⁷⁵ Az ekkor éppen európai nyaralásán tartózkodó Czikann nagykövet feladatait ideiglenesen Arthur von Rosthorn titkár vette át. Rosthorn táviratban kérvényezte a Külügyminisztériumtól a Monarchia távol-keleti egységeinek a bevetését.⁷⁶ 1900 nyarán egy nyolc nemzetből álló szövetség tagjaként a Monarchia fegyveres alakulatai több hadműveletben is részt vettek a felkelők ellen. A lázadás leverését követően Kína kiszolgáltatott helyzetét kihasználva a szövetség tagjai igyekeztek minél több kiváltságot megkaparintani maguknak.⁷⁷

Tiencsin városának – mint a bokszerláadás egyik fő színterének – a feldarabolása is ekkor kezdődött meg. Az 1900 őszi induló békealkudozások során Czikann nagykövet minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy a Monarchia számára területeket szerezzen.⁷⁸ 1901. február 7-i táviratában Gołuchowskitól Tiencsin egyik negyedének okkupációját kérvényezte.⁷⁹ A külügyminiszter válaszában jóváhagyta a kijelölt városrész megszállását, de csak abban az esetben, ha az a többi nagyhatalomból nem vált ki ellenérzést.⁸⁰ A tiencsini városnegyed formális birtokbavétele 1901. február 11-én történt meg Gassenmayr sorhajóhadnagy, Wojcik százados és Silvestri alkonzul vezetésével.⁸¹ A körülbelül fél négyzetkilométernyi terület megszerzésével a Monarchia sikeresen létrehozta távol-keleti mikrokolóniáját. A birtokbavétel idején közel negyvenezer kínai és mindössze három külföldi állampolgár élt a területen.⁸²

72 A külügyminiszter Budapesten. In: *Pesti Hírlap*, 1899. április 25. 3.

73 Czikann 1899. szeptember 7-i távirata Gołuchowskinak. ÖStA HHStA PA Berichte aus Peking.

74 Józsa, 1966. 73.

75 Gotteland, 2023. 34.

76 Rosthorn 1900. április 27-i távirata. ÖStA HHStA PA Berichte aus Peking; Rosthorn 1900. május 28-i távirata. ÖStA HHStA PA Berichte aus Peking.

77 Falser, 2022. 54–55.

78 Józsa, 1966. 128–129.

79 Czikann 1901. február 7-i távirata. ÖStA HHStA PA Berichte aus Peking.

80 Gołuchowski távirata Czikannak, 1901. február 9. ÖStA HHStA PA Berichte aus Peking.

81 Józsa, 1966. 131–132.

82 Gotteland, 2023. 35.

A gyarmat hivatalos elnevezése „Tiencsini Osztrák–Magyar Telepítvény” volt. A kínai törvények nem voltak hatályosak a telepen, egyedül a Monarchia jogrendje volt érvényben, és az itt élők az osztrák–magyar állampolgárságot is megkapták. A Monarchia gyarmatának a jelentősége a *Magyar Szó* cikke szerint nem a területi nagyságából, hanem a kereskedelem szempontjából előnyös fekvéséből fakadt.⁸³ A telepen számos kisvállalkozás üzemelt, az élelmiszerüzletektől az ópiumkereskedéseken át a szeszőzddéig minden fellelhető volt. Az újonnan kialakult intézményi struktúrában a Monarchia hetven kínai rendőrt alkalmazott, valamint a helyi lakosságból fordítókat, titkárokat és adóbeszedőket neveztek ki. Az ő feladataik közé tartozott a helyi közösség és a Monarchia közötti kulturális közvetítő szerep betöltése is. Az 1902 októberében megalakult városi tanács szintén vegyes osztrák–kínai testület volt. Az általános rendi és higiéniai viszonyok fenntartása pedig az osztrák–magyar haditengerészet felügyelete alá tartozott. A telepítvényt egy osztrák–magyar konzul és katonai parancsnok irányította. Jóllehet a helyi kínai előkelőségek részt vehettek a közigazgatásban, de a mindenkori konzulnak és parancsnoknak voltak alárendelve. A konzuli épületet 1905. szeptember 22-én adták át egy bankett keretében, amelyen Jüan Si-kaj politikus és későbbi kínai császár is részt vett.⁸⁴

1907-ben bevezették az anyakönyveztetést, valamint a kínai gyermekek részére egy angol tannyelvű iskolát is létrehoztak. 1911-ben a pekingi követség egyik munkatársának, Eugen Ritter von Kuczynskinek a kezdeményezésére felépült egy kínai tannyelvű általános iskola, amely az esti órákban német nyelvelőket is kínált.⁸⁵ 1906–1909 között jelentős építkezési hullám vette kezdetét. Megvalósult a Hajho folyó szabályozása, épült egy állandó vashíd, valamint kiépítették a vívezetékrendszert, a villamosvasutat, illetve megoldották a villamosenergia-ellátást is. Mindezek ellenére a *Pester Lloyd* úgy jellemezte a telepítvényt, hogy az csak problémát okoz a kormánynak, és egyszerűen nem vonzó célpont sem az osztrák, sem pedig a magyar telepesek számára.⁸⁶

A Tiencsinről szóló első magyar nyelvű helyszíni beszámoló Szuk Géza nevéhez fűződik. A riport 1904-ben látott napvilágot a *Vasárnapi Újság* hasábjain. Az írás kiemeli, hogy a lakosok zömét néhány gazdag kínai kereskedőn kívül elsősorban szatócsok és iparosok alkották. A telepen voltak színházak, fürdők, zálogházak és egy iskola is, ahol „a gyerekek kettesével ülnek kis asztalkáknál, előttük könyv, írószerszám és teáscsésze; a pápaszemes görnyedt tanító nagy tisztelettel fogadja a látogató idegent”. A várost bemutató sorok leírják, hogy reggeltől estig pezsgett az élet. Az utcasarkokon falragaszok hirdették a színházak előadásait, a kereskedők portékáikat pedig nagy lármával kínálták. Sem koldusokat, sem kéregetőket nem lehetett a telepen találni, „pedig másutt a khinai városok tele vannak velük s jaj annak, a ki ad valamit, mert az egész utca utána szalad”. A mindennapi élet szerves

83 A kínai birtok. In: *Magyar Szó*, 1901. február 16. 1.

84 Ernst Ludwig alkonzul jelentése a közös Külügyminisztériumnak, 1905. szeptember 24. ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. F8. 241.

85 Gerő, 2018. 67.; Falser, 2022. 68–71.

86 Das österreichisch-ungarische Settlement in Tientsin. In: *Pester Lloyd*, 1906. szeptember 20.

részét képezték a különböző templomok előtt prédikáló idős kínai bölcsek, akik nagy tömegek előtt tartottak nyilvános beszédeket. A telepen nem volt csatornázás és vízvezeték, így a lakosság a Hajho folyó (korabeli nevén Pejho folyó) piszkos vizét volt kénytelen inni, „és Isten csodája, hogy ezek az emberek mind el nem pusztulnak; ha európai iszik ebből a vízből, biztos a tifusz vagy a vérhas”. Beszámolója végén Szuk egy méhkashoz hasonlította az osztrák–magyar negyedet.⁸⁷

A világháború kezdeti éveiben Kína semleges maradt, így a Monarchia tiencsini telepítvényén kezdetben az élet a korábbiakhoz hasonló módon folytatódott. Éppen ezek az évek jelentették az osztrák–magyar telepítvény fennállása idején az aranykort, ugyanis ez időben számos vállalat helyezte át ide a székhelyét. A háború során a telepítvény sok német, osztrák és magyar katonának is menedékkül szolgált, akik orosz fogságból, különböző szibériai táborokból szöktek ide.⁸⁸ 1917-ben a Kínai Köztársaság több vezető beosztású politikusa is Tiencsin külföldi hatalmak által birtokolt városnegyedeiben vásárolt magának lakást, mivel ezek a területek a többinél jóval biztonságosabbnak számítottak. A Monarchia területén telepedett le többek között a fiatal köztársaság elnöke, Feng Kuo-csang, valamint Zhili tartomány katonai kormányzója, Cao Kun is.⁸⁹

Kína 1917. augusztus 14-i hadüzenetével azonban a Monarchia egy csapásra elvesztette minden addig megszerzett távol-keleti kiváltságát. Még a hadüzenet napján, délután négy órakor ötszáz kínai katona szállta meg a tiencsini telepítvényt. A maroknyi ott állomásozó osztrák–magyar alakulat mindenféle ellenállás nélkül megadta magát. Ezt követően a kínai erők lecserélték a konzulátus épületén az osztrák–magyar lobogót a Kínai Köztársaság zászlójára. A Monarchia diplomatait kiutasították, az elfogott katonákat pedig internálótáborokba küldték. 1920-ban a Párizs környéki palotákban aláírt szerződések révén a *Times* magazin által csak „liliputi Boszniának” gúnyolt távol-keleti gyarmat ismételtén kínai fennhatóság alá került.⁹⁰

Konklúzió

Annak ellenére, hogy a gyarmatszerzés soha nem tartozott a Monarchia első számú célkitűzései közé, a dualizmus idején mindvégig akadtak olyan személyek, akik felismerték a globális kereskedelemben és a gyarmatterületek birtoklásában rejlő lehetőségeket. A tengeren túli terjeszkedés iránti érdeklődés időszakos fellángolása jól rávilágít arra, hogy a távoli, egzotikus területeken való befolyásszerzés gondolatának számos magas rangú politikus, hivatalnok, illetve katonatiszt is a pártolója volt. Ezek a személyek időnként erőteljes propagandakampányt folytattak annak érdekében, hogy elgondolásaikhoz megnyerjék a Monarchia társadalmának támogatását. Az elképzelések megvalósítása azonban sok esetben komoly diplomáciai és gazdasági erőfeszítéseket követelt volna, egyúttal veszélybe sodorhatta volna az

87 A mi kis Khinánk. In: *Vasárnapi Újság*, 1904. május 1. 292–295.

88 Gotteland, 2023. 36–37.

89 1917. évi gazdasági jelentés. ÖStA HHStA GesA Peking.

90 Józsa, 1966. 180.; Mervay, 2022. 81.

állam stabilitását, és éppen ezért a legtöbb végül nem hagyta el a tervezőasztalt. Ugyanakkor az, hogy nem léteztek állandó Habsburg-gyarmatok, inkább volt politikai és stratégiai okokra visszavezethető, és nem a képesség vagy érdeklődés hiányában maradt le a Monarchia jelentős mértékben a nyugat-európai államoktól a kolonizáció terén. Annak ellenére, hogy több kevésbé ismert epizódszerű gyarmatosítási kísérletet, expedíciót, valamint gyarmatosító jellegű projektet is finanszírozott a Monarchia, azok többsége végső soron – különböző okokból – sikertelen vállalkozásnak bizonyult.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

ÖStA HHStA Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)

GKA = Gesandtschafts- und Konsulatsarchiv

GesA Peking = Gesandtschaftsarchiv Peking

MdÄ = Ministerium des Äusseren

Adm. Reg. = Administrative Registratur

PA = Politisches Archiv

Berichte aus Peking

2. Szakirodalom

Ambach

2022 Ambach, Florian: Habsburgs in the Indian Ocean. A Commercial History of the Austrian East India Company and Its Colonies and Bases in East Africa, India, and China, 1775–1785. In: *Global Histories*, 8. (2022) 2. sz. 43–62. DOI: <https://doi.org/10.17169/GHSJ.2022.540>.

Besenyő

2018 Besenyő János: Az Osztrák–Magyar Monarchia lehetséges afrikai gyarmata: Rio de Oro. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. (2018) 4. sz. 856–884.

Besenyő–Fülöp

2018 Besenyő János – Fülöp Sándor: A Rio de Oro partvidékéről kézzel készített osztrák–magyar térképrajzok. In: *Geodézia és Kartográfia*, 70. (2018) 3. sz. 24–32. DOI: <https://doi.org/10.30921/GK.70.2018.3.4>.

Bizottság naplója

1898 A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság naplója. Bp., 1898.

Bronza

2018 Bronza, Boro: Preparations of the Austrian Expedition Towards India 1775–1776. In: *Istraživanja – Journal of Historical Researchers*, 29. (2018) 635–677.

Búr

2011 Búr Gábor: A Habsburg-birodalom gyarmatpolitikája. In: Búr Gábor: *Afrika-történeti tanulmányok*. Bp., 2011. 85–92.

Csaplár-Degovics

2022a Csaplár-Degovics Krisztián: Austro–Hungarian Colonial Ventures: The Case of Albania. In: *Hungarian Historical Review*, 11. (2022) 2. sz. 267–304. DOI: <https://doi.org/10.38145/2022.2.267>.

2022b Csaplár-Degovics Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.” Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914). Bp., 2022.

Donia

2007 Donia, Robert J.: The Proximate Colony: Bosnia-Herzegovina under Austro–Hungarian Rule. In: *Kakanien Revisited*, 2007. 1–7. <https://docslib.org/doc/8993269/the-proximate-colony-bosnia-herzegovina-under-austro-hungarian-rule-by-robert-j>.

Falser

2022 Falser, Michael: *Habsburgs Going Global. The Austro–Hungarian Concession in Tientsin/Tianjin in China (1901–1917)*. Vienna, 2022.

Gerő

2018 Gerő András: A gyarmat nélküli birodalom. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia. II. rész. A századfordulótól az összeomlásig*. Szerk.: Papp Gábor. Bp., 2018. 61–69.

Gotteland

2023 Gotteland, Mathieu: Austro–Hungarian Informal Imperialism in China, 1869–1917. In: *Journal of Austrian Studies*, 56. (2023) 2. sz. 31–40. DOI: <https://dx.doi.org/10.1353/oas.2023.0022>.

Gyémánt

2020 Gyémánt Richárd: Osztrák–Németalföld részvétele a keleti kereskedelemében III. (VI.) Károly uralkodása idején (1711–1740). In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*, 10. (2020) 2. sz. 21–36.

Horthy

1990 Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Bp., 1990. Harmadik, javított kiadás.

Irwin

1955 Irwin, Graham: *Nineteenth-Century Borneo: A Study in Diplomatic Rivalry*. Gravenhage, 1955.

Józsa

1966 Józsa Sándor: *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*. Bp., 1966.

Képviselőházi napló

1898 Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I–XXXVII. Bp., 1898.

Loidl

2012 Loidl, Simon: Colonialism through Emigration: Publications and Activities of the Österreichisch-Ungarische Kolonialgesellschaft (1894–1918). In: *Austrian Studies*, 20. (2012) 161–175. DOI: <https://dx.doi.org/10.1353/aus.2012.0019>.

Mervay

2022 Mervay Mátyás: 1901: Ausztria–Magyarország koncessziót szerez a kínai Tiencsinben. In: *Magyarország globális története 1869–2022*. Szerk.: Laczó Ferenc – Varga Bálint. Bp., 2022. 77–81.

Nagy

2010 Nagy Miklós Mihály: Egy elmulasztott történelmi lehetőség. Az osztrák–magyar gyarmatosítás. In: *Közép-Európai Közlemények*, 3. (2010) 3. sz. 46–57.

Payer

1875 Payer, Julius: The Austro-Hungarian Polar Expedition of 1872–4. In: *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 45. (1875) 1–19.

Pollmann

2014 Pollmann Ferenc: Az első világháború kitörése és az osztrák-magyar Albánia-projekt. In: *Aetas*, 29. (2014) 3. sz. 20–29.

Ruthner

2018 Ruthner, Clemens: Habsburg's Only Colony? Bosnia-Herzegovina and Austria-Hungary. In: *SSEU Review*, 13. (2018) 1. sz. 1–13.

Sauer

2012 Sauer, Walter: Habsburg Colonial: Austria-Hungary's Role in European Overseas Expansion Reconsidered. In: *Austrian Studies*, 20. (2012) 5–23. DOI: <https://doi.org/10.1353/aus.2012.0006>.

Singerton

2022 Singerton, Jonathan: An Austrian Atlantic: The Habsburg Monarchy and the Atlantic World in the Eighteenth Century. In: *Atlantic Studies*, 20. (2022) 4. sz. 673–697. DOI: <https://doi.org/10.1080/14788810.2022.2109893>.

Wanner

2012 Wanner, Michael: Imperial Asiatic Company in Trieste and Antwerp: The Last Attempt of the Habsburg Monarchy to Penetrate East Indian Trade 1781–1785. In: *Miscellanea Historico-Archivistica*, 19. (2012) 177–202.

ZOLTÁN HOPKA

COLONIAL ASPIRATIONS OF THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE

Present study's primary objective is to provide a comprehensive overview of the Austro-Hungarian Empire's colonial history. The study aims to shed light on the state's colonial policies and ambitions, as well as the attitudes and aspirations of its prominent political figures regarding overseas expansion. The study also examines the dual monarchy's colonial projects, both proposed and realized. Special attention is given to the Empire's far eastern settlement in the Chinese city of Tianjin. The work seeks to advance the scholarly exploration of colonial ventures undertaken by nations that have largely been overlooked in academic discourse.

Modernizáció vagy gyarmatosítás?

A bosznia-hercegovinai kolonizáció értelmezései

Az utóbbi években az Osztrák–Magyar Monarchia kolonialis múltja iránti megnövekedett figyelem megtörte a korábbi évtizedek történettudományos munkáit jellemző hallgatást és tagadást. A közép-európai birodalom gyarmatosító törekvéseit vizsgáló kutatások többek között Bosznia-Hercegovina megszállásának kérdését feszegették, aminek eredményeképpen mára a problémával foglalkozó történészek egyre nagyobb körében alakult ki konszenzus az osztrák–magyar okkupáció és Kállay Béni kormányzatának gyarmatosító jellegéről.¹ A posztkolonialista iskola megközelítését alkalmazó kutatások ennél fogva már nem a megszállás kolonialis jellegének tényét, hanem inkább annak minőségét vitatják; katonai, politikai, gazdasági és nem utolsósorban kulturális, vallási és identitáspolitikai megjelenéseit vizsgálva.²

Annak ellenére, hogy a gyarmatosítás kérdésében az egyik legegyszerűsebb meghatározó tényezőnek tűnik a megszálló hatalom által végrehajtott telepítési politika (*Siedlungspolitik*),³ a megszálló hatalom gyarmatosító politikáját elemző kutatások – kevés kivételtől eltekintve – eddig kevesebb figyelmet szenteltek a bosznia-hercegovinai telepítések kérdésének.⁴ Jelen kutatás célkitűzése, hogy ezt a hiányt valamelyest pótolja, és az Osztrák–Magyar Monarchia hatóságainak levéltári iratanyaga alapján kísérletet tegyen azoknak a szándékoknak a feltárására, amelyek a megszálló hatalom telepítési politikáját alakították. A dolgozat tehát arra vállalkozik, hogy a forrásanyag feltárásán keresztül ütköztesse a megszállás története vonatkozásában leginkább meggyökerezett, egymásnak gyakran ellentmondó és kizárólagosságra törekedő paradigmákat, azt a kérdést vizsgálva, hogy milyen mértékben lelhető fel az orientalista vagy a balkanista gondolkodás, illetve a modernizációs

* A szerző a Grazi Egyetem Délkelet-Európa tanulmányok (Universität Graz Southeast European Studies) mesterszakos hallgatója (Universitätsplatz 3 8010 Graz).

1 Scheer, 2018. 45.; Csaplár-Degovics, 2022. 49.

2 Lásd például a megszállás posztkolonialis elemzését nyújtó tanulmányokat egy csokorba gyűjtő köteteket: Ruthner et al., 2015.; Ruthner, 2018b; Ruthner–Scheer, 2018.

3 Ruthner, 2018a. 40.

4 A telepítésekkel foglalkozó tanulmányok többnyire a telepések egy-egy csoportjára fókuszálnak, vagy éppen általános áttekintést próbálnak nyújtani a kolonizációról. A telepítési politikát kellő mélységben tárgyaló munka még nem született. Kraljačić, 1989; Kasumović, 2009; Kozar, 2011. 269.; Bethke, 2011; Lis, 2014; Bethke, 2018; Kasumović, 2019.

vagy a gyarmatosító szándék az osztrák–magyar közigazgatás dokumentumaiban a kolonizációs politika összefüggésében.⁵

A telepítési politika vizsgálatakor már a fogalomhasználati kérdésekben nehézségekbe ütközhetünk, mivel a német nyelvű iratanyagban és a nemzetközi szakirodalomban megjelenő *Kolonisierung/Kolonisation* kifejezések rendkívül összetettek és nem jól körülhatárolhatók, emellett jelentésük a vizsgált időszakban is változáson ment keresztül. Míg a *kolonizáció* kezdetben az osztrák–magyar kontextusban többnyire a területek benépesítésének klasszikus módjára utalt, később a megszállás zászlajára tűzött „modernizációs és civilizációs misszió” szinonimájává vált, és szükségszerűen a gyarmatosítás számos konnotációval terhelt fogalmával is szoros összefüggésbe került.⁶ Annak ellenére, hogy számos munka az osztrák–magyar telepítési politikát már csak a fogalmi átfedések miatt is automatikusan gyarmatosító politikaként értelmezi és a két fogalmat egymásnak megfelelőti, fontos szem előtt tartani, hogy a gyarmatosítás évszázadokon keresztül formálódó történetének komplexitása a kolonializmus egyes definícióit csak ideiglenes referenciapontként teszi használhatóvá.⁷ Ennek megfelelően a kutatás által feltett kérdés jobb érthetőségének érdekében a dolgozatban különválasztom a kolonizáció és a gyarmatosítás fogalmát, és eltekintek a kifejezések egymással felcserélhető használatától. A kolonizációs politika jelen értelmezésben tehát az Osztrák–Magyar Monarchia telepítési politikáját (*Siedlungspolitik*) jelenti, és annak gyarmatosító jellege nem alapvetés, hanem éppen hogy a kutatás tárgyát képezi.

Az osztrák–magyar megszállás historiográfiai megközelítései

Az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-politikáját – azon belül pedig kiemelten tevékenységét Bosznia-Hercegovinában –, az egyesek által civilizációs misszionnak, mások által stratégiai-politikai szükségszerűségnek, az utóbbi évtizedekben pedig még gyakrabban gyarmatosítási projektnek felcímkezett megszállás időszakát a történeti és egyéb társadalomtudományi művek számos módszertani megközelítésen keresztül és elméleti keretben próbálták meg értelmezni. A kolonizációs politika, mint már említettem, általában nem képezi szerves részét az okkupáció természetét megérteni kívánó kutatásoknak, s így nem is egyértelmű, hogy a megszálló rendszer indíttatását és működését magyarázni hivatott fogalmi kategóriák mennyire vonatkoztathatóak az osztrák–magyar kormányzás bevándorlási politikájára és

5 A kutatás elsősorban a szarajevói tartományi kormány (*Landesregierung*) irathagyatékának a bosznia-hercegovinai fővárosban őrzött levéltári fondján, azon belül is a kolonizációs politikával foglalkozó dokumentumokon alapul: Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH) a szarajevói tartományi kormány (*Landesregierung/Zemaljska vlada*) iratanyaga. A forrásanyag másik része, a k. u. k. közös Külügyminisztériumnak a szarajevói Landesregierunggal és a külképviselletekkel folytatott levelezése a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban található, amelynek egy levéltári egysége kifejezetten a kolonizációs ügyekkel kapcsolatos iratokat tartalmazza: Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Ministerium des Äußern (MdÄ) Administrative Registratur (Adm. Reg.) F61-1-15 Kolonisierung.

6 Loidl, 2012. 71.; Scheer, 2018.

7 Csaplár-Degovics, 2022. 32.

azon belül is a telepítésekre. Ahhoz, hogy a dolgozat vállalásának megfelelő vizsgálatot elvégezhessük, elengedhetetlen, hogy egy historiográfiai áttekintés erejéig vázoljuk a leggyakrabban alkalmazott paradigmákat.

A „modernizációs misszió”

A historiográfiában egyik legmélyebben meggyökerezett és egészen az utóbbi évtizedekig a Bosznia megszállásával foglalkozó történettudományi munkákat egyedüli paradigmaként uraló szemlélet a korabeli felfogást alapvetően meghatározó modernizációs és civilizációs teóriából merít. A hagyományos osztrák–magyar történetírás a megszálló hatalom politikáját abból a modernizációs percepcióból értelmezte, amely már a korszakban az átfogó gazdaság-, társadalom-, kultúr- és reálpolitikai döntések legitimációjaként szolgált. A modernizációs szándék nem csupán a retorika szintjén jelent meg a Bosznia-Hercegovina igazgatását érintő közbeszédben. Bár kétségtelen, hogy a civilizációs, illetve gazdasági értelemben felzárkóztató missziót hirdető kormányzati propaganda egyes kényesebb politikai döntések elrendezésére is hivatott volt, az osztrák–magyar adminisztráció hosszú távú céljai között vitán felül elsősorban a megszállt tartományoknak a későbbre tervezett annexióra való felkészítése szerepelt, a régió felzárkóztatását így a közigazgatás fő prioritásává téve.⁸

Az Osztrák–Magyar Monarchia bosznia-hercegovinai terjeszkedési politikáját tárgyaló történettudományi művek hosszú évtizedeken keresztül kritika nélkül vették át a korabeli kormányzat retorikáját, a megszállás négy évtizedes történetének összefüggéseit a „civilizációs misszió” köntösében találva, kitüntetett figyelemmel annak – az akkori hivatalos megítélés szerint – sikeres, innovatív és békét hozó eredményeire mind gazdasági, mind kulturális téren. A 19. századi korszellem évszázados tovább élését jól illusztrálja Ernest Bauer a megszállás történetét feldolgozó átfogó könyvének (1971) fűlszövege, amely a civilizációs érvelés megfogalmazását, szóhasználatát és argumentációját a megszokott sztereotípiák és általánosítások kíséretében sűrítette egy bekezdésnyi szövegbe: „A 19. század közepéig ezek hihetetlenül elmaradott és elhanyagolt, még a Török Birodalomtól is elidegenedett tartományok voltak, és valamiképpen ijesztőek. Ennek ellenére az osztrákokat, amikor 1878-ban megszállóként megérkeztek, semmi esetre sem fogadták jól, hanem bizalmatlanul. Ez a bizalmatlanság azonban a következő negyven év alatt eloszlott. A Monarchiának sikerült példaértékű közigazgatással, korrekt és tisztességes viselkedéssel, nagy türelemmel, valamint technikai vívmányokkal egyre inkább elnyernie a boszniaiak bizalmát. Hosszú volt az út, amely oda vezetett, hogy az egykori felkelőkből a császári és királyi hadsereg leghűségesebb ezredei lettek – mindössze negyven évig tartott, de a maga módján csodálatos volt. Amikor 1918-ban bekövetkezett a végső összeomlás, ami a háború utáni kaotikus helyzethez vezetett, a bosz-

8 Ress, 2004b. 237.; Lis, 2014. 52.; Fónagy, 2014. 3.

niaiak gyakran csendes szomorúsággal emlékeztek az osztrák közigazgatásra, mert az rendet és törvényességet biztosított.”⁹

Az osztrák–magyar orientalizmus

A megszállt tartományoknak fényes jövőt ajánló, illetve ebben a törekvésében a Nyugat kulturális felsőbbrendűségét és dominanciáját megtestesítő hatalom misszióját és a modernizációs narratívát elfogadó történeti munkákat az elmúlt évtizedekben több irányból is kritika érte. Az „elmaradott”, korábban az Oszmán Birodalom integráns részét alkotó tartományok gazdasági fellendítését célul kitűző politikára és általánosságban a megszálló hatalom és az alávetett nép közötti viszonyrendszer értelmezésére gyakran terjesztik ki Edward Said kritikai elméletét. Said művében textuális vizsgálattal, a stílus, a kifejezésvilág, a színhely, az elbeszélés-mód, a történeti-társadalmi beágyazottság és egyéb „árulkodó jelek” dekonstrukciójával mutatta be a „Nyugat” dichotómiákra épülő viszonyulását a „Kelethez” a tudományosság szintjén, feltárva, hogy a nyugati tudomány miként teremti újra és mily módon járul hozzá a két világrész közötti kizsákmányoló kapcsolat kontinuum egyenlőtlenségéhez, amely „történeti”, azaz nem öröktől fogva való.¹⁰

Az *Orientalizmus* kritikai szemléletét az utóbbi évtizedekben rendre alkalmazták a közép-európai birodalom kontextusában, kiemelt figyelemmel az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-politikájára.¹¹ Said módszerére támaszkodva számos kutatás mutat rá arra, hogy az Oszmán Birodalom, majd az évtizedek során Ausztria–Magyarország érdekszférájába kerülő Bosznia-Hercegovina és társadalma tudományos, kulturális, gazdasági-kereskedelmi és politikai vonatkozásban elmaradott, félbarbár „másikként” jelent meg, amely kép folyamatos legitimációt szolgáltatott a felsőbbrendű birodalom önjelölt „civilizációs missziójához”.¹² Egyes szerzők szerint a Habsburg Monarchia esetében egyenesen egy sajátos orientalista szemléletről, úgynevezett határ menti orientalizmusról érdemes beszélni, amely a török hódítóval vívott évszázados küzdelmekből eredeztethető. Ennek megfelelően a közép-európai birodalomnak a Keletről mint a „másikról” alkotott meglehetősen negatív képe kifejezetten az Oszmán Birodalommal szemben formálódott, és éppen Bosznia-Hercegovina annexiójával vált árnyaltabbá valamelyest.¹³ Hasonló érvelés szerint a saidi meghatározáshoz képest a Monarchia orientalizmusa nemcsak tárgyában („Keletében”) különbözött a nyugati párhuzamától, hanem más testet is öltött: az orientalista szemlélet itt nem gyarmatosító hatalmaskodásban, hanem inkább egy, a „másiktól” való elhatárolódáson alapuló identitásformáláson keresztül nyilvánulhatott meg.¹⁴

9 Bauer, 1971. borító. Idézi Ruthner, 2018a. 15.

10 Said, 2000. 45.

11 A teljesség igénye nélkül lásd: Kraljačić, 1987; Okey, 2007. 57., 73.; Feichtinger, 2014.

12 Okey, 2007.; Fónagy, 2014. 10., 14.; Feichtinger, 2016. 166.

13 Feichtinger, 2014. 31.; Gingrich, 2015.

14 Feichtinger, 2014. 37.; Feichtinger, 2018.

Az orientalista megközelítés a legplasztikusabban Kállay Béni kultúrpolitikájában érhető tetten, aminek illusztrálására a legtöbb esetben a miniszter egy 1895-ben, a *Daily Chronicle*-nak adott interjút szokták idézni, amelyben a következőképpen fogalmazott: „Ausztia egy nagy nyugati birodalom (...) azzal a küldetéssel megbízva, hogy civilizációt vigyen a keleti népekhez; (...) a racionális bürokrácia (...) Bosznia jövőjének kulcsa (...), hogy megőrizze az ország ősi hagyományait a modern eszmék által megújítva és megtisztítva.”¹⁵ A kormányzó több megnyilatkozásában használta a Nyugat–Kelet-ellentétpár szembeállításán alapuló retorikát, mi több, a boszniai kultúra az „európaiktól” eltérő, orientális „másikként” való megjelenítése az osztrák–magyar igazgatás számos kultúrpolitikai vállalkozásában viszszaeszközön, legyen szó a helyi identitások újraértelmezéséről, a koloniális regényekre emlékeztető irodalmi megbízásokról, iparművészetről, vagy éppen az orientalista szellemben kivitelezett városépítéséről.¹⁶

Kállay személyével kapcsolatban továbbá gyakran hangsúlyos elemként jelenik meg a politikus magyar származása, amely egyes szerzők számára kifejezetten meghatározó és magyarázó erejű tényezőként szolgál a gyarmatosító misszió vonatkozásában.¹⁷ E megközelítés szerint a magyarok viszonya a „Kelettel” történelmi okoknál fogva más jellegű: Magyarország hidat képez és közvetítő szerepet vállal a Nyugat és a Kelet között. Az erről való nézeteit maga Kállay egy 1883-as értekezésében vezette le: „A közvetítést az emberiség fejlődésének két nagy áramlata között, nekünk kell tehát elvállalnunk, mert mi vagyunk arra leginkább hivatva. A Kelet nem maradhat örökké rideg elzárkozottságában. Az erkölcsi és anyagi erők összessége, mely a Nyugot óriási szellemét képezi, előbb-utóbb le fogja dönteni a még fennálló korlátokat. Előljárni e nagyszerű szellemi tusában, megkísérteni a kiegyenlítést két világ ezredéves ellentétei között: nehéz, de szép és hálás feladat. És miénk a vezérszerep e feladat megoldásában, ha akarjuk. Minden erre utal; még az a szent erekle is, melyet a magyar nép méltán az állami és nemzeti egység jelvényeül tekint. A magyar korona két részből áll. Rómából származott az egyik, a másik Byzanczból. A Nyugot és a Kelet szelleme egyesülnek a szent koronában. Nemzetünk küzdelmes múltjának s talán fényes jövőjének jelképe e kettős korona. In hoc signo vinces!”¹⁸

„A Balkán kísértete”¹⁹

A Said-féle elméleti keret kétségkívül hasznos elemzési szempontot adott a megszállás időszakát meghatározó bonyolult kapcsolatrendszer megértéséhez. Mindemellett a kolonizációs politikát illetően fontosnak tartom egy szorosabban a Balkán-jelenség értelmezéséhez kapcsolódó elméleti keret megfontolását is, amelyet Maria Todorova magyar nyelvre sajnos nem lefordított, *Imagining the Balkans* című műve

15 Ruthner, 2014. 161.; Ruthner, 2015. 7.; Donia, 2015. 2.

16 Ruthner et al., 2015.; Csaplár-Degovics, 2022. 93.

17 Feichtinger, 2014; Fónagy, 2014. 14; Feichtinger, 2016.

18 Kállay, 1883. 69.

19 Todorova, 2009. 3.

nyújt. A bolgár származású szerző gondolatmenete egyértelműen Said téziséből merít, mégis megpróbál túllépni nemcsak annak csupán a szöveg szintjére koncentráló vizsgálati módszerén, hanem a bármely hatalmi diskurzussal azonosítható, túlságosan általánosító keretén is.²⁰ Todorova ezért történeti analízisnek veti alá a Balkán és a Nyugat közötti viszonyrendszert, és bemutatja, miként konstruálódott meg, majd egységesült és rögzült a Balkánról alkotott kép, amely máig meghatározza a nyugati gondolkodást a „tökéletlen másikról”, a Nyugat „tökéletlen önképéről”, s amely örökké átmenetet, hidat képez a visszamaradottság és a fejlett civilizáció között.

Todorova *balkanizmus*a nem csupán geopolitikai és történeti okokból adódóan értelmezendő az orientalizmustól külön fejlődő sajátos jelenségként, hanem amiatt is, mert a Balkán ortodox jellege miatt – bármilyen idegen is az a nyugati keresztény kultúrától, mégis – a kereszténység és az iszlám között húzódó szakadék keresztény felén van. Todorova szerint a balkanizmus ennek megfelelően éppen az orientalizmussal szemben fogalmazódott meg: a „Nyugat” szempontjából annak teljes ellentétéként ábrázolt Kelettel szemben, a balkáni népek esetében pedig az Oszmán Birodalom vagy a Balkán kulturális régiójától elhatárolódó ön meghatározás(ok)ként. Todorova értelmezésében tehát „az orientalizmussal szemben, amely egy vélt szembenállásról szóló diskurzus, a balkanizmus egy feltételezett többértelműségről szóló diskurzus”.²¹ Bár Todorova a balkanizmus jelenségét elsősorban a Balkán-háborúk, illetve az első világháború idejétől eredezteti, az általa kidolgozott keret meggyőződésem szerint Bosznia osztrák-magyar megszállásának kérdésében is magyarázó erejű lehet. Ennek ékes példája az az ambivalens megközelítés, amellyel a Monarchia vezetése Bosznia-Hercegovinára mint saját, belső „Keletére”, az etnikai és vallási sokféleséggel harcban álló anticivilizációra tekintett, amellyel szemben a – maga is hasonló problémákkal küzdő – közép-európai birodalom fejlett, civilizáló és modernizáló hatalomként léphetett fel.²²

Bosznia-Hercegovina gyarmatosítása

A tradicionális modernizációs szemlélettel szemben alternatívaként megfogalmazódó és az utóbbi évtizedekben a nemzetközi szakirodalomban szinte új paradigmává váló posztkoloniális értelmezés – részben Said kritikájából kiindulva – Bosznia-Hercegovina megszállását a nyugat-európai gyarmatosító logika alapján értelmezi. A Habsburg Birodalom – mint szoros értelemben vett tengeren túli gyarmatokkal nem rendelkező „épphogy-birodalom” – története sokáig elkerülte a posztkoloniális tanulmányok figyelmét, az 1990-es évektől kezdődően azonban

20 Todorova, 2009. Lásd még: Todorova, 2001. Todorova egyébiránt ugyanebből a szempontból a később tárgyalt posztkolonialista diskurzust is kritizálta.

21 Todorova, 2009. 17.

22 Az Osztrák-Magyar Monarchia helyzete ebben a kontextusban akár a Morozov által megalkotott „alárendelt birodalom” fogalma alapján is értelmezhető; maga a szerző is felveti a fogalom kiterjesztésének lehetőségét a közép-európai birodalomra. Morozov, 2015. 12.

napirendre került a közép-európai birodalom gyarmati múltjának feltárása is.²³ Ebbe a historiográfiai trendbe illeszkednek a Monarchia és a Balkán kapcsolatát kritikus megközelítésből vizsgáló kutatások is, melyeknek visszatérő témát szolgáltat Bosznia-Hercegovina megszállásának problematikája. A Monarchia gyarmati múltja iránt megnövekedett érdeklődés Ausztriában is a korábbi szemléletnek hátat fordító kutatásokat eredményezett,²⁴ és elkerülhetetlennek tűnik, hogy a magyar történettudomány is elkezdje feszegetni a magyar birodalomfél részvételét a Monarchia gyarmatosító törekvéseiben – amihez vitaindító műként szolgálhat Csaplár-Degovics Krisztián monográfiája.²⁵

„Ausztria–Magyarország gyarmata volt-e Bosznia-Hercegovina?” – ez a kérdés foglalkoztatja a koloniális múltat vizsgáló szerzőket, akik a nyugat-európai gyarmatosítás párhuzamát elismerve, de az egyértelmű kategorizálást elkerülve, gyakran finomítani igyekeznek a „gyarmat” számos konnotációval terhelt fogalmát. Bosznia osztrák–magyar múltja olyan címkéket kapott, amelyeket a kutatói óvatosság mellett éppen a Balkán átmeneti, köztes, „híd” jellege hívhatott életre.²⁶ Így lett a megszállt Bosznia-Hercegovina „közeli gyarmat” (*proximate colony*),²⁷ „belső gyarmat” (*internal colony/colonialism*),²⁸ „pótgymat” (*Ersatzkolonie*),²⁹ „fél- vagy kvázi gyarmat”,³⁰ az Osztrák–Magyar Monarchia nem gyarmatosító, de nem is anti-koloniális,³¹ vagy éppen „vonakodó gyarmatosító” (*reluctant colonizer*).³² A gyarmati múlt kutatása pedig ingoványos mocsár, amelyre csak kellő körültekintéssel és pontos definíciókkal körülbástyázva tanácsos merészkedni.

Az utóbbi évtizedben mégis elkezdett szaporodni azon művek száma, melyek szerzőinek felfogásában Bosznia gyarmati jellege már nem képezi vita tárgyát. Az Osztrák–Magyar Monarchia gyarmatosító politikája posztkoloniális megközelítésből vizsgálva a „kétarcú” nyugati kolonizáció több vonulatával is kísértetiesen hasonló jegyeket mutat: a gyarmatosító birodalmak nem csupán katonai leigázóként, gazdasági kizsákmányolóként és felsőbbrendű „civilizátorként” lépnek fel az alávetett területeken, hanem ambivalens(nek tűnő) módon sok esetben a gyarmatosító hatalmak hozzák el a megszállt területek későbbi felszabadulását lehetővé

23 Az elmúlt évtizedekben az osztrák és magyar gyarmati múlt kutatását leginkább meghatározó irányzatokról lásd: Csaplár-Degovics, 2022. 14–24.

24 Bosznia-Hercegovina megszállása problémájának az elmúlt években két ausztriai kiadású tanulmánykötetet is szenteltek, amelyek posztkoloniális megközelítésű írásokat gyűjtenek egybe. Lásd: Ruthner et al., 2015; Ruthner–Scheer, 2018. A közép-európai birodalom tengeren túli terjeszkedéséről is különálló munka jelent meg: Krobb, 2011.

25 Csaplár-Degovics, 2022. Lásd még az *Aetas* folyóirat *Ismeretlen kolonializmus* című tematikus számát: Vukman–Csaplár-Degovics, 2023.

26 Todorova, 2009. 16.

27 Donia, 2015; Donia, 2018.

28 Gerő, 2013. 39–48.; Gerő, 2018. 61–69.; Ruthner, 2018b. 30–32.

29 Loidl, 2012. 36–37., 119.

30 Detrez, 2002.

31 Sauer, 2007. 68.

32 Ruthner, 2018a. 43.

tevő infrastrukturális fejlesztéseket, a modern oktatást, a politikai rendszert és a magasabb életszínvonalat.³³

A posztkolonialista irányzat egyik legfőbb kortárs képviselője, Clemens Ruthner Bosznia-Hercegovina esetét egyenesen a brit gyarmatbirodalom működési mechanizmusaihoz vetette egybe, és a hatalomgyakorlás tekintetében – a számos hasonlóság megállapítása mellett – csupán azt a meghatározó különbséget vélte felfedezni, hogy a közép-európai birodalom a tengeren túli következetes diszkriminatív politikával szemben a társadalmi struktúrák konzerválására és a multikonfesszionális társadalom konszolidációját célzó egyensúlyra törekedett – amely megfontolásnak a később részletesebben tárgyalt halogató agrárpolitika is szerves részét képezte.³⁴ Ezen párhuzamból kiindulva, a posztkolonialis tanulmányok elméleti keretét alkalmazva a szerzők elsősorban a hatalomgyakorlás és az igazgatás módját, a politikai rendszer természetét, a megszállók identitáspolitikáját, illetve a gazdasági és a katonai kizsákmányolást vizsgálják, és ezeken keresztül igazolják Bosznia-Hercegovina gyarmati státuszát.³⁵ E kutatások eredményeként képezi a nemzetközi historiográfiában immár konszenzus tárgyát az a magyar munkákba még kevésbé integrált tézis, mely szerint a közös pénzügyminiszter és boszniai kormányzó Kállay Béni irányította adminisztráció tevékenysége egyértelműen gyarmatosító politikaként és nem csupán „kulturális projektek összességéként” értelmezendő.³⁶

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azokat a megfontolásokat, amelyek a posztkolonialista megközelítés kiterjesztésének kockázatára és problémáira hívják fel a figyelmet. Az okkupálás történetének posztkolonialis értelmezése a történeti kritika és precizitás igényének szempontjából vethet fel kétségeket. Azt az összefüggést ugyanis, hogy Bosznia-Hercegovina megszállása a Monarchia későbbi tengeren túli gyarmatosító törekvéseinek előzménye és a később kibontakozó gyarmatszerző tervekre buzdító sikertörténet lett volna, éppen a nagyobb szabású kolonizációért fellépők emlegették előszeretettel a gyarmatosításról folytatott vitában a századforduló körül. A bosznia-hercegovinai kormányzás hatalompolitikáját ennél fogva nem kell szükségképpen a Monarchia elitjének – később radikálizálódó – gyarmati elképzeléseivel egy keretben értelmeznünk.³⁷ Az a kutatási vezérfonal, melynek útmutatása alapján görcsösen keressük a kolonialis párhuzamokat, adott esetben Bosznia-Hercegovina megszállásának történetében, amiatt is félrevezető lehet, mert az a történeti sajátosságok feltárása és megértése helyett azokat inkább egy már ismerni vélt jelenség címkéje mögé rejtheti. A bosznia-hercegovinai társadalom viszonya a megszálló hatalomhoz – úgy, mint a Balkán viszonya egy elképzelt Nyugathoz – „kifejthető a legtöbbfajta hatalmi diskurzuson belül”, hiszen ezek egymással gyakran átfedésbe hozhatók.³⁸ Jelen dolgozat ennél fogva más megközelítést választ: a telepítési politika kérdését nem az előbbieken bemutatott

33 Ruthner, 2014. 156.

34 Ruthner, 2018b.

35 Ruthner, 2014. 163–164.

36 Okey, 2007; Donia, 2015; Ruthner et al., 2015; Ruthner–Scheer, 2018; Csaplár–Degovics, 2022. 49.

37 Loidl, 2012. 119–120.

38 Todorova, 2001.

elméleti kategóriák felől vizsgálja, hanem éppen próbára teszi azzal, hogy azokat a levéltári dokumentumok szintjén igyekszik beazonosítani.

Agrárkérdés és Kállay agrárpolitikája Bosznia-Hercegovinában

Az agrárkérdés – túl azon, hogy szükségszerűen a társadalom legnépesebb rétegének a mindennapi megélhetését befolyásolta³⁹ – az Oszmán Birodalom határ menti tartományaiiban azok sajátos etnikai összetétele miatt kiemelten érzékeny politikai problémát is jelentett, amit az ekkoriban kibontakozó nemzeti mozgalmak politikai lehetőségként használtak.⁴⁰ Az agrárkérdés egyértelműen elősegítette a boszniai ortodox népesség egy – a szerb – nemzetben való egyesülését, ugyanis az oszmán mezőgazdasági hierarchia adottságaiból következően a földbirtokos és a földművelő között húzódó érdekkülönbségek egybeestek az etnikai törésvonalakkal: a századforduló körül a földbirtokosok 91 százaléka muszlim volt, míg a kmetek 75 százaléka ortodox (szerb), 20 százaléka pedig katolikus (horvát).⁴¹

A muszlim népcsoport a valóságban nem vallási előjogai miatt élt kedvezőbb helyzetben, például a szabad parasztok a 18. századig semmiféle privilégiummal nem rendelkeztek, sőt a többihez hasonlóan a boszniai muszlim közösség is nagymértékben rétegződött volt regionális adottságokból eredendően és gazdasági erő tekintetében.⁴² Ebben a struktúrában mindazonáltal egyértelműen a többségében ortodox kmetek voltak a leghátrányosabb helyzetben, s a földbirtokot nélkülöző népes társadalmi réteg ezen kiszolgáltatottságát a nemzeti mozgalom sikeresen politikai erővé formálta. A függetlenségét elnyerő Szerbia és az ott végrehajtott társadalmi reformok, különös tekintettel a jobbágyi függés felszámolására, az onnan érkező mozgalmárok révén jelentős hatást gyakoroltak a boszniai társadalomra is.⁴³ A fokozódó feszültségek a 19. században több felkelés kirobbanásához vezettek, melyeket belső válsága miatt az oszmán hatalom egyre inkább csak pacifikálni tudott; a reformpróbálkozások nem értek el valódi változást. A konfliktusegyüttes végül nemzetközi válsággá vált, amelyet a kor diplomáciai normái szerint a nagyhatalmak közötti erőviszonyok függvényében kezeltek. A berlini kongresszus a kérdés megoldását a két tartomány osztrák–magyar megszállás alá helyezésében látta.

A szakirodalom az osztrák–magyar megszállók agrárpolitikájának elemzésekor elsősorban Kállay Béni kormányzati periódusát vizsgálja kimerítően. A történeti munkák nagy része rámutat a magyar származású politikus által irányított politika visszasságaira és következetlenségeire, így a Kállay-rendszer megítélése máig ellentmondásos. A kormányzó politikája továbbra is viták tárgyát képezi – elsősorban abban a kérdésben, hogy az osztrák–magyar hatóságok döntéseit valóban a modernizációs célok, vagy esetleg inkább az imperialista és gyarmati törekvések

39 A századforduló körül a népesség 88 százaléka élt mezőgazdasági munkából. Fónagy, 2014. 19.

40 Babuna, 1996. 78.; Radušić, 2017. 146.

41 Demeter, 2016. 118–119.; Radušić, 2017. 138–139.

42 Demeter, 2016. 120.

43 Uo. 116.

irányították, illetve hogy a megszálló adminisztráció intézkedései milyen mértékben tekinthetők pragmatikusnak az adott keretek között, s ennek megfelelően a hibák mennyire tudhatók be az idegen hatalomnak a régió viszonyairól alkotott fals elképzeléseinek. A megígért, de a megszállás évtizedei alatt egyre halasztott agrárreform kérdése hasonlóan ellentmondásos megítélés alá esik.

Annak ellenére, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia a megszállási mandátumot részben a társadalmi viszonyokat szétfeszítő agrárkérdés rendezésére kapta a berlini konferencián,⁴⁴ a mezőgazdasági reformot a megszálló hatalom rendre elhalasztotta. Ennek oka elsősorban az előbb ismertetett kényes helyzet volt: hamar nyilvánvalóvá vált továbbá, hogy a kormányzat egy radikális reformmal, illetve annak elhalasztásával egyaránt a társadalom egy-egy csoportja mellett köteleződne el: míg a szerb nemzeti mozgalom egyértelműen a kisbirtokok bérlőinek kedvező megoldást követelt, addig a muszlim földbirtokos réteg alapvetően a meglévő birtokviszony fennmaradásában volt érdekelt. A megszálló hatalom kezdettől fogva arra törekedett, hogy egy elhamarkodott reformmal ne borítsa fel a rendkívül törekeny társadalmi struktúrát, s az első években a pacifikálást és a fellázadó tartományok politikai és gazdasági konszolidációját tűzte ki célul.⁴⁵ Ennek megfelelően az osztrák–magyar kormányzat a korábbi oszmán rendelkezéseket tekintette mérvadónak, és a kmeteket a tretina további megfizetésére és a szerződéseik meghosszabbítására biztatta az agrárreform előtti „átmeneti időszakban”, a vitás kérdések rendezésében pedig kisebb módosításokon kívül csupán közvetítő szerepet vállalt, ezzel csorbát ejtve saját népszerűségén és megfosztva a társadalmat az új igazgathoz fűzött reményeitől.⁴⁶

Míg egyes történészek a Kállay-féle egyensúlyozást és a jobbágyi függés lassú felszámolását a fokozatosság és a társadalmi adottságokra érzékeny óvatosság szellemében pozitívan értékeli,⁴⁷ a kutatók többsége Kállay azon megközelítését, mely az agrárviszonyok reformján keresztül a termelési adatok javítása helyett a társadalmi „stabilitás” konzerválását helyezte előtérbe, elhibázottnak és a társadalom szempontjából tragikus kimenetelűnek tartja.⁴⁸ A Kállay-kormányzatot több ízben érte továbbá az a vád, hogy ennek háttérében a magyar mezőgazdasági érdekek álltak, s bár tény, hogy a boszniai mezőgazdasági modernizáció lehetősége aggodalmat váltott ki a régió ellátásában eddig szinte versenytárs nélküli magyar gazdasági elitben, az agrárreform elodázásának oka valójában inkább a szerb gazdasági dominanciától való félelem lehetett.⁴⁹

A mezőgazdasági politika alapja a mezőgazdasági szabályozások és a birtokviszony változatlanul hagyása, és ezáltal a hagyományos muszlim birtokos réteg

44 Lásd Andrássy javaslatát 1875-ből, amelyben a Monarchia közös külügyminisztere Bosznia-Hercegovina pacifikálásának zálogát részben az agrárreform végrehajtásában jelölte meg. Lis, 2014. 41.; Radušić, 2017. 148.

45 Radušić, 2017. 139–149.

46 Fónagy, 2014. 20.; Radušić, 2017. 150–153.

47 Ress, 2004b. 233.

48 Kraljačić, 1987. 506–507.; Demeter, 2016. 154.; Radušić, 2017. 154.

49 A magyar gazdaság rivalizálásához lásd: Kraljačić, 1987. 508–509.; Lis, 2014. 65.; Demeter, 2016. 130.

lojalitásának megnyerése volt.⁵⁰ Ezt a politikai irányelvet Kállay Béni már kormányzói mandátumának egészen a kezdetén lefektette: „Kétségtelenül az agrárkérdés azon ügyek egyike, amelyben mielőbb legalábbis el kell kezdődnie egy szabályozásnak, és pedig nemcsak azért, mert egy ilyen szabályozás szükségességét már az okkupáció előtt ismételten hangsúlyoztuk, hanem azért is, mert e kérdés további alakulása lényeges befolyást gyakorol Bosznia minden viszonyára. Továbbra is ragaszkodnunk kell ahhoz az elvhez, hogy a mohamedán földbirtokosokat nem foszthatjuk meg egyszerűen a birtokaiktól. Az állami kármentesítéssel történő megváltás sem lehetséges, mert az ehhez szükséges összegek nem követelhetők a képviselői testületektől. Ez a módszer azért sem lenne célszerű, mert a mohamedán bégek minden birtoka keresztény bérlők kezén van.”⁵¹

A közös pénzügyminiszter célja egy, a magyar és a galíciai nemességhez hasonló, a Monarchiához feltétlen lojális földbirtokos elit kialakítása volt a megszállt tartományokban, amit a kormány egyrészt a muszlimoknak biztosított gazdasági dominanciával, másrészt egy sajátos nemzettudat kialakulásának szorgalmazásával igyekezett előmozdítani.⁵² A muszlim földbirtokosi kézben lévő területek tulajdonjogi helyzetének átalakítása helyett a miniszter az agrárkérdést átmenetileg az állami és a vakufföldek segítségével szándékozta konszolidálni, többek között belső, illetve külső kolonizáció szorgalmazásával. A problémaegyüttes végleges rendezését a mielőbb végrehajtandó annexiótól várta.⁵³

Kolonizációs politika a megszállás éveiben

A közös Pénzügyminisztérium iratanyaga arra enged következtetni, noha a kolonizáció gondolata már a megszállás első éveiben is megjelent, a kormányzat ekkor még korántsem volt abban a helyzetben, hogy támogatni tudta volna a bosznia-hercegovinai bevándorlást és kezdeményezhette volna egy átfogó kolonizáció megszervezését.⁵⁴ A telepítési politikát ebben az időben elsősorban a parlagon hagyott területeknek a mezőgazdasági termelésbe való bevonása, illetve az egyes régiókban a termelést hátráltató munkaerőhiány leküzdése motiválta, mi több, a hatóságok a kezdeti időszakban a kolonizációban – vélhetően a Habsburg Birodalom múltjából, így például a különböző peremterületek betelepítésének és integrációjának történeti példájából ihletet merítve – a gazdasági modernizáció és a megszállt tartományok felzárkóztatásának lehetséges eszközét is látták. A telepítések kérdéséhez való hozzáállás a megszállás első évtizedében alapvetően a kataszteri felmé-

50 Kraljačić, 1987. 499–502.; Fónagy, 2014. 7.; Lis, 2014. 64.; Radušić, 2017. 154.

51 Denkschrift Kállays über die Administration in Bosnien und der Herzegowina. Beilage des Gemeinsamer Ministerrat Nr. 58., Wien, 3. Juni 1882. Idézi: Fónagy, 2014. 23.

52 Erről lásd: Babuna, 1996; Ress, 2000; Ress, 2004b. 233–234.; Ress, 2004a. 245–249.; Ress, 2006; Okey, 2007; Fónagy, 2014. 7.; Babuna, 2015; Sethre, 2015.

53 Kraljačić, 1987. 499–500., 511–515.; Radušić, 2017. 154.

54 A megszállt Bosznia-Hercegovinában végrehajtott telepítési politika történetéhez lásd: Csepregi, 2024. A kolonizációs politika alakulásáról szóló fejezet a hivatkozott dolgozat legfontosabb eredményein alapul.

rések előrehaladottságának aktuális állásától függött, ami egészen az 1890-es évek közepéig a tulajdonjogi kérdés bizonytalanságainak következtében csupán a magánúton lebonyolódó és meglehetősen korlátozott mértékű állami telepítésnek engedett teret.

A bosznia-hercegovinai telepítések Kállay miniszterségének elején kezdtek újra megszokasodni, ennek azonban csak egyik oka volt a miniszter nyilvánvaló elköteleződése a kolonizáció ügye mellett. A magántelepítések felvirágzására hatással volt a muszlimok tömeges kivándorlása is, ami lehetővé tette az országot elhagyók földjeinek elidegenítését. A telekkönyvek elkészítése egészen az 1890-es évekig elhúzódott, a közös miniszter azonban azt megelőzően sem tett le a tömeges állami kolonizáció tervéről. Nem kizárható, hogy a sokat kritizált betelepítési ügyre annak előkészítő kísérleteként tekinthetünk, mivel sikere érdekében Kállay személyesen járt el. A Kállay-rezsim első évtizedében a telepítések hátterében egyébként többnyire a többségében ortodoxok lakta határterületek pacifikálásának terve húzódott meg, és nem minden esetben a kormányzat kezdeményezte azokat, sőt az idegen bevándorlók letelepítését előirányzó elképzelések több esetben éppen az őshonos lakosság érdekeit védő helyi hatóságok fellépése következtében hiúsultak meg.

Az 1890-es években a kormányzat által kezdeményezett átfogó kolonizációs politikát az tette lehetővé, hogy végre lezárult a kataszteri felmérés, amely tisztázta az állami földek tulajdonjogi helyzetét. Fontos azt is hozzátenni, hogy egy ilyen léptékű, nagy fokú szervezettséget igénylő és a társadalomra közvetlen hatást gyakorló átalakítás az államigazgatás stabil működését is megkövetelte, annak kiépítése azonban évekig elhúzódott. A hosszú ideig késlekedő állami kolonizáció azonban nem zajlott zökkenőmentesen, és több szempontból sem váltotta be a hozzá fűződő reményeket. Az állami kolonizáció végül olyan konfliktusokhoz vezetett mind a telepes közösségeken belül, mind a helyi lakossággal, hogy a programot a széles körű, ezúttal nem etnikai törésvonalak mentén megfogalmazódó társadalmi elégedetlenség miatt az osztrák–magyar vezetés végül kénytelen volt leállítani. Mindazonáltal a mezőgazdasági hierarchia rendszerproblémái nem számolódtak fel, és az agrárkérdés miatt már a 18. századtól a boszniai társadalmat átható feszültség az osztrák–magyar megszállás teljes időszakát végigkísérte.

Az osztrák–magyar adminisztrációs kolonizációs politikája mögött meghúzódó szándékok a négy évtizedes megszállás legitimációjához hasonlóan ellentmondásosak és a mai napig vita tárgyát képezik. A következőkben a kolonizációs politika dokumentumai felől közelítve teszünk kísérletet a historiográfiai áttekintőben bemutatott megközelítések beazonosítására.

Orientalizmus és balkanizmus a kolonizáció dokumentumaiban

A 19. században az Osztrák–Magyar Monarchia tudományos és politikai elitjében vitán felül széles körben elterjedt volt a Kelet és a Nyugat viszonyrendszerét dichotomikus ellentétként láttató orientalista megközelítés, ami a közép-európai birodalom szempontjából éppen az Oszmán Birodalom és az annak egymás után függet-

lenedő európai területeire irányuló civilizációs és kulturális misszióban öltött testet.⁵⁵ A balkáni régió „másikként” való kezelése hasonlóan megjelenik a Bosznia-Hercegovina megszállásával foglalkozó korabeli sajtóanyagokban és politikai pamfletekben is, a megszállt tartományok jövőjével foglalkozó mindennapi újságcikkektől egészen a megszállt politika legmagasabb pozíciójú kivitelezőinek megnyilvánulásáig.⁵⁶ Fontos rámutatni, hogy Bosznia-Hercegovina kontextusában az orientalizmusnak gyakran egy sajátos formája köszön vissza, mely szerint éppen az Osztrák-Magyar Monarchia vállalta magára azt a „missziót”, hogy az érintett térségben „a barbárságból a civilisatíóba való átmenetet” biztosítsa, ezzel Boszniában egy évtizedekig tartó „provisoriumot” hirdetve.⁵⁷ A kormányzó Kállay Béni megfogalmazásából továbbá egyaránt kitűnik, hogy az orientalista szemlélet nemcsak a szűk értelemben vett „kulturmisszió” szellemiségét határozta meg, hanem a Monarchia vezetése a gazdasági fejlesztésekben és magában a kolonizációs politikában is a megszállt területek „civilizációjának” kulcsát látta.⁵⁸ Ennek fényében meglepő, hogy a kolonizációs politikáról szóló iratanyagban a telepítések fontosságát hangsúlyozó érvelésből az orientalista retorika csak elvétve köszön vissza. Bár a kolonizáció végrehajtásáról szóló levelezésekben meg-megjelenik egy-egy jellemző kifejezés, amely Bosznia-Hercegovinát „a nyugati kultúra elől eddig egészen elzárt”, az érintett területeket pedig zord, barátságtalan vidékként írja le, ezek azonban inkább a dokumentumok általános hangvételétől elütő kiszólásokként értelmezhetőek.⁵⁹

A kolonizációs politikáról szóló előterjesztésekben ugyanakkor feltűnnek olyan narratívák, amelyeket inkább a Todorova-féle balkanizmus fogalmi keretében érdemes értelmezni. A hatóságok érvelésükben ugyanis a kolonizáció célját elsősorban a mindig nyugtalankodó térség pacifikálásában látták „szorgalmas, csendes és megbízható elemek”⁶⁰ betelepítésén keresztül. Todorova művében az orientalizmussal szemben a balkanizmusnak éppen a viszonylagosságát, köztességét emeli ki, amelynek szellemében Boszniával szemben még a Monarchia is magát haladónak és civilizáltnak feltüntetve léphetett fel: „Mint a Kelet, a Balkán is a negatív vonások lerakataul szolgált, amivel szemben meg lehetett konstruálni az »európai« és a »Nyugat« pozitív és önelégült képét.”⁶¹

Az itt balkanizmusként azonosított interpretáció a leghangsúlyosabban Kállay miniszterségének kezdetén, az 1882-es hercegovinai felkelést követően jelenik meg, amikor az állam által szorgalmazott telepítések zöme a többségében ortodoxok lakta határterületekre irányult a térség politikai konszolidációja és az ott szer-

55 Feichtinger, 2014. 31.

56 Gyarmatosítás Boszniában. In: *Budapesti Hírlap*, 1883. november 11. 2. Lásd: Csaplár-Degovics, 2022. 117–136.

57 Kállay, 1914. 260.

58 Uo. 264–266.

59 A szarajevói tartományi kormány körlevele az Osztrák-Magyar Monarchia külképviseleiteinek. Szarajevó, 1882. szeptember 23. ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. F61-1-15 Kolonisierung.; A bjelinai körzeti előljáró levele a Donja Tuzla-i kerületi hivatalnak. Bjelina, 1886. március 1. ABiH 1886 (45) 4-51.

60 Vuković kormánytanácsos levele a szarajevói tartományi kormánynak. Donja Tuzla, 1886. március 23. ABiH 1886 (45) 4-51.

61 Todorova, 2001.

veződő szerb nemzeti mozgalmak prevenció jellegű bomlasztása céljából. Ezen indíttatás megjelenik például a Bjelinai körzet előljárójának levelében is, melyben egy nagyobb volumenű telepítési programot sürgetendő, a tisztviselő a telepítések biztonsági jelentőségét hangsúlyozta a határ menti falvak vonatkozásában, „...amelyek közvetlenül a száraz határon helyezkednek el, és amelyek a rablások idején mindig a legkedvezőbb átkelőhelyeket kínálták a rablóknak, és a legjobb rejtékhelyeket a sűrű, szinte megközelíthetetlen bozóttal borított (...) terepen.”⁶² Az érvelés szerint egy „szorgalmas” német telepesek által létrehozott és fenntartott kolónia a szerb határ közvetlen közelében önmagában biztosítékként szolgálna a keleti országrész biztonsága tekintetében, és ily módon hozzájárulna az állam érdekeinek védelméhez mind pénzügyi, mind katonai értelemben.

A vízió megfogalmazója a legtöbb esetben Anton Vuković volt, aki a bosznia-hercegovinai osztrák–magyar adminisztráció képviselőjeként és később az Österreichisch-Ungarische Kolonialgesellschaft tagjaként azon kevesek közé tartozott, akik mind a gyarmatosító lobbiban, mind a megszállás végrehajtásában szerepet vállaltak.⁶³ A kormánytanácsos az 1883-as, a hercegovinai kolonizáció szükségességéről írt előterjesztésében – amelyre akár a bosznia-hercegovinai kolonizáció egyik kulcsdokumentumaként tekinthetünk – „új, békeszerető elem” behozását szorgalmazta „az ország legbajosabb részeibe, ami alapvető politikai és civilizációs szolgáltatásokat nyújtana, és nagyban hozzájárulna az osztrák államépítés előmozdításához”. Vuković felvetésében azt a lehetőséget is fontolóra vette, hogy a felkelés következtében az országot elhagyók tulajdonában álló földterületeket használják fel a kolonizációra, elsőként azoknak a telkeknek a birtokbavételével, „amelyek a leginkább kompromittálódottaké [hauptkompromittierten]”, azokét, akiknek „több van, mint amennyire valójában szükségük van”. A „civilizációs” küldetés békeszerető és jó példát mutató képviselőinek kiválasztásakor ugyanakkor a kormánytanácsos javaslata szerint ügyelni kellett arra, hogy a helyi viszonyokhoz különösen illeszkedő kolonisták jártasak legyenek a fegyverhasználatban, hogy ellen tudjanak állni „a szomszédos montenegróiak és a megfosztott kmetek állandó zaklatásainak”, melyek oka a kormánytanácsos szerint a térségben „oly erősen jelen lévő nemzeti és vallási partikularizmusban, valamint abban az ellenszenvben keresendő, amellyel Hercegovina lakossága – jelleméből és politikai viszonyaiból adódóan – eddig minden újítást fogadott”.⁶⁴

A kolonizációs politika stratégiai-biztonsági indokoltságát hangsúlyozó megfogalmazások kísértetiesen hasonlítanak azokra a Balkánnal szemben kialakult sztereotípiákra, amelyek rögzülését Maria Todorova a Balkán-háborúk idejére dattálja. Az Osztrák–Magyar Monarchia hatáságainak gondolkodásában ezek a stratégiai megfontolások elsősorban a pacifikálást és mindenekelőtt a szerb nemzeti mozgalom elszigetelését szolgálták. Mégis, annak ellenére, hogy ebből következően a megszálló rezsim intézkedései mind kulturális, mind gazdasági szempontból

62 A bjelinai körzeti előljáró levele a Donja Tuzla-i kerületi hivatalnak. Bjelina, 1886. március 1. ABiH 1886 (45) 4-51.

63 Loidl, 2012. 119.

64 Anton Vuković: Skizzen über die Colonisierung in der Herzegowina. ABiH 1883 (25) 5-2/12.

a muszlim lakosságnak kedveztek, az osztrák–magyar elit továbbra is áthidalhatatlan szakadékot, feloldhatatlan szembenállást feltételezett az iszlám és a kereszténység között – ami Todorova szerint fontos jellegzetessége az általa körülírt jelenségnek, a balkanizmusnak, és az egyik megkülönböztetett oka annak, hogy a Balkán Európa szemében önmaga tökéletlen önképeként jelenik meg.⁶⁵ A Said és Todorova műveiben megjelenő dichotómia, a „mohamedánizmus” és a „civilisatio” szembeállítása ugyanakkor nem csupán Kállay orientalista megnyilvánulásaiából köszön viszsza.⁶⁶ A kereszténység és az iszlám között húzódó szakadék, a Banja Luka-i körzeti előljáró megfogalmazásában a „két alapvetően különböző faj szembeszökő ellentéte”, és az ebből esetlegesen kibontakozó konfliktustól való félelem bizonyos telepítési akciók meghiúsulásához is vezetett.⁶⁷

Modernizáció vagy gyarmatosítás?

Bosznia-Hercegovina osztrák–magyar megszállása vizsgálatakor újra és újra összeütközik az a két paradigma, amely az okkupáló hatalom politikáját kívánja egy-egy narratívába helyezni. A történettudományi munkákban a szerzők a kolonizációs politika mozgatójaként is gyakran a modernizációs és felzárkóztató szándékot vagy éppen ennek ellentétét, a kizsákmányoló gyarmatosítást jelölik meg. A bécsi közös Pénzügyminisztérium és a szarajevói tartományi kormány iratanyaga azonban, mint látni fogjuk, egy egységes és átgondolt stratégia helyett éppen a kolonizációs politika alakításában gyakran egymással ellentmondásban lévő megfontolások ütközését és egy megosztott politikai vezetés képét mutatja.

A modernizáció jelszava

Ami a kormányzat modernizációs szándékait illeti, a telepítési politika összefüggésében, a levéltári források vizsgálatának tükrében arra a következtetésre juthatunk, hogy a térség gazdasági felzárkóztatása a megszállás első éveiben szolgált célkitűzésként a kolonizációs elképzelésekben. Az osztrák–magyar adminisztráció már 1879-től kezdődően birodalomszerte felhívásokban buzdított tőkével rendelkező földműveseket a megszállt tartományokban való letelepedésre, szabadon birtokba vehető és művelhető termőterületet ígérve, ezzel párhuzamosan pedig elkezdődött a bosznia-hercegovinai földek birtokviszonyának feltérképezése is.⁶⁸ Mindezen erőfeszítésekből kitűnik, hogy a kormányzat a kolonizációban kezdetben a munkaerőhiány kezelésében és a paragon hagyott földek termővé tételében a termelés fellendítésének eszközét látta.

⁶⁵ Todorova, 2009. 3–4., 18–19.; Todorova, 2001.

⁶⁶ Kállay, 1914. 264.

⁶⁷ A Banja Luka-i kerületi előljáró, Lazarini levele a szarajevói Landesregierungnak. Banja Luka, 1891. augusztus 31. ABiH 1891 K3 Š26-13.

⁶⁸ A rendelkezést tartalmazó levél egyelőre nem került a kezembe, de az arra adott válaszok alapján rekonstruálható. ABiH 1879 I, 29 420.; Kasumović, 2009. 83.

A kolonizációs politika és az azzal célzott mezőgazdasági modernizáció azonban a kezdettől fogva több okból is kudarcra volt ítélve. Egyrészt a megszállás első éveiben a kormányzat nem volt abban a helyzetben, hogy végrehajtsa egy államilag irányított átfogó telepítési politikát, mivel a hatóságok felügyelete ebben az időben kizárólag a bevándorlás viszonylagos ellenőrzésére szorítkozhatott.⁶⁹ Az állami kolonizációt még hosszú évekig hátráltatták a megbízható kataszteri nyilvántartás hiányából származó tulajdonjogi bizonytalanságok, amelyek korlátozták az állam mozgásterét a bosznia-hercegovinai földek bérbeadásában és ezzel együtt a mezőgazdasági termelés hatékonyságának fellendítésében.⁷⁰ A mezőgazdasági modernizáció megvalósulását azonban mégis elsősorban a kormányzat – a korábbiakban bemutatott – óvatos, a társadalmi hierarchia felforgatását elkerülni kívánó politikája tette lehetetlenné; az egyes, akár helyi szinten kezdeményezett kolonizációs erőfeszítések ugyanis „az egyes birtokkegyüttesek előzetes kisajátítása és az agrárkérdés végleges megoldása nélkül” kezdettől fogva kudarcra voltak ítélve.⁷¹ A megszálló hatalom ennek következtében a telepítési ügyekben az első években átmeneti, ad hoc politikára szorítkozott, elállva egy egységes szabályozás bevezetésétől, arra hivatkozva, hogy „egy hivatalos kolonizációs törvény megalkotása azonban abban a stádiumban, amelyben az ügy jelenleg van, nemcsak hogy nem tűnik szükségesnek, hanem nem is kívánatos”, mert ezzel a kormány a saját kezét kötné meg.⁷²

A modernizációs szándék a későbbi években is felmerült a kolonizációs elképzelésekben, ezek meghíletői általában egyidejűleg szükségszerűen az agrárrendszer átfogó reformját is szorgalmazták. Minekutána a bécsi és a szarajevói vezetés következetesen visszafogott mindenféle haladó szellemű, a mezőgazdasági rendszer megújítását szorgalmazó kezdeményezést, ezen modernizációs tervek kormányzati támogatás hiányában többnyire a fiókban kötöttek ki. Jól szemlélteti ezt a jelenséget Stanisław Mieroszewski krakkói politikus példája, aki a szarajevói tartományi kormány (*Landesregierung*) tanácsosaként (1880–1881) nyújtott be a mezőgazdaság modernizációját szorgalmazó javaslatokat, elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia és más európai országok agrárpolitikai sikereinek és kudarcainak, így például az 1848-as jobbágyfelszabadítás tanulságaira építve.⁷³ A lengyel kormánytanácsos szarajevói jelenléte azonban nem nyúlt hosszúra, miután a társa-

69 Kasumović, 2019. 33–34.

70 Lásd a maglaji és a gradačaci kerületi hatóságok leveleit a szarajevói tartományi kormánynak, illetve a Donja Tuzla-i birodalmi hatóságnak. Maglaj, 1879. október 29. és Gradačac, 1879. október 29. ABiH 1879 I, 29 420.

71 A zvonikói kerületi hatóság levele a Donja Tuzla-i birodalmi hatóságnak. Zvornik, 1879. november 26. ABiH 1879 I, 29 420.

72 Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 11. August 1880, Nr. 5429 B. H., betreffend die den Colonisten zu gewährenden Begünstigungen. In: *Landesgesetzblatt Bosnien und die Herzegowina 1878–1918*. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=lbh&datum=1878&page=547&size=45> (letöltés: 2024. október 9.).

73 Stanisław Mieroszewski: Über die Colonisation Bosnien und der Herzegowina. Szarajevó, 1880. április 19. ABiH 1881 (10) 1–3.

dalmi hierarchia status quo helyzetét görcsösen megőrizni próbáló kormányzat nem mutatott nyitottságot Mieroszewski progresszív elképzelései iránt.⁷⁴

A modernizáció víziója az 1880-as évektől egyre inkább háttérbe szorult más prioritásokkal szemben. Ennek oka egyrészt a társadalmi rend fenntartásának igénye volt, amely már Szlávy József minisztersége alatt a bevándorlás visszaszorítását eredményezte: a miniszter 1880-ban rendelkezéseiben ugyan elismerte a kolonizáció gazdasági jelentőségét a mezőgazdasági termelés fellendítésében, a helyi lakosság és a telepesek közötti konkurencia és az abból származó potenciális konfliktusok elkerülésének szándékára hivatkozva mégis visszafogta a kolonizációs próbálkozásokat, ezzel az agrárkérdés megoldását és a társadalmi viszonyok rendezését a gazdasági modernizációs célok elé helyezte.⁷⁵ A modernizáció indoka továbbra is megjelent a hatóságok retorikájában a telepítések társadalmi elfogadtatásának céljából.⁷⁶ Kállay kormányzata alatt a kolonizáció mégis elsősorban stratégiai-biztonsági elveket figyelembe véve zajlott, és a telepesek és az új telepek helyszínének kiválasztásánál nem feltétlenül a termelés hatékonyságának növelését szem előtt tartó gazdasági szempont bizonyult döntőnek. A modernizációs misszió tehát Kállay miniszterségének éveiben csupán a jelszavak szintjén érvényesült, a telepítéseket egyre inkább politikai megfontolások motiválták, amit jól érzékeltetnek Vuković kormánytanácsos szavai is egy bjelinai telep megalapításával kapcsolatban: „Ebből a szempontból a kolonizáció, különösen a Bjelinai körzetben, rendkívül sürgős és kívánatos. Véleményem szerint nemcsak gazdasági és kulturális indítékok szólnak mellette, hanem különösen politikai jellegűek azok az okok, amelyek miatt oly lelkesen szólok a bjelinai kolonizáció érdekében.”⁷⁷

„Elképzelt” gyarmatosítás

Bosznia-Hercegovina megszállását illetően a legaktuálisabb és ezzel párhuzamosan az egyik legösszetettebb kérdés a balkáni tartományok gyarmati-félgyarmati státuszára és a közép-európai birodalom gyarmatosító terveire vonatkozik. Jelen munka nem vállalkozhat arra, hogy ebben a rendkívül komplex és ellentmondásos kérdésben a telepítési politikát érintő forrásanyagra támaszkodva állást foglaljon. A posztkolonialista iskola felvetését azonban nem lehet a kolonizációs politika – amit gyakran fordítanak gyarmatosító politikaként, ezzel egyértelműen indikálva annak értelmezési keretét – tárgyalásakor figyelmen kívül hagyni. Ennek megfelelően a dolgozat a gyarmatosítás problémájának vonatkozásában arra szorítkozik,

⁷⁴ Gregorczyk, 2010. 88–89.; Lis, 2014. 72.

⁷⁵ Szlávy a sarajevói tartományi kormánynak. Budapest, 1880. november 5. és Bécs, 1880. december 12. ABiH 1880 6, 100/101.

⁷⁶ Lásd például a tešanjai körzeti előljáró levelét a Banja Luka-i kerületi hivatalnak, amelyben az előljáró a telepítések melletti érvelésében többek között azt hangsúlyozta, hogy „a bennszülöttek gazdaságilag és szellemileg csak nyernének a telepesek jó példáján”. Tešanj, 1890. december 6. ABiH 1891 K3 §26-13.

⁷⁷ Vuković kormánytanácsos levele a sarajevói tartományi kormánynak. Donja Tuzla, 1886. március 23. ABiH 1886 (45) 4-51.

hogy felvázolja a kérdésnek az osztrák–magyar kolonizáció dokumentumaiból kiolvasható összefüggéseit és ellentmondásait.

A kolonizációs politika összefüggésében vizsgált forrásanyag kétségtelenül tartalmaz olyan elképzeléseket Bosznia-Hercegovina betelepítéséről – ha nem is mint klasszikus értelemben vett gyarmatosításról beszélnek –, amelyek sokszor nem vették figyelembe az őshonos lakosság érdekeit és igényeit, sőt egyes esetekben kifejezetten azokat károsító intézkedéseket irányoztak elő. Érdemes itt megemlíteni azt a korábban idézett, Kállay megbízásából készített tervet, amely megoldási lehetőségként tekintett az őshonos népesség átköltöztetésére is, illetve azokat a felterjesztéseket, amelyek a kolonizáció célját az ortodox lakosságtömb dominanciájának csökkentésében tűzte ki.⁷⁸ Ezeket az írásokat kiegészítik még olyan orientalista/balkanista szellemben megfogalmazott politikai pamfletek és újságírói publicisztikák, amelyek bizonyítékként szolgáltak sok kutató Bosznia-Hercegovina gyarmati mivolta mellett érvelő álláspontjához.⁷⁹ Hasonló forrásrészleteket csokorba gyűjtve könnyedén fel lehetne vázolni egy, a boszniai telepítéseket a gyarmatosító logikába illesztő narratívát. Ezen értelmezéseket árnyalva, jelen írás éppen amellett próbál érvelni, hogy a különböző igazgatási szintek közti levélváltások összességében mégsem keltik egy egységes gyarmatosító stratégia benyomását.

A szakirodalmi munkákban szinte közhelyként ismétlődik az a narratíva, amely a kolonizációs politikát szinte kizárólag a közös pénzügyminiszter személyéhez köti, s aminek dinamikáját arra a törvényszerűsége húzza fel, mely szerint a központi kormányzat – a megszállt tartományok viszonyait távolról szemlélve – a helyiek érdekének figyelembevétele nélkül folyamatosan kényszerítette a telepítési politikát, míg a közigazgatás alsóbb szintjei azt helyismeretük és aktuális tudásuk birtokában egyre fékeztek az őshonos lakosság védelmében.⁸⁰ Kétségtelen, hogy Kállay a kolonizáció ügyére megkülönböztetett figyelmet fordított, és a miniszter egyes telepítések ügyében rendkívül proaktívan lépett fel.⁸¹

A levéltári anyag azonban a fent felvázolt szereposztásnál sokkal összetettebb képet mutat. Egyrészt a bécsi vezetés korántsem állt minden esetben támogatóként a kolonizációs ügy mögött: Szlávy József kormányzata elsősorban a helyi lakosság érdekeire és a társadalmi hierarchia stabilitására tekintettel fékezte a betelepítést, ezenkívül a minisztérium egyes állásfoglalásaiban kifejezetten elutasítóan viszonyult a telepek ügyéhez, és csupán tájékoztató vagy közvetítő szerepet vállalt

78 A. Pföhr erdőigazgató (*Fortsinspektor*) Kállay megbízásából készített beszámolója. Bécs, 1883. január 6. ABiH 1883 (25) 5-2/12. Lásd még: Kraljačić, 1989. 118.; Lis, 2014. 61.; Bethke, 2018. 238.

79 Csaplár-Degovics, 2022. 117–136.

80 Azem Kozar például a telepítési politikát a posztkoloniális tanulmányok megközelítéséből elemezve a belső és a külső kolonizáció – amely a szerző állítása szerint a megszállás teljes időszaka alatt a hatóságok szervezésében és teljes körű ellenőrzése alatt zajlott – mozgatójaként kizárólag a helyi ellenállás megtörsézésére és elszigetelésére fókuszáló politikai célokat nevezte meg. Kozar, 2011. 270. Lásd még: Kasumović, 2009. 85–87.; Kasumović, 2019. 57.

81 Lásd például a miniszter közbenjárását az 1883-ban egy árvízkatasztrófa következtében földönfutóvá vált tiroli családok ügyében, aminek következtében a letelepített családok állami forrásokból juthattak földhöz Bosznia-Hercegovinában. Csepregi, 2024. 82–85.

a kolonizációban.⁸² Ugyanakkor a Bécs, Szarajevó és a megszálló hatalom helyi szintű közigazgatása közötti levelezésből az is kitűnik, hogy a nagy volumenű telepítéseket a legtöbb esetben nem a minisztérium, hanem éppen a helyi szereplők vagy az önjelölt kolonizációs ügynökök sürgették, és az agitációval szemben a bécsi kormányzat következetesen és határozottan elutasítólág lépett fel.⁸³

A megszálló adminisztráció hivatalnokai közül egyetlen szereplő azonosítható be valóban „gyarmatosító” ügynökként: éppen a korábban már említett Vuković kormánytanácsos, aki az 1880-as években a szarajevói kormányzatban a telepítések legvehemensebb szorgalmazójaként, majd a későbbi évtizedekben a gyarmatosításpárti lobbí egyik fő képviselőjeként jelent meg az osztrák–magyar politikában. Vuković fellépése azonban inkább a kivételek közé tartozik. A kormánytanácsos felterjesztésében a telepítések „nagy politikai és gazdasági jelentőségére” hivatkozva „minden fontolást félretéve” a kolonizáció „habozás nélküli”, nagy erővel való elkezdését sürgette. A felterjesztés sem megfogalmazásában, sem ambíciójában nem illeszkedett a hivatalban lévő osztrák–magyar kormányzat óvatos retorikájába.⁸⁴ Hasonlóképpen ellentétben állt a kormány kolonizációs politikájával a kormánytanácsos azon elképzelése, amely a telepésekre a civilizációs misszió részeként az osztrák államépítés szereplőiként és a „jó példa” és a kultúrtranszfer közvetítőiként tekintett, és amely éppen az etnikailag homogén, a helyi lakoságtól elkülönített, politikai jogokkal nem rendelkező telepek létrehozásán alapult.⁸⁵

Az előbbiekből is kitűnik, hogy a hatalom felső szintjein, illetve a bécsi és a budapesti elit gondolkodásában kétségtelenül jelen lévő gyarmatosító attitűd nem feltétlenül képeződött le politikai cselekvésben: a helyi társadalmat és anyagi javait kizsákmányolni kívánó tervezeteknek csak egy kis részét valósították meg, részben a kormányzat óvatos politikája, részben pedig éppen a közigazgatás alsóbb szintjeinek aktív közbenjárása miatt. A helyi kormányzat aktív fellépésének eredményeként vetették el például egy kolónia létrehozásának tervét a Banja Luka-i

82 Szlávay a szarajevói tartományi kormánynak. Budapest, 1880. november 5. és Bécs, 1880. december 12. ABiH 1880 6, 100/101.; Leopold Friedrich von Hofmann közös pénzügyminiszter levele a közös külügyminiszternek, Haymerlének. Bécs, 1879. december 26. ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. F61-1-15 Kolonisierung.; Radušić, 2017. 153.

83 Lásd Vuković kormánytanácsos levelét a szarajevói tartományi kormánynak, amelyből kiderül, hogy a bjelinai telepítés ügye helyi kezdeményezésre került napirendre. Donja Tuzla, 1886. március 23. ABiH 1886 (45) 4-51. A Bécsben tárolt iratanyag ezenkívül számos olyan levélváltást tartalmaz, amelyben a kolonizáció megszervezésére vállalkozó ügynökök keresetét a kormányzat, többnyire a külügyi képviselőtől keresztül, következetesen elutasította: Ritter von Jäger levele a közös Külügyminisztériumnak. Bern, 1880. október 25.; C. Dormann levele a zürichi külügyi képviselőnek. Zürich, 1880. november 7.; Szlávay József levele a közös Külügyminisztériumnak. Budapest, 1880. november 12.; Szlávay válasza Ottenfels berni nagykövetnek. Bécs, 1880. november 24.; A. Hansemann konzul levele a közös Pénzügyminisztériumnak. Berlin, 1883. január 26.; Kállay Béni levele a közös Külügyminisztériumnak. Bécs, 1883. március 29. ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. F61-1-15 Kolonisierung.

84 Anton Vuković: Skizzen über die Colonisierung in der Herzegowina. ABiH 1883 (25) 5-2/12.

85 Kraljačić, 1989. 115.; Lis, 2014. 61. Lásd továbbá a Banja Luka-i kerületi hivatal levelét a szarajevói tartományi kormánynak, amelyben az előljáró nem javasolta a német telepések politikai közösséggé alakulásának engedélyezését. Banja Luka, 1880. november 26. A politikai közösséggé formálódás jogát hasonlóan megtiltották Windhorst községgé alakulásakor. Szlávay József levele a szarajevói tartományi kormánynak. Bécs, 1881. január 1. ABiH 1881 (10) 7-6.

kerületben 30-40 német ajkú család részvételével.⁸⁶ A „nagy nemzetgazdasági előnyökre” hivatkozva a szarajevói tartományi kormány – a közös minisztériummal egyetértésben – kedvező hitelt is folyósított volna a szerémségi letelepedőknek, a telep létrehozása végül éppen a Banja Luka-i hatóságok közbenjárására hiúsult meg: „A nehézségek, amelyekkel ez a kolonizációs terv kezdettől fogva szembeke-rült, és amelyek részben abban állnak, hogy az e település számára kijelölt állami tulajdonú földkomplexumot a legközelebbi falvak és mahalak lakóinak szolgalmi jogai terhelik, valamint abban, hogy ezt a kolóniát egy olyan területen kívánják létrehozni, amelyet szinte kizárólag mohamedánok laktak, és a két, alapvetően különböző faj közötti éles ellentét nagyon könnyen súrlódásokra adhat okot és követke-zésképpen kellemetlen viszonyt teremthet, mely nehézségek a magas tartományi kormányban is kétségeket ébresztettek e vállalkozás sikerét illetően, (...) most még inkább indokoltnak látszik, hogy az adott körülmények figyelembevételével le-mondjunk e projektnek az eredeti tervek alapján való megvalósításáról” – áll a Banja Luka-i kerület előjárójának indoklásában.⁸⁷

A kolonizáció potenciális társadalmi következményei egyébként a Birodal-mi Tanács delegációjának ülésén (*Delegation des Reichsrats*) is többször vita tár-gyát képezték: Kállayt a tanács képviselői több ízben szembesítették a kolonizációs politika azon kritikájával, mely szerint az semmiképp nem szolgálta sem a megszállt tartományok modernizációjának célját, sem a boszniai lakosság érdekét, nem be-szélve a telepítések előidézte helyi konfliktusokról. Azt a tézist, hogy korántsem volt konszenzus a kolonizáció kérdésében az osztrák–magyar kormányzatban, jól illusztrálja Miho Klaić képviselő felszólalása, aki élesen kritizálta az idegen telepek létre-jöttét: „Ezt a [föld]többletet a boszniai lakosok és népesség számára kell megőrizni. A kolonisták, ha le akarnak telepedni, forduljanak máshová, a nagyvilág gazdátlan országaiba, Angra Pequena-ba, a Karolina-szigetekre; az ilyen országokban találhat-nak földet megművelésre. A boszniai földet és a boszniai országot meg kell őrizni a boszniai gyermekeknek.”⁸⁸ Látható tehát, hogy a tömeges kolonizáció a helyiek érdekének figyelembevétele nélkül való megvalósítását szorgalmazó javaslatok el-lenére a telepítések lebonyolításánál mind a helyi, mind a kormányzati szinten ügyeltek arra, hogy a szóban forgó telepítés ne adjon alapot a helyiek elégedetlen-kedésének, és semmiképpen ne váltson ki ellenállást. Ezen törekvések azonban nem akadályozták meg, hogy a kormányzat elvben a gazdasági és társadalmi kon-szolidációt szolgáló, olykor következtelen telepítési politikája ne járjon sok esetben kontraproduktív eredménnyel a helyi közösségek szintjén, ami végül éppen a már

86 A tešanji körzeti előjáró levele a Banja Luka-i kerületi hivatalnak. Tešanj, 1890. december 6.; A Banja Luka-i kerületi előjáró levele a szarajevói tartományi kormánynak. Banja Luka, 1891. február 13.; A Banja Luka-i kerületi előjáró, Lazarini levele a szarajevói Landesregierungnak. Banja Luka, 1891. augusztus 31. ABiH 1891 K3 Š26-13.

87 A Banja Luka-i kerületi előjáró, Lazarini levele a szarajevói Landesregierungnak. Banja Luka, 1891. augusztus 31. ABiH 1891 K3 Š26-13.

88 4. Sitzung der XX. Session am 17. November 1885. In: *Stenographische Sitzungsprotokolle*, 1885. 173–174. Lásd még Klaić másik felszólalását: 4. Sitzung der XXVI. Session am 20. Juni 1890. In: *Stenographische Sitzungsprotokolle*, 1890. 121–125.

korábban kiütköző feszültségek további éleződéséhez – és végül az állami kolonizációs program leállításához – vezetett.⁸⁹

Összességében tehát bármennyire elkerülhetetlenül és tagadhatatlanul meghatározó Kállay miniszter személye a kolonizációban, a megvalósuló politika korántsem értelmezhető egy egységes politikai akarat konzekvens végrehajtásaként. A jelen kutatásból kirajzolódó kép azt mutatja, hogy a kolonizációs politika tekintetében az osztrák–magyar hatóságok különböző szintjei között több ízben is vélemény- és érdekütközés merült fel, ami a szigorúan hierarchikus rendszer működési mechanizmusa ellenére hatással volt a telepítések alakulására. Ennek a folyamatos érdekkonfliktusnak végül egy olyan kolonizációs politika lett az eredménye, amely rendkívül korlátozott hatást ért el, és így nem is elégítette ki azok elvárását, akik megihlették. Az elégedetlenséget egyrészt a megvalósult kolonizációnak az eredeti tervekhez képest rendkívül csekély mérete váltotta ki. „Míg Mária Terézia és II. József a dél-magyarországi kolonizáció során tízezreket és százezreket hívott be és telepített le, itt megelégedtek százakkal” – olvasható a gyarmatosítás célját buzgón támogató német szerző kritikus leírásában.⁹⁰

A bosznia-hercegovinai osztrák–magyar adminisztráció által végrehajtott kolonizáció tehát a gyarmatosító elképzelések szinte egyetlen kritériumát sem teljesítette. A posztkoloniális irányzat megközelítésének legfőbb képviselője, Clemens Ruthner a dolgozat elején idézett tézise szerint az Osztrák–Magyar Monarchia 1878–1918 között a 19–20. századi nyugat-európai gyarmatosítás „mindkét arcát” megmutatta Bosznia-Hercegovinában: a katonai hódítással kezdődő idegen uralmat, amely gazdasági kizsákmányolást, egyenlőtlenséget és lekezelő identitáspolitikát jelentett, illetve ezzel párhuzamosan új infrastruktúrát, ismeretlen életmódot és különösen új oktatási és jogi rendszereket behozó modernizációt.⁹¹ A kutató megállapítása a bosznia-hercegovinai megszállás más intézkedéseinek vonatkozásában talán igazolható, azonban az agrárkérdés és a kolonizációs politika vizsgálatában nem feltétlenül állja meg a helyét. A boszniai mezőgazdasági népesség gazdasági és kulturális értelemben vett gyarmatosítását tervező elképzelések csak kis része jutott el a megvalósításig, s ennek legfőbb akadályát éppen maga a kormányzat állította az őshonos lakosságtól szinte teljesen izolált telepek létrehozásával, illetve egyes esetekben az alapvető túlélést biztosító anyagi körülmények biztosításának az elmulasztásával; egyszersmind az agrárreform elhalasztásából fakadó ad hoc és inkonzekvens politikájával.

89 Kraljačić, 1989. 119.; Kasumović, 2009. 93.

90 Maier, 1924. 17.

91 Ruthner, 2014. 156.

Konklúzió

A dolgozat arra vállalkozott, hogy a megszállt Bosznia-Hercegovinában alkalmazott osztrák–magyar kolonizációs politikát a historiográfiában leggyakrabban megjelenő két megközelítés, a modernizációs és a posztkoloniális nézőpont ütköztetésén keresztül értelmezze. A levéltári dokumentumok elemzése során összetett kép rajzolódott ki a megszálló hatalomnak a telepítésekhez való viszonyulásáról, illetve a gazdasági és társadalmi konszolidációt célzó intézkedéseiről, ami megnehezíti, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia Bosznia-Hercegovinában alkalmazott kolonizációs politikáját egy értelmezési keretben helyezzük el.

A telepítések hátterében meghúzódó szándékok és érdekek a megszállás időszakában folyamatosan változtak, s az egyes elképzelések a közigazgatás eltérő érdekek szerint működő szintjei között lévő dinamika függvényében valósultak meg. Ennek megfelelően a kormányzati retorikában gyakran hangsúlyozott modernizációs szempont a megszállás csupán kezdeti időszakában érvényesülhetett, a későbbiekben a kolonizációs politika vonatkozásában a társadalmi konszolidációt és pacifikációt szolgáló stratégiai-biztonsági megfontolások kerültek előtérbe. Hasonlóképpen, míg az elképzelések szintjén egy, a gyarmatosító logika keretében értelmezhető átfogó tömeges állami kolonizáció mindvégig az orientalista/balkanista szellemű politika homlokterében volt, a megszállt tartományok igazgatásáért felelő közös Pénzügyminisztérium végső soron óvatos, egyensúlyozó politika mellett foglalt állást. A gyarmatosító tervek csupán egy-egy elhanyagolható befolyású „gyarmatosító ügynök” megfogalmazásában, leginkább az elképzelések szintjén jelentek meg a kolonizációs politika viszonylatában. Összességében tehát az osztrák–magyar kormányzat a telepítési politikájával sem az abban rejlő gazdasági és modernizációs potenciált nem használta ki, sem nem lépett fel határozott stratégiával a gyarmatosító logika alapján legevidensebbnek mutakozó területen.

A kutatási kérdések gerincét az a kontraszt adta, amely az utóbbi években megjelent, kritikus megközelítésű, elsősorban a posztkolonialista iskola elméleti alapjain nyugvó elemzések és a kizárólag a valahai birodalom forrásanyagára támaszkodó, sokszor az osztrák–magyar vezetés argumentációját és retorikáját reprodukáló konzervatívabb történettudományi munkák között feszül Bosznia-Hercegovina megszállásának kérdésében. Ez az ellentmondás a kutatás egészét végigkísérte: bár a levéltári forrásanyag egy-egy válogatott darabja bármely narratívába könnyen beilleszthető, az elsődleges források összességében a meghatározó paradigmák egyikét sem igazolták teljes mértékben, rámutatva mind a szóban forgó politikai rendszer, mind a megszállás politikájának egyediségére és végtelen ellentmondásosságára. Bosznia-Hercegovina megszállásának problémája ennél fogva korántsem tekinthető lezárt kérdéskörnek, mi több, vizsgálata minden valószínűség szerint újabb módszertani megfontolásokat igényel.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

ABiH = Arhiv Bosne i Hercegovine (Szarajevó)
Zemaljska vlada

ÖStA HHStA = Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs)
MdÄ = Ministerium des Äusseren
Adm. Reg. = Administrative Registratur
F61-1-15 Kolonisierung

2. Kiadott források és szakirodalom

Babuna

1996 Babuna, Aydin: Die Agrarverhältnisse in Bosnien-Herzegowina. In: *Die nationale Entwicklung der bosnischen Muslime. Mit besonderer Berücksichtigung der österreichisch-ungarischen Periode*. Ed.: Babuna, Aydin. Frankfurt am Main, 1996. 61–90.

2015 Babuna, Aydin: The Story of Bošnjastvo. In: *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*. Eds.: Ruthner, Clemens et al. New York, 2015. 123–138.

Bauer

1971 Bauer, Ernest: *Zwischen Halbmond und Doppeladler. 40 Jahre österreichische Verwaltung in Bosnien-Herzegowina*. Wien, 1971.

Bethke

2011 Bethke, Carl: Deutsche »Kolonisten« in Bosnien. Vorstellungswelten, Ideologie und soziale Praxis in Quellen der evangelischen Kirche. In: *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918*. Ur.: Šehić, Zijad. Sarajevo, 2011. 235–266.

2018 Bethke, Carl: Einwanderung und Kolonisten im k.u.k. Bosnien-Herzegowina. Überblick mit 'bosniakischen' Perspektiven. In: *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*. Hrsg. v. Ruthner, Clemens – Scheer, Tamara. Tübingen, 2018. 237–249.

Csaplár-Degovics

2022 Csaplár-Degovics Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.” Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914). Bp., 2022.

Csepregi

2024 Csepregi Janka Júlia: Az Osztrák–Magyar Monarchia kolonizációs politikája a megszállt Bosznia-Hercegovinában. In: *Fons. Forráskutatás és Történeti Segédtudományok*, 31. (2024) 3. sz. 63–101. [sajtó alatt.]

Demeter

2016 Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom III. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig: Szerbia, Macedónia, Bosznia*. Bp.–Debrecen, 2016.

Detrez

2002 Detrez, Raymond: Colonialism in the Balkans. Historic Realities and Contemporary Perceptions. In: *Kakanien revisited*. www.kakanien.ac.at/beitr/theorie/RDetrez1.pdf.

Donia

2015 Donia, Robert J.: The Proximate Colony: Bosnia-Herzegovina under Austro-Hungarian Rule. In: *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*. Eds.: Ruthner, Clemens et al. New York, 2015. 67–82.

2018 Donia, Robert J.: „Proximate Colony“. Bosnien-Herzegowina unter österreichisch-ungarischer Herrschaft. In: *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*. Hrsg. v. Ruthner, Clemens – Scheer, Tamara. Tübingen, 2018. 147–162.

Feichtinger

2014 Feichtinger, Johannes: Komplexer k.u.k. Orientalismus. Akteure, Institutionen, Diskurse im 19. und 20. Jahrhundert in Österreich. In: *Orientalismen in Ostmitteleuropa. Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*. Hrsg. v. Born, Robert – Lemmen, Sarah. Bielefeld, 2014. 31–64. (Postcolonial Studies, 19.)

2016 Feichtinger, Johannes: Modernisierung, Zivilisierung, Kolonisierung als Argument. Konkurrierende Selbstermächtigungsdiskurse in der späten Habsburgermonarchie. In: *Ränder der Moderne. Neue Perspektiven auf die Europäische Geschichte (1800–1930)*. Hrsg. v. Dejung, Christof – Lengwiler, Martin. Köln–Weimar–Wien, 2016. 147–181. (Peripherien: Neue Beiträge zur Europäischen Geschichte, 1.)

2018 Feichtinger, Johannes: Nach Said. Der k. u. k. Orientalismus, seine Akteure, Praktiken und Diskurse. In: *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*. Hrsg. v. Ruthner, Clemens – Scheer, Tamara. Tübingen, 2018. 307–324.

Fónagy

2014 Fónagy Zoltán: Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. Egy orientális tartomány nyugatosítása a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek tükrében. In: *Történelmi Szemle*, 56. (2014) 1. sz. 27–60.

Gerő

2013 Gerő András: Birodalom gyarmat nélkül. In: *Közép-Európai Közlemények*, 6. (2013) 1–2. sz. 39–48.

2018 Gerő András: A gyarmat nélküli birodalom. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia. II. rész. A századfordulótól az összeomlásig*. Szerk.: Papp Gábor. Bp., 2018. 61–69.

Gingrich

2015 Gingrich, Andre: The Nearby Frontier: Structural Analyses of Myths of Orientalism. In: *Diogenes*, 60. (2015) 2. sz. 60–66. DOI:10.1177/0392192114568266.

Gregorczyk

2010 Gregorczyk, Dariusz J.: Polscy urzędnicy w administracji Bośni i Hercegowiny w latach 1879–1914. In: *Roczniki Administracji i Prawa*, 10. (2010) 1. sz. 83–98.

Kállay

1883 Kállay Béni: *Magyarország a Kelet és a Nyugat határán*. Bp., 1883.

1914 Kállay Béni kiadatlan emlékirata Bosznia annexiójáról. Kiadja: Wertheimer Ede. In: *Történelmi Szemle*, 3. (1914) 1. sz. 257–266.

Kasumović

2009 Kasumović, Amila: Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890–1914. Case study za njemačke erarne kolonije. In: *Prilozi*, 38. (2009) 81–120.

2019 Kasumović, Amila: Dobro došli u koloniju Eldorado ili nešto treće! Useljavanje u Bosnu i Hercegovinu u prvim godinama nakon okupacije 1878. In: *Nacije i migracije. Studije iz bosanskohercegovačke historiografije*. Ur.: Duranović, Amir. Sarajevo, 2019. 25–68.

Kozar

2011 Kozar, Azem: Austrougarska kolonizacija granice na Drini. In: *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918*. Ur.: Šehić, Zijad. Sarajevo, 2011. 267–281.

Kraljačić

1987 Kraljačić, Tomislav: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*. Sarajevo, 1987.

1989 Kraljačić, Tomislav: Kolonizacija stranih seljaka u Bosnu i Hercegovinu za vrijeme austrougarske uprave. In: *Istorijski Časopis*, 36. (1989) 111–124.

Krobb

2011 Krobb, Florian: *Colonial Austria: Austria and the Overseas*. Leeds, 2011.

Lis

2014 Lis, Tomasz Jacek: *Polskie osadnictwo i duchowieństwo w Bośni i Hercegowinie od 1894 do 1920 roku*. Toruń, 2014.

Loidl

2012 Loidl, Simon: *Kolonialpropaganda und -aktivitäten in Österreich-Ungarn 1885–1918*. [Dissertation.] Wien, 2012. <https://services.phaidra.univie.ac.at/api/object/o:1292860/get>.

Maier

1924 Maier, Hans: *Die deutschen Siedlungen in Bosnien*. Stuttgart, 1924.

Morozov

2015 Morozov, Viatcheslav: *Russia's Postcolonial Identity: A Subaltern Empire in a Eurocentric World*. London, 2015.

Okey

2007 Okey, Robin: *Taming Balkan Nationalism*. Oxford, 2007.

Radušić

2017 Radušić, Edin: Remnants of Ottoman Agrarian Legislation and Practice in Bosnia under Austro-Hungarian Rule. In: *Konflikt und Koexistenz. Die Rechtsordnungen Südosteuropas im 19. und 20. Jahrhundert*. Band 2. *Serbien, Bosnien-Herzegowina, Albanien*. Hrsg. v. Simon, Thomas – Bendes, Gerd – Kirov, Jani. Frankfurt am Main, 2017. 137–180.

Ress

2000 Ress Imre: A bosnyák nemzettudat fejlődése. In: *Pro Minoritate*, 5. (2000) 2. sz. 67–82.

2004a Ress Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetteremtési kísérlete. In: Ress Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Bp., 2004. 243–253.

2004b Ress Imre: Magyarok a közös pénzügyminisztériumban. In: Ress Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Bp., 2004. 229–242.

2006 Ress, Imre: Versuch einer Nationsbildung um die Jahrhundertwende. Benjámín Kállay's Konzeption über die bosnische Nation. In: *Nation und Nationenbildung in Österreich-Ungarn, 1848–1938. Prinzipien und Methoden*. Hg.: Kiss, Endre – Stagl, Justin. Wien, 2006. 59–72.

Ruthner

2014 Ruthner, Clemens: Bosnia-Herzegovina, 1878–1918: A Colony of a Multinational Empire. In: *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*. Eds.: Healy, Róisín – Dal Lago, Enrico. Basingstoke, 2014. 156–169.

2015 Ruthner, Clemens: Introduction. Bosnia-Herzegovina: Post/colonial? In: *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*. Eds.: Ruthner, Clemens et al. New York, 2015. 1–20.

2018a Ruthner, Clemens: Bosnien-Herzegowina als k. u. k. Kolonie. Eine Einführung. In: *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*. Hrsg. v. Ruthner, Clemens – Scheer, Tamara. Tübingen, 2018. 15–44.

2018b Ruthner, Clemens: *Habsburg's 'Dark Continent'. Postkoloniale Lektüren zur österreichischen Literatur und Kultur im langen 19. Jahrhundert*. Tübingen, 2018. (Kultur – Herrschaft – Differenz, 23.)

Ruthner et al.

2015 *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*. Eds.: Ruthner, Clemens – Reynolds-Cordileone, Diana – Reber, Ursula – Detrez, Raymond. New York, 2015.

Ruthner–Scheer

2018 *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*. Hrsg. v. Ruthner, Clemens – Scheer, Tamara. Tübingen, 2018. (Kultur – Herrschaft – Differenz, 24.)

Said

1978 Said, Edward W.: *Orientalism*. New York, 1978.

2000 Said, Edward W.: *Orientalismus*. Bp., 2000.

Sauer

2007 Sauer, Walter: Schwarz-gelb in Afrika. Habsburgermonarchie und koloniale Frage. In: *K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Hg.: Sauer, Walter. Wien, 2007. 17–78.

Scheer

2018 Scheer, Tamara: „Kolonie“ – „Neu-Österreich“ – „Reichsland(e)“. Zu begrifflichen Zuschreibungen Bosnien-Herzegowinas im österreichisch-ungarischen Staatsverband, 1878–1918. In: *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*. Hrsg. v. Ruthner, Clemens – Scheer, Tamara. Tübingen, 2018. 45–57.

Sethre

2015 Sethre, Ian: Occupation and Nation-Building in Bosnia-Herzegovina, 1878–1914. In: *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*. Eds.: Ruthner, Clemens et al. New York, 2015. 41–66.

Stenographische Sitzungsprotokolle

1885 *Stenographische Sitzungsprotokolle der Delegation des Reichsrates 1861–1918. Zwanzigste Session*. Wien, 1885.

1890 *Stenographische Sitzungsprotokolle der Delegation des Reichsrates 1861–1918. Sechszwanzigste Session*. Budapest 1890. Wien, 1890.

Todorova

2001 Todorova, Maria: Utólagos megjegyzések „A Balkán elképzelése” című könyvhöz. In: *Magyar Lettre International*, 40. sz. (2001) <https://epa.oszk.hu/00000/00012/00024/todorova.html>.

2009 Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. Oxford, 2009.

Vukman–Csaplár-Degovics

2023 Ismeretlen kolonializmus. Szerk.: Vukman Péter – Csaplár-Degovics Krisztián. In: *Aetas. Történettudományi Folyóirat*, 38. (2023) 1. sz.

JANKA JÚLIA CSEPREGI
MODERNIZATION OR COLONIZATION?

INTERPRETATIONS OF THE AUSTRO-HUNGARIAN SETTLEMENT POLICY IN BOSNIA-HERZEGOVINA

The article aims to explore the Austro-Hungarian colonial policy in the occupied Bosnia-Herzegovina through the confrontation of the two approaches most often used in historiography, namely the modernization mission discourse and the postcolonial perspective, with the help of previously unpublished archival material. The paper introduces the main theoretical approaches: the modernization paradigm, which is still embedded in Austro-Hungarian historiography, and which, in recent decades, has been subjected to sharp criticism from not only Said's Orientalism and Todorova's Balkanism, but also from the postcolonial discourse. Drawing on archival sources, the paper attempts to explore the economic and political considerations behind colonial politics, pointing to its dynamically changing and contradictory nature, and thus demonstrating that neither the modernization paradigm nor the postcolonial interpretation of colonial politics can be convincingly justified.

Kínai kulik behozatala az Osztrák–Magyar Monarchiába

Viták és esetek

Hszi Csin-ping, a Kínai Népköztársaság elnöke 2024 májusában látogatást tett Szerbiában és Magyarországon. A látogatás és az új stratégiai partnerség bejelentése ezekkel az országokkal egyértelműen a Kínai Népköztársaság növekvő kereskedelmi érdekelttségét mutatja a térségben. Kína jelenleg a legnagyobb külföldi befektető Magyarországon. A mintegy 7,6 milliárd euróra tehető kínai befektetések, valamint a lítiumakkumulátor-gyárak létrehozása vagy a Belgrád–Budapest gyorsvasút megépítése hosszú távú, geostratégiai projektek részei az „Egy övezet, egy út” kezdeményezés keretében.¹ A kérdés, hogy a nagy kínai építkezések kivitelezéséhez szükség van-e vendégmunkások behozatalára, valamint az építkezések esetében felmerülő ökológiai aggályok belpolitikai vitákat váltottak ki Magyarországon Kína növekvő magyarországi befolyását illetően. Meglepőnek tűnhet, de a kínai bér munkások behozatala korántsem számít új jelenségnek. Már a századforduló idején felbukkantak az első elképzelések arról, hogy nagyobb számú kínai munkást „importálnak” az Osztrák–Magyar Monarchiába. Ezek az elképzelések olyan társadalmi vitát váltottak ki, ami több párhuzamot mutat a migrációról szóló mostani diskurzussal.

A 19. század végén és a 20. század elején a „kuli” kifejezést (angol: „coolie”) a szakképzetlen ázsiai származású munkásokra használták. A főként napszámosként vagy szerződéses munkásként dolgozó kulik alapvetően ültetvényeken, bányákban vagy vasútépítkezéseken dolgoztak (eredendően Kínában is). Életüket a kemény munka, a gazdasági kizsákmányolás, a társadalmi kirekesztettség és a politikai jogfosztottság jellemezte. Élet- és munkakörülményeik, illetve az a mód, ahogy szállították őket, akár akaratuk ellenére is, rettenetesek voltak. Az úgynevezett kulikereskedelemben részt vevő nyugati vállalkozások elfogadták, ha a munkások egy része, többségükben férfiak, szállítás közben meghal. A kulikereskedelmet a 19. század végén – a nemzetközi rabszolga-kereskedelem betiltásának egyik következményeként – fokozatosan korlátozták. Különböző politikai táborokból érkező hangok kritikával kezdték illetni a – főképpen az USA-ba és Dél-Afrikába irá-

* A szerző a Bécsi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtörténeti Intézetének (Universität Wien Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte) doktorandusza (Universitätsring 1. 1010 Wien, <https://ucrisportal.univie.ac.at/de/persons/clemens-wirleitner>).

¹ Baumann, 2024; CEIS, 2024.

nyúló nemzetközivé váló – vándormozgalmat, és maguk a migránsok is szervezete-
ket hoztak létre, hogy harcoljanak a jogaikért.

Vita a „kuliimportról” és a „sárga veszedelemről”

De milyen szerepet is játszott Ausztria–Magyarország a nemzetközi kulikereskedelemben és az azt övező konfliktusban? Ira Spieker német kulturális antropológus és néprajzkutató 2009-ben egy tanulmányt jelentetett meg az *Acta Ethnologica Danubiana* című folyóiratban a 20. század elején Ausztria–Magyarországra hozott kínai munkások történetéről.² A tanulmány kiindulópontja egy, a *Neue Freie Presse* hasábjain 1906. november 27-én megjelent tudósítás volt, amely arról számolt be, hogy a Békés Megyei Mezőgazdasági Egyesület gróf Wenckheim Dénes kezdeményezésére egyhangú javaslatot terjesztett elő: amennyiben az aratómunkások nem hajlandóak új munkaszerződéseiket az 1907. január 31-i határidőre aláírni, úgy a megyében 15–20 ezer kínai kuli fogna felfogadni.³ (Spieker más példák, így a porosz Mezőgazdasági Minisztérium szándéka alapján úgy véli, a kontinentális Európában is valós elképzelésként merült fel, hogy Ázsiából idénymunkásokat importálnak a mezőgazdaságba.)

Wenckheim javaslatát a *Neue Freie Presse* cikke egyébiránt „kuriózumnak” minősítette, mivel a cikk ismeretlen szerzője azt feltételezte, hogy a magyar kormány sohasem egyezne bele abba, hogy kínai kulikat hozzanak Magyarországra. Csak-hogy a cikk írója tévedett: Wenckheim felvetése nem számított újdonságnak (nem légtüres térben született), hanem egy hosszabb ideje zajló vita fontos állomása volt. A vita arról szólt, hogyan lehet ázsiai munkaerőt a kontinentális Európában alkalmazni.⁴ A gróf javaslatában az új elem valójában az volt (és ez volt a fenyegető), hogy ilyen nagy létszámú kínai munkavállalót akartak importálni arra az esetre, ha nem születik meg a bérmegállapodás a hazai aratómunkásokkal. Békés megye akkori lakossága 300 ezer fő körüli volt, azaz a bevándorló kínai vendégmunkások száma elérte volna a megye lakosságának 5-7 százalékát!⁵

Az *Österreichische Monatsschrift für den Orient* már 1899-ben foglalkozott a kínai munkaerő behozatalának kérdésével. Az osztrák lap a *Kölnische Zeitung* egyik cikkének átvételét a fajelmélet szellemében pejoratív módon a „sárga veszedelemtől” való félelem keltésére használta fel. A kínai kulikat dehumanizálták, civilizálatlannak és kulturálatlannak mondták őket. A cikk szerzőjének meglátása szerint „gazdasági öngyilkosság” lenne a kínai munkavállalók beengedése az európai munkaerőpiacra, mivel alacsonyabb béreikkel kiszorítanák a hazai munkaerőt. Az írás dehumanizáló retorikája nem korlátozódott pusztán az Európába esetle-

2 Spieker, 2008–2009. 111–122.

3 *Ein Antrag*, 1906. 5.

4 Uo.

5 Spieker, 2008–2009. 111–122. Fontos megjegyezni, hogy a cikkeken felbukkanó vendégmunkások tervezett létszáma 10–30 ezer fő között mozgott, és nemcsak kínai kulikat, hanem potenciális bolgár, lengyel és orosz munkavállalókat is takart. Lásd: *Kulik az Alföldön*, 1906. 2.

sen érkező, szerződéses kínai vendégmunkásokra, kiterjedt a kontinensen tartózkodó kínai üzletemberekre is. A szerző a „kínai régiségkereskedőkre” a „mongol hordák előőrseként” tekintett.⁶

A fenti szemlélettel ellentétes felfogást képviselt Arthur von Rosthorn császári és királyi tanácsos, a későbbi osztrák–magyar pekingi követ előadása 1902. március 21-én az Osztrák Iparegyesületben, amelyet szintén közölt az *Österreichische Monatsschrift für den Orient*. A nagypolgári családból származó, humanista-liberális nézeteket valló Rosthorn tanult sinológus volt, és a bokszerláadás idején, 1900 nyarán részt vett az ostrom alá vett Pekingben az európai negyed védelmében. Rosthorn számos olyan megállapítást visszautasított előadásában, amely a „sárga veszedelemről” szólt. Amellett érvelt, hogy a Kínában már folyamatban lévő ipari fejlődés a bérek emelkedéséhez fog vezetni, ezért a szakképzett munkaerő iránti nemzetközi kereslet igényeit nem lehet majd kínai napszámosokkal kielégíteni.⁷

A témában 1906. december 16-án, a *Pester Lloyd* hasábjain jelent meg újabb cikk Gáspár Ferenc tollából *Kínai kulik között* címmel.⁸ A szerző arról a hajóútról számolt be, amelyen az év nyarán vett részt mintegy 600 kínai bányamunkással együtt. Gáspár a korban elterjedt rasszista és sovíniszta retorika eszközeivel írt a kínai munkásokról, akiket nem tartott alkalmasnak arra, hogy kulturálisan alkalmazkodjanak és beilleszkedjenek. Ugyanakkor dicsérőleg szólt a klimatikus viszonyokhoz való alkalmazkodásukról, szorgalmukról, valamint arról, hogy olcsó munkaerők. (Érdekesség, hogy 1902-ben Láng Lajos, aki akkor a Széll-kormány kereskedelemügyi minisztere volt, úgy jellemezte a tengerentúlra kivándorló magyar munkásokat, mint akik maguk sem voltak különösen alkalmazkodóképesek, és akiknek életkörülményei nem különböztek a kínai kulikéitól.)⁹

Látens rasszizmusa ellenére Gáspár kitért arra az embertelen bánásmódra is, amelynek a kínaiak az óceáni kikötőkben és az érkezési országokban ki voltak téve, ugyanakkor bemutatta az Egyesült Államok vonatkozó jogi intézkedéseit és deportálási politikáját is. Emellett megemlítt írásában egy, a korban elterjedt (hamis) tézist, amely szerint a kínai kivándorlási törvények tiltásai miatt hiányoznak a nők a kínai diaszpórából.¹⁰

A *Pester Lloyd*-cikk megjelenésekor a hazai olvasóközönség valószínűleg már tisztában volt az emberkereskedelem ezen formájának erkölcsi, társadalmi és gazdasági negatívumaival. Ma már viszont egyrészt tudjuk, hogy ha kisebb mértékben is, de nők is részt vettek a kínai migrációs folyamatban, másrészt, ami pedig az Egyesült Államok jogi szabályozásait illeti, két törvényt kell megemlíteni, amelyek erősen korlátozták a bevándorlást Ázsiából, és amelyek jogi akadályt támasztottak

6 *Chinesische Kulis*, 1899. 102–103.

7 Rosthorn, 1902. 38–39.

8 Gáspár, 1906. 5.

9 *Égető kérdések*, 1902. 1.

10 „...der Weibermangel hat bei den Kulis die furchtbarsten Verwirrungen sittlicher Natur zur Folge.” Gáspár, 1906. 5.

a nők és családok érkezése elé: az 1875. évi Page-törvény (Page Act) és az 1882. évi „kínaiak kirekesztéséről szóló törvény” (Chinese Exclusion Act).¹¹

Annak ellenére, hogy a magyar újságok 1906 végén megkérdőjelezték a kínai vendégmunkások behozatalának hasznosságát, a hazai aratómunkások követeléseit egyöntetűen elutasították.¹² A *Békésmegyei Közlöny*, amely a kérdésben egyértelműen a földbirtokosok oldalán állt, talán a legátfogóbban mutatta be olvasóinak a vendégmunkásokról szóló vitát a megyében és országosan egyaránt. A földbirtokosok a mezőgazdasági munkások szervezkedése ellen léptek fel, többek között az ellen, hogy az aratási szerződéseket a bérek maximumának megállapítása mellett viszonylag későn, június 29-én fogalmazzák meg. Wenckheim javaslatának támogatásán túl arra is felhívták a földbirtokosokat, hogy országosan is kezdjenek el szervezkedni a földművelők mozgalmai ellen.¹³ A *Közérdek* cikke emellett arra szólított fel, hogy az aratómunkások szerződéseinek aláírását inkább erővel kényszerítsék ki, mint kínai kulik behozatalával.¹⁴

A vidéki magyar sajtóban a vita a közelgő aratósztrájkról heves hangvételű volt. A válságért a sajtó és a földbirtokosok a mezőgazdasági munkásokat felbujtó szocialista agitációt tették felelőssé. Tény, hogy 1906-ban a baloldali pártok (a Szociáldemokrata Párt vagy az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt) és a szakszervezetek arra buzdították a mezőgazdasági munkásegyleteket, hogy magasabb bérekért és jobb munkakörülményekért harcoljanak.

A magyar földbirtokosok és aratómunkások közötti viták, valamint a sztrájkok már a korábbi években is hatással voltak a magyar társadalomra. Ilyen esemény volt az 1897-es és az 1903-as alföldi, az 1905-ös dunántúli és az 1906-os országos aratósztrájk. A sztrájkok annak ellenére robbantak ki, hogy 1898 óta az úgynevezett cseléd-törvény de facto megtiltotta a tiltakozás ilyen formáját. A törvény arra is lehetőséget adott, hogy a munkáltató kényszermunkára kötelezze a munkavállalót vagy testileg megfenyítse.¹⁵ A sztrájkolók nemcsak a bevételkiesés kockázatának voltak kitéve, hanem nagy fokú külső nyomásnak is. Velük szemben a gazdák azzal érveltek, hogy a béremelések a közepes és kisgazdálkodókat is tönkretennék, mivel ők is bér munkásokra támaszkodnak.

A „sárga veszedelem” és a „vörös veszedelem” szimbolikus képei demagóg módon tükröződtek a munkások követeléseinek elutasításában és a „kínai kulik” behozatalának kérdésében.¹⁶ Az ismert pap, országgyűlési képviselő és katolikus társadalmi reformer, Giesswein Sándor úgy látta, hogy a kínaiak tízezreinek beho-

11 Hjar, 2022.

12 A kritikai megjegyzések egy része arra hívta fel a figyelmet, hogy nem is biztos, hogy a kulik – Magyarországra szállításuk költségei miatt – olcsó munkaerőnek fognak számítani. A szállítási költségek lefáradása érdekében merült fel, hogy a kínai munkásokat nem Kínából, hanem Amerikából hozná be a brit Cunard Line járatain. *Kulik az Alföldön*, 1906. 2.

13 *A mezei munkások*, 1906. 2.

14 „Jobb lenne a munkás kérdés megoldásához erélyes kézzel hozzálátni, mint a kulikkal – fenyegetőzni.” *Kínai kulik behozatala*, 1906. 8.

15 Farkas, 1971. 3–47.

16 „Kikergetik földjeikről a piros veszedelmet s inkább a sárga veszedelemmel veszik fel a harcot.” *A mezei munkások*, 1906. 1.

zatala sokkal inkább egy olyan fenyegetés, amelyet a szervezett proletariátusnak címeztek, mintsem egy valós pénzügyi kalkuláción alapuló megfontolt döntés. Giesswein úgy hitte: „inkább csak fenyegetés akar ez lenni, amolyan revolver, amelyet a munkások mellének szegeznek. Utóvégre nem vagyunk gyarmat, vagy legalább azon igyekezünk, hogy ne legyünk. Már pedig a kuli-import gyarmattá aljasítana le bennünket. A keresztény-szocializmus elveivel természetesen homlokegyenest ellenkezik az, hogy magyar munkások ellen idegen bevándorlókat állítsanak hadba.”¹⁷

A vita során egy szaklap, a *Magyar Földművelő* többszöri olvasói megkérésére végül határozottan elítélte a kuliimport gondolatát, anélkül hogy a mezőgazdasági munkások követeléseit elutasította volna. A lap a nemzeti érzelmekre való hivatkozással arra szólította fel a vita résztvevőit, hogy kössenek megállapodást.¹⁸

A „sárga veszedelemről” és a kínaiak állítólagos civilizátlanságáról szóló rasszista hangvételű megjegyzések mellett – Ira Spieker írása szerint – 1906–1907 fordulóján Magyarországon a vita fontos részét képezték a gazdasági megfontolások is. A cikkek fő tézise azonban – hogy a nagybirtokosok a 20. század elején azért kényszerültek volna ázsiai munkások behozatalára, mert munkaerőhiány volt az agrárszektorban – nem volt igaz. Ennek ellenére egyes magyar újságok összefüggésbe hozták az Európán kívülre irányuló magyar migrációt a „kulimániával”, vagyis hogy az ország migrációs veszteségeit vendégmunkások behozatalával kell kompenzálni; ami egyébiránt veszélyt jelent a nemzet létére is. Figyelemre méltó, hogy a magyar kivándorlást és a kínai munkások behozatalát azonban sokszor úgy mutatták be, hogy az már-már szimpátiát és szolidaritást is kelthetett az ázsiai munkások iránt: „Kínai kulikat hozatnak Magyarországra ugyanazokon a vízműveken, melyek az oceánon-tulra viszik az önök maszlagjai miatt nyomorba hajsolt szegény, magyar munkást.”¹⁹

Az igaz, hogy a birodalom magyar felében nagy fokú volt a migráció, de a Habsburg Monarchia gazdasági fejlődése régióként eltért. Thirring Gusztáv statisztikai számításai alapján például megállapítható, hogy a magyarországi migráció 1881–1900 között lényegesen magasabb volt, mint a birodalom többi országában. Csakhogy a szóban forgó mintegy 1 034 230 fő csaknem kétharmada Magyarországon belül költözött egyik helyről a másikra.²⁰

A korabeli újságírók egy része, mint például Kozma Imre, a *Balatonvidék* munkatársa úgy látta, hogy a munkaerőhiányt és az áremelkedést nem a kivándorlás okozza, hanem a sztrájkmozgalmak. És a kulik behozatalának ötlete nem más, mint az erre adott állami reakció, többek között Darányi Ignác földművelésügyi miniszteréről (1895–1903, 1906–1910).²¹

A migráció okozta munkaerőhiány körülményeit a mezőgazdaságban csak regionális összehasonlításban és lokális szempontok alapján érdemes vizsgálni.

17 *Kulimánia*, 1906. 2.

18 *Hát mégis*, 1906. 1.

19 *Kulimánia*, 1906. 1.

20 *Steidl*, 2017. 72.

21 Kozma Imre a vendégmunkások importja helyett a katonai szolgálat csökkentését javasolta, aminek gazdasági előnyeit hosszasan fejtegeti. Kozma, 1907. 3.

Spieker értelmezési kísérletét például, amelyet a kínai kulik behozatala kapcsán a Német Birodalomra vonatkozóan fogalmazott meg, az Osztrák–Magyar Monarchiára már nem lehet alkalmazni, mert utóbbi birodalomban meglehetősen heterogén volt a vendégmunkások etnikai összetétele. Egy pillantás a korabeli német nyelvű szociáldemokrata sajtóra azt is megmutatja, hogy a nagyszámú kínai kuli behozatalát elsősorban a magyar mezőgazdasági munkások elleni nyomásgyakorlás eszközének tekintették a folyamatban lévő bértárgyalások során. A munkások behozataláról szóló diskurzus része volt a munkaerő-vándorlásról szóló nemzetközi vitának is, amelyben a Német Szociáldemokrata Munkáspárt (SDAP) is részt vett. Az 1907. augusztus 18–24. között Stuttgartban megrendezett Nemzetközi Szocialista Kongresszuson is elméleti vitát folytattak a témáról. Többek között Otto Bauer és Gustav Eckstein is foglalkozott az úgynevezett kulikérdéssel a *Neue Zeit* és az *Arbeiter-Zeitung* hasábjain.²² Az utóbbi lapban 1907. július 22-én és augusztus 14-én megjelent írásokban nem tartották különösebben komolynak a lengyel és a magyar nagybirtokosok lépéseit, ennek ellenére megvizsgálták a szóban forgó esetek hátterét, és politikai állásfoglalást tettek.²³ A külföldi munkaerő behozatala olyan intézkedés, amely megakadályozza, hogy magasabb béreket fizessenek és jobb munkakörülményeket biztosítsanak a hazai munkásoknak az építkezéseken. A kivándorlás okai szorosan kapcsolódnak a mezőgazdaság problémáihoz, és a modern közlekedési eszközök csak súlyosbítják a helyzetet. A kulik szállítását a rabszolga-kereskedelemhez hasonlították, és a cikkekben képeket jelentettek meg a szállítóeszközökön tapasztalható embertelen körülményekről és az utazás során meghalt kínaiakról. A kínai munkások életkörülményeinek javítása érdekében nemzetközi szabályok megalkotására szólítottak fel.²⁴ Politikai szempontból a kínai munkások behozatalát a „szervezett bérnyomók importja megjelenésének” és „sztrájktrórk beutaztatásának” tartották.²⁵ A cikkekben a szociáldemokraták a bevándorlást és a kivándorlást Ausztria–Magyarország fontos problémájának tekintették, ugyanakkor kijelentették, hogy minden nemzetnek hasznára válik mások jóléte, és hogy a szabad bevándorlás törvényes tiltása a mezőgazdaság területén nem áll a proletariátus érdekében. A bevándorlóknak a szakszervezetek soraiba való integrálása mellett egy „élesen körülhatárolt”, de nem önkényesen alkalmazott bevándorlási törvény meghozatalát is szorgalmazták.²⁶

Felettből figyelemre méltó, hogy az Ausztria–Magyarországra irányuló kuliimportról szóló vita akkor zajlott (1906 és 1907 folyamán), amikor a tengeren túli kulikereskedelem – nem kis mértékben amiatt, mert több ország jogi korláto-

22 Ecksteint különösen foglalkoztatta a kínai munkásmigránsok helyzete, mivel 1904–1910 között összesen négy cikket is szentelt a kérdésnek a német szociáldemokrata hetilapban, a *Neue Zeit*-ben.

23 A német szociáldemokrata állásponttól eltérően a grazi *Arbeiterwille* úgy látta, hogy Ázsia hatalmas munkaerő-tartalékjainak európai igénybevétele az európai tőke érdekeit szolgálja. Lásd: *Ein Beitrag*, 1907. 7. Korábban egyébként ez a lap hívta fel a leginkább a figyelmet a kínai munkások Magyarországra hozatalának abszurditására, amikor bejelentette, hogy 25 mezőkeresztesi család Kínába kíván kivándorolni. Lásd: *Auswanderung*, 1907. 8.

24 *Kulitransporte*, 1907. 2.

25 *Der Import*, 1907. 2.

26 Uo. 2.

zást vezetett be – már egyértelműen túljutott a zenitjén. Ezt támasztja alá az a jelentés, amelyet a hongkongi osztrák–magyar konzulátus készített el az 1906-ban Hongkongból külföldre induló kulikról. A jelentés szerint 76 725 kínai vándorolt ki a városból, de a felsorolásban nem szerepel európai célszország. A városon keresztül mintegy 136 912 fő tért vissza Kínába; nem szerepel viszont, hogy később milyen tartományokba távoztak. Fő kivándorlási célpontokként az összefoglaló szerzője azokat a brit délkelet-ázsiai koronagyarmatokat nevezte meg, amelyeket Malakaszorosi Telepeknek neveztek.²⁷

Vajon a magyar birodalomfélben a kínai agrármunkások iránti érdeklődés valóban csak a magyar földbirtokosok blöffje volt a magasabb bérekért folytatott helyi viták során? A sajtóban zajló, különösen a német nyelvű szociáldemokrata lapokban megjelenő viták alapján úgy tűnik, hogy a kínai munkások behozatala lényegében egy rosszul átgondolt, néhol nevetséges fenyegetés volt csupán, amit a mezőgazdaságban dolgozók érdekképviselőinek címeztek. Ennek ellenére némely magyar újság tényként számolt be arról, hogy hamarosan megszületnek az első szerződések a kulik toborzására, és hogy maga Wenckheim 120 aratópárt fog felfogadni.²⁸

Kulitoborzás

A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött iratok mindenesetre árnyaltabb képet festenek a kínai munkások jelenlétéről, mint a magyar sajtó. A pekingi követség levéltárából származó dokumentumok tanúsága szerint 1906-ban és 1907-ben – vagyis a sajtóvita tetőzésének idején – több levél is érkezett a diplomáciai képviselőre ebben a kérdésben. Úgy tűnik, hogy a megkereséseket a pekingi követség többnyire továbbküldte a hongkongi és sanghaji osztrák–magyar konzulátusokra. Emellett az osztrák és magyar földbirtokosoktól érkező levelek nagy száma miatt utasítást és állásfoglalást kértek a Ballhausplatztól a kuliszállítás kapcsán (1907. április 26.).²⁹

A fennmaradt kérvények egyikét a magyar báró Biedermann Rezső írta. A báró kérelmet nyújtott be kínai kulik behozatalára, amelyre a követség 1907. február 26-án válaszolt.³⁰ A követség szerint a kínai munkaerő exportja egyszerű folyamat. Azt javasolták, hogy főként a Jangce folyó mentén sűrűn lakott Hunan, Hupej, Anhuj és Csiangszu tartományokban érdemes munkásokat toborozni, mivel az ott fellépő éhínségek „könnyen kivándorlásra készítetik a szükséges számú munkást”.³¹ Biedermann Rezsőt arról is tájékoztatták, hogy a bányá- és vasúti munkákra havi 25–30 mexikói dolláros fizetést szoktak ajánlani, valamint hogy az ilyen munkaszerződések időtartama általában öt év. A báró figyelmébe ajánlottak továbbá egy

27 Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA HHStA) Gesandtschafts- und Konsulatsarchiv (GKA), Gesandtschaftsarchiv Peking 81-13 (GesA Peking), Kuli-Einfuhr, No. 341.

28 *A kulik [Gazdák Lapja]*, 1906. 3.; *A kulik [Hetí Szemle]*, 1906. 6.

29 ÖStA HHStA GKA GesA Peking, 81-13, No. 346.

30 ÖStA HHStA GKA GesA Peking, 81-13, No. 84.

31 ÖStA HHStA GKA GesA Peking, 81-13, No. 209-07.

bizonyos Ignaz Pollack nevű osztrák–magyar kereskedelmi ügynököt, aki ilyen kérdésekben szívesen rendelkezésre áll. A követség felajánlotta Biedermann-nak, hogy segít kapcsolatot teremteni Pollackkal.³²

Fennmaradtak olyan iratok, melyek kulik Galíciába hozataláról szólnak.³³ Ezek közül érdemes kiemelni a janowicei Kobylański úr esetét (Tarnówi járás), aki 1908-ban mintegy 500 kuli akart importálni.³⁴ Az ügyben a pekingi francia misszió is megkereste Eugen von Kuczyński osztrák–magyar követet, hogy kérjen engedélyt a kínai kormánytól 500 kuli galíciai alkalmazására. Kobylańskit végül a sanghaji osztrák–magyar konzulátushoz irányították.

Sajnos a követség viszonylag szegényes levéltári iratanyagából nem derül ki egyértelműen, hogy az említett esetben, illetve az ehhez hasonló kuli- és kuli-kereskedelmi kísérleteket követően érkeztek-e kínai munkások Ausztria–Magyarország területére. Azt, hogy ebben az időszakban valóban tartózkodtak kínai munkások a birodalomban, más forráscsoportokból lehet megállapítani. A közös Külügyminisztérium 1877–1918 közötti biztonságügyi és kitoloncolási aktái három esetet őriztek meg a Monarchia területén letartóztatott kínai állampolgárok hazatelepítésével és segélyezésével kapcsolatban.³⁵

Kínaiak hazautaztatása

1909 decemberében Triesztben két hazautazni szándékozó nincstelen kínai családot tartóztatott fel a rendőrség. A két család pénztelen volt, hazaújuk árát nem tudták kifizetni. A helyi rendőrség gyors eljárást kezdeményezett, hogy a kínai állampolgárok az Osztrák Lloyd éppen induló járatával mégis útnak indulhassanak. Az osztrák Belügyminisztérium és a Ballhausplatz kérésére Triesztbe utazott egy kínai követségi alkalmazott (december 27.), de mire odaért, a két család már úton volt Sanghajba. A Lloyd megelőlegezte az utazási költségeket (1779 korona és 86 heller), amit némi vonakodás után a kínai követség 1910. február 14-én megtérített. Az osztrák Belügyminisztérium pedig 1910 júniusában fizette ki Trieszt városának a két család ellátásának költségét, 194 koronát, miután korábban a kínai követség kifizette az összeget.³⁶ Sajnos az aktából ennél több nem derül ki: sem az, hogy a két család miként került Ausztria–Magyarország területére, sem az, hogy pontosan hol tartózkodtak munkavállalás céljából. Ez azonban nem az egyetlen olyan eset, amikor a kínai állampolgárok kiszolgáltatott helyzetbe kerültek.

1914 márciusában újabb 24 nincstelen kínai rekedt Triesztben, akiknek hazatelepítése sürgőssé vált. Helyzetüket bonyolította, hogy csecsemők is voltak köztük. Az eljárás hasonló volt a fenti esetéhez. Liu Szü-csang (Liou-Sy-Tchang), a bécsi

³² Uo.

³³ ÖStA HHStA GKA GesA Peking, 81-13, No. 338.

³⁴ ÖStA HHStA GKA GesA Peking, 81-13, No. 932-51.

³⁵ ÖStA HHStA Ministerium des Äussern (MdÄ) Administrative Registratur (AR) F52-59-1, Sicherheitswesen, Polizei und Schub, China.

³⁶ ÖStA HHStA MdÄ AR F52-59, No. 36620 és No. 29271.

kínai követség első titkárának 1914. március 5-én kelt levele szerint ez a csoport már több „kellemetlenséget” okozott a diplomáciai képviseletnek. A követség ezért elérte, hogy a szóban forgó kínai állampolgárokat a bécsi rendőrség Triesztbe szállítsa (a követség költségén), hogy onnan a saját költségükön hazatérhessenek.³⁷ A követség ideiglenes tartózkodási engedélyt kért a kínaiaknak Triesztben a kihajózás idejéig, illetve azzal a javaslattal állt elő, hogy a hajón végzett munkáért cserébe az út költségeit engedje el a hajózási társaság. A Ballhausplatz kérésére az osztrák Belügyminisztérium arra utasította a trieszti helytartóságot 1914. március 7-én, hogy járjon közbe a Lloydnál, hogy a hazatérés költségei minél alacsonyabbak legyenek. A város hatóságai próbálták is győzködni a hajózási társaságot, hogy engedje a családokat a hazaszállító hajón dolgozni. A Lloyd azonban ezt elutasította, de kedvezményes úti díjat ajánlott fel Sanghajig. Az ügy azzal oldódott meg, hogy a kínai csoport saját költségén 1914. április 9-én Velencébe utazott. Az osztrák hatóságok ezt követően még sokáig számoltak a lehetőséggel, hogy a 24 fő még visszatérhet Triesztbe.³⁸

A harmadik eset egy olyan, Hupej tartományból származó család története, amely az oroszok által megszállt Harbin városába (Hejlungcsiang tartomány) tartott hazafelé, de a világháború kitörése miatt a galíciai Olkuszban rekedt,³⁹ mivel a harcok miatt a hazaútja lehetetlenné vált. A levéltári iratok tanúsága szerint ez a csoport már csaknem kilenc hónapja volt a városban, amikor 1915. május végén – az olkuszi körzeti parancsnokságnak az ottani császári és királyi katonai kormányzósághoz intézett kérésével párhuzamosan – sikerült felvenni a kapcsolatot a kínai követséggel. A kínai család levele szerint „az osztrák–magyar hadsereg egységei” megtöltötták a továbbutazásukat. A hatóságok arra kötelezték őket, hogy Olkuszban bőrszíjakat és hevedereket készítsenek. A hadtáp-főparancsnokság jelentése szerint a hadsereg a munkaképes kínaiakat először a mezőgazdasági munkákon, majd útépitéseken alkalmazta. Miután a bécsi kínai követség megkapta a kínai állampolgárok névsorát, 1915. július elején átutalt nekik 200 korona segílyt, amely a kielcei katonai kormányzóságon keresztül érkezett meg Olkuszba. A követség arra kérte az osztrák–magyar hatóságokat, hogy az iparban vagy a mezőgazdaságban alkalmazza őket, amíg a hazatelepítéshez szükséges közlekedés helyre nem áll. A kínaiak hazaszállításának egyik felelőse a katona-diplomata és szépíró Leopold Freiherr von Andrian-Werburg lett.⁴⁰ A levéltári források alapján csak sejteni lehet, hogy milyen is volt ennek a családnak sorsa Olkuszban. Mivel aktájukat a következő évben már nem folytatták, feltételezhető, hogy az említett kínaiak elhagyták a várost.

*

37 „Il y a environ deux semaines, vingt quatre pauvres Chinois arrivaient à Vienne et vu leur manque de ressources ils causaient beacoup de désagremments à la Légation de Chine.” ÖStA HHStA MdÄ AR F52-59, No. 17601-6.

38 ÖStA HHStA MdÄ AR F52-59, Nr. 26173.

39 A dokumentumok eltérő információkat közölnek a letartóztatottak számáról. A kínai petíció tízről, az osztrák–magyar jelentések kilenc főről beszélnek. ÖStA HHStA MdÄ AR F52-59, China 2/31.

40 ÖStA HHStA MdÄ AR F52-59, No. 60838-6.

Bár a tanulmány elején említett 20 ezer kínai bér munkás végül soha nem érkezett meg a Monarchia területére, mégsem lehet azt állítani, hogy ez a fajta munkaerő-vándorlás ne érte volna el Közép-Európa térségét. Ahogy a publikálatlan levéltári forrásokból kiderül, a több ezer fős léptékhez képest kisebb mértékben, de jelen voltak a kínai munkások, akiket a helyi társadalom nemcsak látens rasszista megbélyegzéssel fogadott, hanem a kizsákmányolás és az elszegényedés is osztályrészük lett, ami forrásokkal is igazolható.

A kulik importálására tett javaslatot bizonyos érdekképviselői szervezetek is felkarolták, ami arra utal, hogy az nem csupán a sztrájkoló és tiltakozó agrármunkások követeléseivel szemben fogalmazódott meg. Tetten érhető benne egy olyan sajátos koloniális gondolkodásmód is, amely részét képezte a kortárs osztrák–magyar világnézetnek; és e világnézetnek már könnyű megtalálni a globális párhuzamait.

Napjainkban az Európai Unió keleti és délkeleti tagállamaiból érkező munkavállalók, valamint a harmadik országokból érkező idény- és aratómunkások az osztrák mezőgazdaság szerves részét képezik, és a méltányos fizetésükről és munkakörülményeikről szóló viták rendszeresen visszaköszönnék a róluk szóló híradásokban.⁴¹ A kulik Ausztria–Magyarországra történő behozatalát kísérő diskurzusok, valamint a kínai munkásokkal való hatósági bánásmód esettanulmányainak vizsgálata során – az eltérő értelmezési keretek ellenére – óhatatlanul is kirajzolódnak a párhuzamok az Európába irányuló migrációval kapcsolatban az akkori és a 21. századi politikai viszonyok és viták között.

Zárásképpen fontos megemlíteni, hogy jelen írás csak egy rövid, figyelmet felkeltő áttekintés, és nem nyújt részletes leírást a kínai munkaerő történetéről az egykori Ausztria–Magyarország területén. Annak teljes megismeréséhez sokkal alaposabb és intenzívebb forrásfeltárássra van szükség, az ausztriai mellett a vonatkozó magyar, lengyel és kínai forrásokat is meg kell ismerni. Nem elképzelhetetlen, hogy a sanghaji és hongkongi osztrák–magyar konzuli levéltárakból is előkerülnek még releváns anyagok. Meglátásom szerint jelentős kutatási potenciál van még a Habsburg Birodalomban dolgozó kínai vendégmunkások történetének feltárássában.

Fordította: Csaplár-Degovics Krisztián

⁴¹ Kairath, 2020.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

ÖStA HHStA = Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)

GKA = Gesandtschafts- und Konsulatsarchive

GesA Peking = Gesandtschaftsarchiv Peking 81-13

MdÄ = Ministerium des Äussern

AR = Administrative Registratur

F52-59-1, Sicherheitswesen, Polizei und Schub
China

2. Kiadott források és szakirodalom

Auswanderung

1907 Auswanderung ungarischer Feldarbeiter. In: *Arbeiterwille*, 1907. január 11. 8.

Baumann

2024 Baumann, Meret: Xi Jinping in Ungarn. Viktor Orban bietet China ein Einfallstor für die EU. In: *Neue Zürcher Zeitung*, 2024. május 10.

CEIS

2024 CEIS Releases China–Hungary Investment and Cooperation Report in Budapest. In: *Belt and Road Portal*, 2024. május 3. <https://eng.yidaiyilu.gov.cn/p/0OCQGJUD.html> (letöltés: 2024. május 30.).

Chinesische Kulis

1899 Chinesische Kulis. In: *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, 24. (1899) 9. sz. 102–103.

Der Import

1907 Der Import von Streikbrechern. In: *Arbeiter-Zeitung*, 1907. július 22. 2.

Égető kérdések

1902 Égető kérdések. In: *Zemplén*, 1902. június 12. 1.

Ein Antrag

1906 Ein Antrag auf Einführung chinesischer Arbeiter nach Ungarn. In: *Neue Freie Presse*, 1906. november 27. 5.

Ein Beitrag

1907 Ein Beitrag zur Internationale des Kapitalismus. In: *Arbeiterwille*, 1907. augusztus 22. 7.

Farkas

1971 Farkas József: Az 1898-as „rabszolgatörvény” és a Bánffy-kormány más „törvényes” intézkedései a szocialista szervezkedés visszaszorítására. In: *Tudományos Szocializmus*, 9. (1971) 3–47.

Gáspár

1906 Gáspár, Franz: Unter chinesischen Kulis. In: *Pester Lloyd*, 1906. december 16. 5.

Hát mégis

1906 Hát mégis csak jönne a kuli? In: *Magyar Földmívelő*, 1906. december 23. 1.

Hijar

2022 Hijar, Katherine: *Chinese Women, Immigration, and the First U.S. Exclusion Law: The Page Act of 1875*. <https://www.nps.gov/safr/blogs/chinese-women-immigration-and-the-first-u-s-exclusion-law-the-page-act-of-1875.htm> (letöltés: 2024. június 10.).

Kairath

2020 Kairath, Verena: Schwere Kost: Hat die Ausbeutung von Erntehelfern in Österreich System? Gewerkschafter erzählen von verstecktem Rassismus und fehlendem Unrechtsbewusstsein. Landwirte sehen nur wenige schwarze Schafe. In: *Der Standard*, 2020. szeptember 17. <https://www.derstandard.at/story/2000120057690/schwere-kost-hat-die-ausbeutung-von-erntehelfern-in-oesterreich-system> (letöltés: 2024. június 7.).

Kínai kulik behozatala

1906 Kínai kulik behozatala. In: *Közérdek*, 1906. december 1. 8.

Kozma

1907 Kozma Imre: Tollfuttában. In: *Balatonvidék*, 1907. április 21. 3.

A kulik

1906 A kulik. In: *Gazdák Lapja*, 1906. december 28. 3.

A kulik

1906 A kulik. In: *Heti Szemle*, 1906. december 24. 6.

Kulik az Alföldön

1906 Kulik az Alföldön. Egyezés a hajóstársasággal. Amerikából hozzák a zömét. In: *Békésmegyei Közlöny*, 1906. december 2. 2.

Kulimánia

1906 Kulimánia. In: *Esztergom és Vidéke*, 1906. december 25. 2.

Kulitransporte

1907 Kulitransporte. In: *Arbeiter-Zeitung*, 1907. augusztus 14. 2.

A mezei munkások

1906 A mezei munkások és az aratási szerződések. Kínaiak az Alföldön. In: *Békésmegyei Közlöny*, 1906. november 25. 2.

Rosthorn

1902 Rosthorn, Arthur: Die „gelbe Gefahr“. In: *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, 27. (1902) 4. sz. 38–39.

Spieker

2008–2009 Spieker, Ira: „Der Kuli arbeitet billig und willig...“ Saisonarbeiter um 1900 in Mitteleuropa zwischen wirtschaftlichem Kalkül und sozialer Diffamierung. In: *Acta Ethnologica Danubiana*, 10–11. (2008–2009) 111–122.

Steidl

2017 Steidl, Annemarie: Migration Patterns in Late Habsburg Empire. In: *Migration in Austria*. Hrsg. v. Bischof, Günter – Rupnow, Dirk. Innsbruck, 2017. 69–90. (Contemporary Austrian Studies, 26.)

CLEMENS WIRLEITNER

IMPORT OF CHINESE COOLIES INTO THE HABSBURG MONARCHY

DISCOURSES AND CASES

At the end of 1906, Hungary was once again the scene of a dispute between large landowners and agricultural workers over the issue of higher wages. In order to avert a threatened strike, the land-owners association of Békés County made the strange decision to recruit 15,000 to 20,000 Chinese coolies and issued an ultimatum to the unions. The interpretation in both the contemporary press and in research that this was a mere threat to counter the wage demands

can be called into question by inquiries to the Austro-Hungarian embassy in Beijing about the possibilities regarding the ‘coolie import’. Although the files examined do not provide any information as to whether the import materialized case studies show that some Hungarian and Galician aristocrats at least considered recruiting coolies, and forms of labor migration from China to Austria-Hungary actually did take place. When compared internationally, public discourse and media debate on the ‘coolie trade’ in Austria-Hungary only gained momentum very late at about the turn of the century. The analysis shows however that similar tropes such as a racist and culturally chauvinistic connotation in which the Chinese were generally perceived as a threat for western society, as well as a certain empathy for the dark side of global labor emigration from China in the late 19th and early 20th centuries dominated this conversation.

Bevándorlás és kolonizáció a Brazíliai Egyesült Államokban

Az osztrák Kereskedelmi Minisztérium
1910. évről szóló beszámolójának tükrében

A kolonizáció – másként gyarmatosítás – kérdésköre a kortárs történettudomány egyik meghatározó kutatási területe, amelynek fogalmi keretei folyamatosan bővülnek. Ennek eredményeként mára számos elméleti altípust és mellékkategóriát különböztetnek meg, úgymint neokolonializmust, posztkolonializmust, informális kolonializmust, belső kolonializmust, agrárkolonializmust, telepes kolonializmust, határ menti kolonializmust stb.¹ Jelen tanulmány a telepes kolonializmus és a belső kolonializmus tudományos diskurzusához kapcsolódik, és kitér a határ menti kolonializmus témakörére is. A vizsgálat egyben migrációkutatás is, ezáltal hozzájárul az Osztrák–Magyar Monarchia és a Brazíliai Egyesült Államok közötti migrációs és kolonizációs kapcsolatok történelmi értelmezéséhez. A Brazíliai Egyesült Államok bevándorlási és kolonizációs sajátosságait elemzi az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgárai és hivatali intézményei szemszögéből. A kutatás kiindulópontját egy 1912-ben kelt bécsi minisztériumi beszámoló jelentette, amely a brazíliai bevándorlási és betelepülési viszonyok áttekintését adta az 1910. évre vonatkozóan. A kutatás erre az esztendőre összpontosítva, induktív következtetési módszerrel igyekszik általános megállapításokat levonni a tárgykört érintően. A vizsgálat célja, hogy feltárja a 19–20. század fordulója után zajló brazíliai kolonizáció típusjegyeit, továbbá hogy a kolonizáció Brazíliában jellemző aspektusára reflektáljon Ausztria–Magyarország hivatalnokai szemszögéből. A munka arra törekszik, hogy felhívja a figyelmet az időszakban globális szinten párhuzamosan létező kolonizációkra, azok sokrétűségére, amelyek megkülönböztetésére és összevetésére nagy szükség lenne a magyarországi történettudományban.

Az elemzés kérdései arra irányulnak, hogy miért készült az 1912-ben legéltelt feljegyzés; milyen tipológia használható a brazíliai kolonizációval kapcsolatos kutatásokban; milyen típusú kolóniákat különböztetett meg a forrás; Brazílián belül hol éltek az Osztrák–Magyar Monarchia területéről származó közösségek 1910 körül; ezek milyen etnikai jegyeket mutatnak; mennyiben különböztek el egymástól, illetve különböztek-e más európai bevándorlócsoportoktól (például a német, olasz, portugál közösségektől); milyen megállapításokra jutott a brazíliai bevándorlással

* A szerző az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola (új- és jelenkori egyetemes történelem doktori program) doktorjelöltje és az ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatócsoportjának tagja (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

¹ Sultan, 2024. 435.

és letelepedéssel kapcsolatban az osztrák Kereskedelmi Minisztérium; milyen javaslatokat terjesztett a közös Külügyminisztérium elé a Brazíliába kivándorolt állampolgárokat érintően.

Definíciós problémák

Kolonizáció – kolónia – kolonializmus

A latin eredetű „kolonizáció” vagy – ahogy a magyar nyelvben tudományos szempontból meglehetősen összezavaró módon meghonosodott – „gyarmatosítás” kifejezést számtalan formában, különböző módozatokban alkalmazták és használják napjainkban is az egyes tudományágakban. Anélkül, hogy mélyebb etimológiai okfejtésbe merülnénk, megállapítható, hogy történelmileg, földrajzilag, illetve tudományfilozófiai szempontból is változó definíció(k)ról beszélhetünk, és a helyzetet bonyolítja, hogy az általunk vizsgált 1910 körüli időszakban is többféle, párhuzamosan létező jelenség és értelmezés észlelhető a kifejezéssel kapcsolatban. Egy másik nehézség abból adódik, hogy maga a kolónia szó is jelenthet különböző gyarmati képződményt vagy egyszerű létesített telepet, máskor a kettő előfordulhat akár együttesen is. Félreértésekre adhat okot a vitatható szóhasználat is, mivel a kolonializmus kifejezést – gyakran tévesen – az imperializmus szinonimájaként értelmezik.²

A kutatók számtalan esetben nem tesznek különbséget ezeknek a szavaknak a jelentései között, és nem határozzák meg vizsgálatuk során, hogy mit érdekes érteni alattuk. Hogy a problémafelvetés részeként néhány egyszerű logikai példát említsek a kolónia szó kapcsán: nem mindegy, hogy afrikai brit gyarmatokról, az Amerikai Egyesült Államok telepes kolóniáiról, az Osztrák–Magyar Monarchia Bosznia-Hercegovinában alapított kolóniáiról, vagy néhány magyarországi példával élve, a borsodnádasdi porosz kolóniáról, a dorogi bányászkolóniáról, az ipari telepítésű ózdi kolóniáról vagy a fürdőhelyek mellett létesült, úgynevezett fürdőkolóniákról beszélünk. Értelemszerűen a szöveggörnyezet sok mindent egyértelműsít, azonban vannak helyzetek, mint például az elemzett brazíliai jelentés esetében is, akár egy konkrét évben (1910) és adott országban is, amikor többféle kolonizációs jelenség és kolóniatípus detektálható. A tanulmányban bázisfogalmakként Jürgen Osterhammel lényegre törő kolonizáció, kolónia, kolonializmus fogalmait fogadtam el. A *kolonizáció* a föld kisajátításának folyamata, a *kolónia* személyek politikai és társadalmi társulásának sajátos típusa, a *kolonializmus* uralmi viszonyt jelent. Ezek árnyalatait és eseteit az írás további részében fejtem ki. „Mindhárom fogalom alapja egy társadalomnak az eredeti életterén túli terjeszkedésének gondolata. Az ilyen terjeszkedési folyamatok a világtörténelem alapvető jelenségei.”³

² Kohn–Reddy, 2024.

³ Osterhammel–Jansen, 1995. 8–9.

Telepes kolonializmus (settler colonialism)

A telepes kolonializmus a 19. század végén és a 20. század elején globális jelenségként értelmezhető, amelynek eltérő és hasonlóságot mutató példái különböző földrajzi régiókban – Afrikában, Észak- és Dél-Amerikában, Ázsiában, Ausztráliában és Európában – egyaránt megfigyelhetők voltak. A telepes kolonizáció lényege abban ragadható meg, hogy személyek és/vagy csoportok kisebb-nagyobb távolságokra utaztak annak érdekében, hogy lakatlannak minősített földterületeket vegyenek birtokba. Ezeket a vidékeket meghatározott célok szerint, általában a helyi természeti erőforrások, gazdasági lehetőségek (például nyersanyagok kitermelése vagy olcsó munkaerő) kihasználása érdekében újonnan érkező telepesekkel népesítették be. A folyamat szorosan összefüggött az említett korszak migrációs dinamikájával, gazdasági és modernizációs törekvéseivel, valamint az imperializmus, illetve a gyarmatosítás strukturális következményeivel.⁴

A kutatók a telepes kolonizáció gyakori velejárójaként emelik ki, hogy az kéz a kézben járt a bennszülött lakosság eltávolításával és/vagy kiirtásával annak érdekében, hogy az újonnan érkező bevándorló telepesek birtokba vegyék a számukra kijelölt területeket. A kulturális különbségek, az ismeretlentől és idegentől való félelem, a földért és az életfeltételekért folytatott küzdelem gyakran kölcsönös konfliktusokhoz vezethetett az őslakos és a bevándorló közösségek tagjai között. Patrick Wolfe tanulmányában azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy nem szabad általánosságban véve elfogadni, hogy minden esetben és folytonos jelleggel szisztematikus népirtással járt együtt minden telepes kolonizáció. Fontos az elemzés során figyelembe venni a korszak és a térség sajátos politikai, kulturális, társadalmi adottságait is.⁵

Példának okáért Afrikában és Brazíliában a 19. században és a 20. század elején eltérő típusú telepes kolonizáció figyelhető meg. Az európai országok által létrehozott afrikai gyarmatokon – mint például Algériában, Kenyában vagy Dél-Rhodesiában – az őslakosokénál kisebb számú, jellemzően európai fehér telepesek erős anyaországtól való függéssel és támogatással, nagy kiterjedésű földbirtokokon, illetve az olcsó helyi őslakos munkaerőre támaszkodva építették ki gyarmati telepeiket. Ezzel szemben Brazíliába az őslakosokénál milliós létszámmal nagyobb tömegek érkeztek, amelyek kisebb méretű földterületeken osztoztak, és az anyaországtól kevésbé, inkább a helyi gazdasági-politikai intézményektől és viszonyoktól függtek. A telepes kolonizáció abban is eltért a két térségben, hogy Brazíliában nem egy külső hatalom katonai erejének következtében ment végbe a kolonizáció, hanem főként belpolitikai indíttatásból, gazdasági-politikai integráció és konszolidáció céljából. Ennek megfelelően, amint arra Michael Goebel is rámutatott egyik tanulmányában, a korábbi kutatások Dél-Amerika esetében ritkán alkalmazták a telepes kolonializmus megközelítését, mivel a migrációkutatások szempontjai voltak főként előtérben. A szerző írása végén arra a megállapításra jutott, hogy éppen

4 Búr, 2011. 46–47.; Fitzpatrick, 2020. 43.; Csaplár-Degovics, 2023. 16.; Szilágyi, 2024. 180–182.

5 Wolfe, 2006. 388–389.; Szilágyi, 2024. 181.

a migráció és a kolonializmus kapcsolata lehet az a kettősség, ami miatt ezen a területen érdemes telepes kolonializmusra vonatkozó kutatásokat végezni. „Ha a telepes kolonialis tanulmányoknak egyáltalán van mit tanulniuk a latin-amerikai történettudománytól, akkor az talán éppen a »migrációval« való átfedés, ami kérdéseket vet fel azzal kapcsolatban, hogy a telepes gyarmatosítást milyen mértékben kell a »gyarmatosítás« vagy inkább a migráció globális története szerves részének tekinteni – vagy mit jelent az, hogy ez mindig is mindkettő volt” – írta Goebel.⁶

Belső kolonializmus (internal colonialism)

A belső kolonializmus fogalma meglehetősen nehezen ragadható meg abban az értelemben, hogy számos politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális megközelítéssel találkozhatunk, és történelmileg változnak az alanyai, helyszínei és egyes elemei egyaránt. Ennek megfelelően a napjainkra globálisan elterjedt fogalmakhoz hasonlóan nincs általános tudományos konszenzus a definícióját illetően. Sok kutató egy adott állami egységen belüli periférián lévő területben és népességében véli felfedezni a belső gyarmatok lényegét. Ebben az értelmezésben a politikai, gazdasági, kulturális és társadalmi fölény, illetve hátrány állapota alakulhat ki a központi magot alkotó személyek és közösségek, valamint a perifériára szorultak között.⁷

A szakirodalomban abban egyetértés látszik, hogy mint az elnevezés is sugallja, a kolonializmus elméletéből nőtt ki magát, és egy adott emberi közösségben, földrajzi térben – főként államokban és nagyvárosokban – felfedezhető alá-fölé rendeltségi viszonyt feltételez, amely a kizsákmányolás és az elnyomás jegyeit hordozza magában. A kolonializmussal ellentétben azonban nem nyúlik át határokon kívüli idegen területekre és népekre. Peter Calvert szerint a „»fejlődés« ürügyén” akár az uralmat gyakorló elit is gyarmatosíthatja a hátrányosabb területeket és az ott élő embereket (erre példa az Amerikai Egyesült Államok és az afroamerikai, valamint az őshonos indián lakosság helyzete).⁸ A belső kolonializmus elméletének képviselői szerint a növekvő gazdasági, társadalmi és politikai különbségek végső soron a gyarmatosításra emlékeztető társadalmi megosztottságot eredményeznek, ennek detektálására és analizálására szintén alkalmazható a belső kolonializmus elméleti kerete.⁹ A dél-amerikai tudományos vizsgálatokban gyakran használt elméleti irányzatot többek közt az etnikai konfliktusok (például az afrikai és az európai eredetű közösségek, vagy a bennszülött és az újonnan érkező csoportok közti el-lentétek) tanulmányozására használják.¹⁰

A tanulmányban a belső kolonializmus elméletének bevonása indokoltnak tűnt. Joggal vethető fel a kérdés, hogy ez a megközelítés alkalmazható-e a brazíliai helyi hatalom és a kolonizációt irányító elit, illetve a bevándorlók relációjában, netán a politikai-gazdasági elit, a brazil állampolgárok (köztük az őslakos indiánok)

6 Goebel, 2017. 139–140., 147–148.

7 Hechter, 1977. 30–33.; Calvert, 2001. 51.

8 Calvert, 2001. 51.; Burgos, 2023. 135–136.

9 Hind, 1984. 543–545.; Calvert, 2001. 51–53.

10 Hechter, 1977. 33.; Chaloult–Chaloult, 1979. 85.

és a telepesek hármasságában. Jean Roche szerint Brazíliában a bevándorló alárendeltségére vezethető vissza a gyarmatosítás kifejezése: ha „német gyarmatosításról beszélünk, akkor egy régiónak a brazil kormány irányítása alatt álló, Németországból származó munkaerő általi kizsákmányolását értjük”.¹¹ Úgy vélem, hogy ezen megközelítés alapján a belső kolonializmus vizsgálata lehetséges Brazília esetében.

Kolonizáció Brazíliában a 20. század elejéig

Brazília és a kolonizáció kapcsolata magyarázatot igényel. A kora újkori történelemben a dél-amerikai ország a Portugál Királyság gyarmatbirodalmának részét képezte, annak hagyományos értelemben vett gyarmati területe volt. 1815-ben Brazília a birodalom más területeivel jogilag egyenlő státuszt szerzett, amikor Portugália, Brazília és Algarve Egyesült Királysága létrejött. Brazíliának Portugáliától való politikai és jogi függetlenné válása 1822/1825-re tehető.¹² Az 1500–1822 közötti gyarmati időkben csak akkor szállhattak partra Brazília földjén nagyobb külföldi kontingensek, ha a portugál udvar ahhoz hozzájárult.¹³

1818-tól¹⁴ megkezdődött a kolonizációs politika Brazíliában, aminek eredményeként európai – nem portugál territóriumokról származó – telepeseket szállítottak a területére azzal a céllal, hogy a lakatlan vagy az őslakosok által lakott földterületeket kisajátítsák, ezáltal társadalmilag, gazdaságilag és politikailag integrálják azokat az államigazgatásba.¹⁵ Ennek a kolonizációs politikának egyben az is a célja volt, hogy a 19. században még vitatott, szomszédos államokkal határos területeket stabilizálják és birtokba vegyék.¹⁶

A különböző nemzetiségű telepeseket (ekkor elsősorban svájciakat, németeket) a központi brazil kormány kolonizációs politikájának megfelelően szállították Brazília egyes részeire. A telepítések és a globális szintű migrációs folyamatok összefonódása a század második felétől vált erőteljessé, ekkor már közel-keletiek (szírek, libanoniak) és ázsiaiak (japánok) is jelentős számban vándoroltak be az európaiak (portugálok, spanyolok, olaszok, németek stb.) mellett.¹⁷ Maíra Ines Vendrame és Alexandre de Oliveira Karsburg egyik tanulmányukban megállapítják, hogy a brazil migrációs és telepítési politika a 19. században faj, bőrszín és társadalmi csoport alapján megkülönböztető, illetve kirekesztő eljárás volt. A társadalmi és törvényi kontextusban rasszizmust és társadalmi hierarchiát tükröző „fehérítés” (*branqueamento*) kifejezés szerintük az állami politika meghatározó tényezője volt.

11 Roche, 2022. 36–37.

12 1822: Brazília függetlenségének kikiáltása, 1825: Portugália hivatalosan is elismeri a független Brazil Császárságot. Fausto, 2011. 79., 81.

13 Moraes, 2014. 146.

14 1818-ban kezdték ösztönözni az első kolonizációs vállalkozásokat, ami VI. János király (1816–1826) tudtával és engedélyével történt. 1818-ban Bahiában németek települtek le, 1819-ben Rio de Janeiróban svájci bevándorlók alapították Nova Friburgo kolóniát. Seyferth, 2002. 118.; Moraes, 2014. 147.

15 Seyferth, 2000. 144.; Seyferth, 2002. 118–119.

16 Vendrame–Karsburg, 2024. 1–3.

17 Cameron, 1931. 36.; Lesser, 1996. 45–46.

A brazil politikai vezetés előnyben részesítette a fehér európai telepeseket más népekkel és a helyi bennszülöttekkel szemben, emellett célja volt a faji keveredés és a kevésbé kívánatos „fajok” beolvasztása néhány nemzedéknyi időszak alatt.¹⁸ Ez alapján megállapítható, hogy a belső kolonializmus és a telespes kolonializmus egyes elemei párhuzamosan is megfigyelhetők a 19. századi brazil migrációs és kolonizációs törekvésekben.

A telespes kolonializmusnak abban az értelemben is relevanciája van, hogy esetenként a kolonizációs folyamat az őslakosok elűzésével, kiirtásával párosult Brazíliában. Amennyiben az őslakosok szemszögéből vizsgáljuk a braziliai kolonizációt, szintén érvényes az általánosan elterjedt definíció, amely szerint a kolonizáció alatt az egyének, illetve csoportok feletti uralom egyik formáját értik. A kolonizáció cselekménye természeti kincsek és területek megszerzésére, valamint kulturális, gazdasági, társadalmi, politikai befolyás kialakítására irányult. Ez a folyamat az őslakosok perspektívájából nézve hódító, kizsákmányoló tevékenységként értékelhető.¹⁹ Brazília bevándorlók általi 19–20. századi kolonizációja azonban több tudományelméleti terminussal is jellemezhető. Többek között a határ menti kolonializmus (*frontier colonialism*)²⁰ alkategória is használható lehet a kutatásokban.

Leo Waibel szerint Brazíliában szinte minden esetben tudatos és szervezett kolonizáció zajlott: a kolonizációt általában valaki eltervezte, megszervezte, támogatta és irányította, legyen szó az uralkodói udvarról, a szövetségi kormányról, tartományok, majd később tagállamok kormányairól, önkormányzatokról, magáncégekéről, vagy akár földbirtokosokról. Másfelől Waibel szerint az „európai kolonizáció” jellemezhető a kisbirtokos osztály területfoglalásaként is, főként Brazília déli részén.²¹ Ana Luisa Zago de Moraes szerint ezzel szemben például São Paulo tagállamban, ahová az 1880-as évektől az egyik legnagyobb számban érkeztek külföldiek, nagy, ültetvényes földbirtokok fenntartására törekedtek. A kávéültetvényeseknek nem volt érdekükben a földjeik feldarabolása kisbirtokokra, számukra a bevándorlók a rabszolgaság eltörléséből fakadó munkaerő-szükséglet kielégítését jelentették. Emiatt a koloniális kisbirtokok kialakítására a bevándorlási hullám begyűrűzése után kezdtek hangsúlyt fektetni, és számos konfliktust és problémát szült a saját földbirtok reményében Brazíliába vándorló külföldiek és a helyi lakosság, illetve politikai vezetés között.²² A rengeteg panasz és bajba jutott bevándorló miatt Magyarországon külön belügyminisztériumi rendelettel korlátozták és akadályozták a Brazíliába történő kivándorlást a századfordulón.²³

18 Moraes, 2014. 148.; Vendrame–Karsburg, 2024. 3–4.

19 Horvath, R., 1972. 46.; Csaplár–Degovics, 2022. 31–32.

20 A határ menti kolonizáció (németül *Grenzkolonisation*, angolul *frontier colonisation*) az emberi civilizáció történelmében ismert jelenség, amely „a földterületnek az emberi hasznosításra való extenzív kiterjesztését jelenti, a művelési határnak (»frontier«) a »vadonba« való kitolását a földművelés vagy az ásványkincsek kitermelése céljából”. Osterhammel–Jansen, 1995. 10–11.

21 Waibel, 1958. 206., 213–214.

22 Moraes, 2014. 149.

23 Torbágyi, 2009. 88–89. (Lásd például: 1899. évi 40 175. számú körrendelet „a braziliai Sao Paola [sic!] államba való kivándorlás megakadályozása tárgyában.”)

Voltak kolóniák, amelyeket brazil telepesekből hoztak létre, de a lényegi kolonizáció összefonódott a bevándorlással.²⁴ A 19–20. századi Brazília egyik meghatározó társadalmi jelensége nagy hatással volt az állam társadalmi és gazdasági helyzetére. 1887–1930 között mintegy 3,8 millió fő vándorolt be az országba. A népmozgás legintenzívebb szakaszában (1887–1914) közel 2,74 millió fő lépte át a brazil határokat. Sokan választották Rio de Janeirót, de népszerű volt a kávé-termesztés és -feldolgozás egyik központja, São Paulo, valamint a dél-brazíliai területek: Paraná, Santa Catarina és Rio Grande do Sul. A bevándorlók többsége olasz, portugál, spanyol volt, de jelentős számú német, japán, lengyel, osztrák, továbbá hozzájuk képest kis létszámú magyar is letelepedett Brazíliában.²⁵

Kivándorlás Brazíliába az Osztrák–Magyar Monarchiából az első világháború előtt

Kivándorolni az Osztrák–Magyar Monarchiából a távoli Brazíliába meglehetősen költséges és időigényes vállalkozás volt. A dualizmus idején zajló, hatalmas tömegeket távozásra ösztönző – kortárs elnevezéssel – kivándorlási mozgalom főképpen az Amerikai Egyesült Államokba irányult. Önmagában a kivándorlási hajlandóság nem lett volna elegendő ahhoz, hogy Ausztria–Magyarország népességéből bárki is Brazíliát válassza új hazájának. Az általánosan ismert taszító (*push*) tényezők, mint a hadkötelezettség, a munkanélküliség, a megélhetési nehézségek, a földnélküliség, a végbemenő gazdasági, társadalmi, infrastrukturális és technológiai változások ellenére sem tűnhet indokoltnak, hogy egy lengyel, horvát, rutén vagy magyar család Dél-Amerikába költözzön a szomszédos országok, Nyugat-Európa vagy Észak-Amerika helyett.²⁶ Az Ausztria–Magyarország területéről történő kivándorlás útvonala nagyrészt az Olasz Királyság, a Német Birodalom, részben Hollandia, Franciaország és Nagy-Britannia kikötőin át vezetett Brazíliába. A kivándorlóknak folyami gőzhajókkal, vasutakkal kellett átkelnie a városokon és vidékeken, hogy eljussanak Genova, Hamburg, Bréma, Antwerpen vagy Marseille hatalmas kikötőibe, ahonnan a sokak által még sosem látott óceánjáró gőzhajókkal utaztak az Atlanti-óceánon át Rio de Janeiro vagy Santos kikötőjébe.

Az 1900-as évek előtt az Osztrák Lloyd hajózási társaságnak és az Adria hajózási társaságnak csak kevés személy szállítására volt kapacitása a brazíliai útvonalon, mivel ezek a hajózási társaságok főként áruszállításra rendezkedtek be a dél-amerikai vonalon. A fennmaradó helyeken a visszaszállításban segítettek az elszegényedett, hazatérni vágyó migránsokat.²⁷ 1904-től azonban az Austro-Americana gőzhajózási társaság, majd az Osztrák Lloyd is szállítani kezdett utasokat Argentínába és Brazíliába, mivel az ellenőrzés ürügyén az osztrák kormány Brémából és Hamburg-

²⁴ Balogh, 2023. 44.

²⁵ Fausto, 2011. 166.

²⁶ Prutsch, 2022. 39.

²⁷ Statisztikai évkönyv, 1904. 16.; A nemzeti önértzet. In: Alkotmány, 1904. május 13. 1.

ból Triesztbe kívánta terelni a Dél-Amerikába kivándorlók profitot hozó áthajóztatását.²⁸ Az osztrák Kereskedelmi Minisztérium beszámolója szerint 1909-ben 18 hajón 1699 bevándorlót, 1910-ben 36 hajón 1652 bevándorlót szállítottak az Austro-Americana gőzhajóin Rio de Janeiróba. Azt nem közli a forrás, hogy közöttük hány volt osztrák és magyar állampolgár. 1910-ben Ausztriából 2636 fő, Magyarországról 284 fő vándorolt be Rio de Janeirón át (1909-ben 4008 fő osztrák és 57 fő magyar, 1908-ban 5317 fő osztrák és 55 fő magyar állampolgár).²⁹ A kivándorlást jelentős mértékben ösztönözték a kivándorlásból haszonhoz jutó cégek ügynökei, valamint a Brazília kolonizációjában érdekelt állami intézmények és magánszemélyek, illetve a megbízásukból tevékenykedő ágensek és propagandahirdetményeik.³⁰

A századfordulót követően már több millió fő kelt át sikeresen az amerikai földrészre, ami ösztönző példa volt sokak számára. Deák Ernő adatai szerint az 1876–1910 közötti időszakban több mint 3,5 millió ember vándorolt ki a tengeren túlra (ez a szám 1913-ra meghaladta a 4,3 millió főt). 1910-ig az Amerikai Egyesült Államokba 2,95 millió fő, Kanadába 157 969 fő, Argentínába 358 507 fő, Brazíliába 64 360 fő érkezett az Atlanti-óceánon át. Brazíliába a transzatlanti kivándorlók mindössze 1,8 százaléka emigrált.³¹ Brazília esetében egyelőre nem rendelkezünk ennél megbízhatóbb adatokkal. A kutatók általában 45 ezer és 90 ezer fő közé tesz az Osztrák–Magyar Monarchiából Brazíliába kivándorolt személyek számát az első világháború előtt. Néhány kútfő, többek között a tanulmány alapjaként szolgáló forrás is – talán kissé túlzóan – 150 ezer főre becsülte ezt a létszámot.³²

Az 1910. évről szóló beszámoló

A jelentést a kísérőlevél tanúsága szerint az osztrák Kereskedelmi Minisztérium küldte a közös Külügyminisztériumnak. Vélhető keletkezése és kimenő iktatása 1912. június 11. Bécs; érkeztetése a Külügyminisztériumban 1912. június 19. Bécs. A forrás leírása a következő: „A császári királyi Kereskedelmi Minisztérium tisztelettel megküldi a tisztelt császári és királyi minisztériumnak tájékoztatásul a Brazíliai Egyesült Államok 1910. évi bevándorlási és betelepülési viszonyairól szóló beszámolót, amely a császári és királyi képviseleti hatóságok jelentéseinek felhasználásával készült, és amely a brazíliai bevándorlási és betelepülési viszonyok statisztikájával foglalkozik általában és az egyes államokban, valamint kiemeli a kivándorlási és kereskedelempolitikai szempontból legfontosabb következtetéseket. Cs. k. kereskedelmi miniszter: Roessler.”³³

28 English, 1911. 114.; English, 1913. 71–72.

29 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

30 Janik, 2015. 107–108.; Prutsch, 2022. 39.; Szlachta, 2023. 128.

31 Deák, 1987. 27.; Prutsch, 2022. 38.

32 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

33 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3. Fol. 453. Mauriz von Rössler (1857–1912) közgazdasági szakértő, osztrák kereskedelmi minisz-

A munkairat tényleges szerzője ismeretlen, a végén nem szerepel semmilyen név. Talán a kísérőlevelet aláíró Mauriz von Rössler kereskedelmi miniszter készítette, de valószínűbbnek látszik, hogy valamelyik beosztott írása lehet.

A 47 oldal terjedelmű összegzés címe: *Einwanderung- und Besiedlungsverhaeltnisse der Vereinigten Staaten von Brasilien im Jahre 1910* (A Brazíliai Egyesült Államok bevándorlási és betelepülési viszonyai az 1910. évben). Az írásmű három fő fejezetből áll: I. Einwanderung (Bevándorlás), II. Besiedlungsverhaeltnisse (Betelepülési viszonyok), III. Konklusionen (Konklúziók). A dokumentum hivatalos összefoglalása a brazíliai telepítéspolitikai állapotok ismertetésének, de emellett számba veszi az osztrák és magyar bevándorlók 1910. évi helyzetét. A forrásban az egyik leggyakrabban előforduló szó a *Kolonie* (kolónia), amely összesen 64 alkalommal szerepel különböző alakokban. Az irat eredeti kútfőiként brazíliai nyilvántartások és statisztikák szolgáltak, illetve a Brazíliában működő osztrák–magyar követség és konzulátusok jelentései. A konzulok jelentési kötelezettséggel tartoztak nemcsak a Külügyminisztériumnak, hanem az osztrák és a magyar Kereskedelmi Minisztériumnak is.

Somogyi Éva *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban* című könyvében rámutatott a konzulátusok szerepére és a Kereskedelmi Minisztériummal, valamint a Külügyminisztériummal való kapcsolataira: „A konzul feladata általában az, hogy állomáshelyén hazája állampolgárainak védelmet és segítséget nyújtson, illetve hogy a küldő és a fogadó ország kereskedelmi, gazdasági, később kulturális és tudományos kapcsolatait építse. A konzuli intézményt a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok fejlődése teremtette meg, s a 19. században a kereskedelmi és tőkeforgalom, a külföldi utazások, a migráció (ki- és bevándorlás) növekedésével a konzulok feladata megszorozódott, a konzuli intézmény különös jelentőségre tett szert.” Emellett megjegyzi: „A konzuli jelentések a Külügyminisztériumba futottak be. Jogilag a konzulátusok a külügy fennhatósága alá tartoztak, a külügyminiszter nevezte ki hivatalnokait. De a konzulátusok a kiegyezés után érdemi és hatékony kapcsolatban valójában a két kereskedelmi minisztériummal álltak.”³⁴ Részben ez utóbbi lehet a magyarázat arra, hogy miért a Kereskedelmi Minisztériumon keresztül érkezett a beszámoló a brazíliai viszonyokról.

Az 1910-es években a Rio de Janeiróban lévő követség és főkonzulátus mellett Brazília számos településén működött osztrák–magyar konzulátus. A konzulátusoknak az imént említett feladatok ellátása miatt volt jelentősége a dél-amerikai országban. Többek között konzulátusok működtek Curitybában, São Paulo és Porto Alegre városában, tiszteletbeli konzulátusok Santosban, Pernambucóban (ma Recife), valamint tiszteletbeli alkonzulátusok Belém, Belo Horizonte, Florianópolis, Fortaleza, Garibaldi, Joinville településekben és így tovább.³⁵

ter 1911–1912-ben. A leírásban a szerző tudatosan használta a császári királyi mint az osztrák Kereskedelmi Minisztériumra, illetve a császári és királyi mint a közös Külügyminisztériumra vonatkozó jelzőket.

34 Somogyi, 2017. 59., 62.

35 Az Osztrák–Magyar Monarchia brazíliai konzulátusairól lásd bővebben: Agstner, 2018. 43–54.

Bevándorlási statisztikák

A beszámoló az 1910. évi hivatalos brazil bevándorlási statisztikai adatok ismertetésével kezdődik. A jelentés az 1910. évi adatokat veti össze az előző két év mutatóival, hogy ezekből tendenciákat mutasson be. A forrásban szereplő kimutatók eredeti kútfőit nem jelölték meg, de a jelentés számaival megegyező adatokat találtam a brazil Ipari, Közlekedési és Közmunkaügyi Minisztérium (*Ministério da Indústria, Viação e Obras Públicas*) statisztikáiban,³⁶ amelyek alapján a brazil osztrák–magyar konzulátusok megküldték az iratban szereplő információkat a Kereskedelmi Minisztériumnak. 1910-ben összesen 88 564 fő vándorolt be Brazíliába. Rio de Janeiróba 37 393 fő, Santos kikötőjébe 41 191 fő érkezett – 9980 fő Brazília más kikötőjén keresztül lépett be az országba.³⁷

A beszámoló különbséget tesz az önkéntes [önköltségű] és a támogatással érkezett bevándorlók között. Míg az előbbiek számát 62 303 főben állapítja meg, addig a támogatottaké 29 261 volt. A szöveg szerint a bevándorlóknak több mint a fele, 50 528 fő földműves és bér munkás. Népcsoportok szerint a portugálok, a spanyolok, az olaszok és a németek vándoroltak be a legtöbben ekkor Brazíliába. Az Ausztria–Magyarországról érkezettek között is jellemzően földművesek és bér munkások voltak túlsúlyban, de idővel kényszerű helyzetből adódóan a földművesekből is bér munkások lehettek, és fordítva. A mezőgazdasági munka időszakát követően a földművesek a városokba mentek dolgozni, ugyanakkor amikor nem találtak munkát a városokban lakók, elszegődtek agrármunkákra is. A városi és a vidéki társadalom között tehát létezett átmenet, és a mobilitás változó mintázatai figyelhetők meg. Magától értetődik, hogy előfordult az ingázás, a cirkuláris migráció és a továbbvándorlás, valamint az óhazába történő visszavándorlás is.³⁸

A migránsokat szállító hajók közül – korabeli kifejezéssel élve – osztrák–magyar lobogó alatt az összes bevándorló körülbelül 9 százaléka érkezett, ami 7603 személyt jelentett. 1910-ben 1372 fővel, azaz 34 százalékkal csökkent az előző évhez képest az osztrák bevándorlók száma, míg ezzel szemben a magyarok száma közel az ötszörösére emelkedett – állapítja meg a forrás (1. táblázat).³⁹

36 *Relatórios do Ministério da Agricultura, 1910–1911.* 32.

37 A többi brazil kikötői adatot a forrás nem közölte. A fennmaradó 9980 bevándorló a következőképp oszlott meg 1910-ben: Paranaguá 89 fő, S. Francisco 310 fő, Itajahy 52 fő, Florianópolis 119 fő, Rio Grande do Sul 1473 fő, Victoria 10 fő, Bahia 804 fő, Recife 715 fő, Pará 6408 fő. Uo.

38 Torbágyi, 2009. 85., 95.

39 Ennek oka lehetett az 1909. évi II. törvény cikk, amely a kivándorlás kereteit szabályozta. Az adatokat eredetileg folyószöveggént gépelték be, de a könnyebb értelmezhetőség érdekében táblázatba rendezve teszem közzé őket.

1. táblázat. Bevándorlás Brazíliába az Osztrák–Magyar Monarchiából, 1908–1910

Év	Osztrák állampolgár (fő)	Magyar állampolgár (fő)	Összesen (fő)
1908	5317	55	5372
1909	4008	57	4065
1910	2636	284	2920

A szöveg szerzője megemlíti a bevándorlók főbb letelepedési helyszíneit is. A mezőgazdasági termelők elsősorban Paraná, So Paulo, Santa Catarina s Rio Grande do Sul tagállamokba költöztek. Emellett a szöveg ktr a visszavándorlás mrtkre is: a Rio de Janeiro-i főkonzulátus körzetéből 300 osztrák és 10 magyar trt vissza Európába; a So Paul-i konzulátus körzetében 264 osztrák hazatrt vettek nyilvántartásba; a curitybai (Paraná) konzulátus 150–200 osztrák hazatrt számolt össze.⁴⁰ 1910-ben 724–774 osztrák és magyar állampolgárságú szmly trhetett vissza Európába, ami azt jelenti, hogy a bevándorláshoz viszonytv 24,8–26,5 százalék volt a visszavándorlási arány. Ez nem jelenti azt, hogy ugyanazok a szmlyek vándoroltak vissza, mint akik az adott évben érkeztek.

Betelepülési feltételek, kolonizációs állapotok és statisztikai adatok

Az elemzés szempontjából rendkívül fontos a forrás azon része, amely a betelepülési viszonyokat ismerteti. A szöveg a betelepülési feltételeket kt részben mutatja be: „A. ltalnos” (A. Allgemeine) s „B. Gyarmatosítás az egyes llamokban” (B. Kolonisation in den einzelnen Staaten). A forrás deduktív módon az általános kp fell halad az egyedi esetek felé, közérthető, logikus ttekntst adva a helyi viszonyokról. A leírás szerint „A Brazíliában l kvfldiek általában ugyanazokat a polgári jogokat élvezik, mint a brazil állampolgárok; a szövetségi krmny csak azt a jogot tartja fenn, hogy kiutastsa az országból azokat a szmlyeket, akik törvénysértést vagy közrend elleni bűncselekményt követnek el; vagy megtagadja a Brazíliába való kiszállást olyan szmlyektl, akiket ilyen magatartással gyanúsítanak.” Kt jogsértő magatartást is kiemel: az egyik a leánykereskedelem, a másik az anarchizmus.⁴¹ Az idézet első része alapján azt gondolhatjuk, hogy nincs alapja a telepes, a belső és az ültetvényes kolonizáció jelenségeit kutatni, azonban a forrás térségenként az általánostól eltérő alá-fölé rendeltségi jogi és társadalmi viszonyokra mutat rá. Az említett lenykereskedelem⁴² is a bevándorolt nk kzskmnyolt, kiszlgltatott helyzetére utal, akik között – mint arra korábbi kutatások rámutat-

40 ÖStA HHStA Md Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

41 ÖStA HHStA Md Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

42 „Leánykereskedés, azok a bns zelmek, amelyekkel a leányokat a prostitci utjára terelik, bordélyok számára, főképp kvfldre megkertik, díjért a prostitúció céljára közvetítik.” „Leánykereskedés” szócikk. In: Révai Nagy Lexikona, 1914. 561.

tak – nagy számban voltak érintettek az Osztrák–Magyar Monarchiából érkezők. A korabeli felfogás szerint a leánykereskedést egyenesen a „fehér rabszolgaság” szinonimájaként értelmezték.⁴³

A dokumentum a hatályos bevándorlási jogszabályokat is ismertette a betelepülési viszonyok elemzésekor. A dokumentum egyik jogi forrása, amire hivatkozik is a szöveg, az 1907. április 19-i 6455. számú rendelet, amely pontos jogi előírásokat tartalmazott a bevándorló személyéről, illetve a bevándorlást és a letelepedést szabályozta. A forrás emellett megemlíti a brazil kormány által Európában létrehozott úgynevezett Propaganda Bizottságot (*Comissão da Propaganda e de Expansão Economica do Brasil*), amelynek székhelye Párizs volt. Ez az intézmény számos – elsősorban kivándorlással foglalkozó – üzletemberrel és ügynökséggel volt kapcsolatban. A brazil gazdaság népszerűsítése mellett a Brazíliába irányuló migráció ösztönzésének intézményéül is szolgált.⁴⁴

A forrás írója meglehetősen pozitív képet festett a brazil kormány bevándorlókat érintő jóléti intézkedéseiről. Többek között megemlíti az Ilha das Flores szigeten található bevándorlószállót, amelyről azt írta, hogy „első osztályú mind a higiénia, mind az étkeztetés tekintetében”. Említést tesz az Osztrák–Magyar Segélyegyletről⁴⁵ és az általa működtetett Ferenc József Menedékház nevű intézményről, ahol a feljegyzések szerint 14 napig ingyen kaptak ételt, italt és ellátást az osztrák és magyar honos bevándorlók (1910-ben 37 osztrák és magyar állampolgárt szállaltak el ott). A menedékházról – ami vélhetően Rio de Janeiróban volt – és működéséről mostanáig nem volt nyom a hozzáférhető szakirodalomban.

A beszámoló a továbbiakban a braziliai kolonizációt tárgyalja, amelynek két fő fajtáját különböztette meg. Elsőként az *állami fenntartású kolóniák* helyzetének áttekintését adja. Eszerint a braziliai állam által támogatott gyarmatosítás 1910-re jelentős fejlődést mutatott. A kormány nagyarányú infrastrukturális fejlesztést hajtott végre, aminek keretében topográfiai felméréseket végeztek, emellett például utakat, hidakat és telefonhálózatokat építettek ki. 1910-ben a szövetségi kormány támogatásával 1173 bevándorló család (6048 fő) telepedett le földtulajdonosként, köztük az osztrák családok száma 429 volt 2085 fővel.

1910. december 31-én a brazil szövetségi kormány által alapított és fenntartott kolóniák lakossága 14 920 fő volt (eltekintve a már önkormányzattá vált régi telepektől, illetve a szövetségi államok által alapított vagy még a birodalom felügyelete alatt álló egyéb régi településektől, amelyeket már nem számítottak kolóniának), köztük összesen 1522 osztrák család, 6932 fő élt. Az itt alkalmazott másik kategória, amelyet a dokumentum megkülönböztet, a *privát kolonizáció*, amit kiemelt jelentőségűnek minősít az állami kezdeményezéseknél. A beszámoló kiemeli

43 Torbágyi, 2009. 80–81.; „Leánykereskedés” szócikk. In: Révai Nagy Lexikona, 1914. 561.

44 Camargo, 2018.

45 Osztrák–Magyar Segélyegyleteket a 19. század második felében és a 20. század elején a világ több pontján is alapítottak. Osztrák–Magyar Segélyegylet működött többek között Egyiptomban, Argentínában, Németországban, Franciaországban és Romániában is. Brazília több tagállamában szintén alapítottak a bevándorlók segélyegyleteket. Bizonyosan voltak Osztrák–Magyar Segélyegyletek Rio de Janeiro, Paraná, Santa Catarina, Rio Grande do Sul tagállamok városaiban és kolóniáin.

az évre vonatkozóan a Brazil Railway Co. vasúttársaság tevékenységét, amely a Canadian Pacific Railway Co. mintájára folytat gyarmatosítást, valamint Ouro Preto érsek kolonizációs tevékenységét a Wenzeslau Braz kolónia esetében, amely ilyenformán egy egyházi alapítású kolóniának tekinthető.

Általánosságban megállapítja a beszámoló, hogy a gyarmatosítás gyors fejlődésének egyik fő akadálya az a tény, hogy szinte valamennyi gyarmat messze van a fogyasztási központoktól. Az utak építése és karbantartása a magas munkaerő-költségek miatt nagyon sok pénzbe kerül, és még a vasút is csak a nagy értékű termékek szállítási eszközeként jöhet szóba, mivel a tarifák rendkívül magasak. A szintén magas importvámok okozta magas belföldi árak részben ellensúlyozzák a munkabérekből származó előnyöket. A brazíliai telepesek érdekeit igyekszik szem előtt tartani a kormány, ennek eredményessége azonban az adott feladatokkal megbízott szervek jellemének és tudásának függvénye. Feltételezi, hogy a bevándorlók nagy többsége egyelőre csak szerény jólétben élhet a saját földjén.⁴⁶

Kolonizáció az Osztrák–Magyar Monarchiából bevándorló népesség szemszögéből államonként

A forrás Brazília klimatikus, domborzati és környezeti adottságait is alapul véve áttekinti, hogy mely területek voltak alkalmasak az európai éghajlathoz szokott osztrák és magyar állampolgárok számára a megtelepedéshez. Brazília északi és déli részei között különbséget tesz. Az északi államokkal kapcsolatban megállapítja, hogy korlátozott mértékben alkalmasak európai megtelepedésre, beleértve Minas Geraes államot is, míg ezzel szemben négy déli tagállamban élhetőbb környezetet állapít meg.

Brazília 1889 óta szövetségi köztársaság volt, amely az 1891-ben elfogadott alkotmánya szerint húsz tagállamból állt (és egy szövetségi körzetből, amit Rio de Janeiro körül szerveztek meg). Mindegyik tagállam egy külön világ, különböző ökológiai és ökonómiai adottságokkal. A tagállamok saját kormányzattal és törvényekkel rendelkeztek, önálló végrehajtó, törvényhozó és bírói szerveik működtek. Az államokat további önkormányzati jogokkal rendelkező egységekre (*município*) és városokra (*cidade*) osztották. A szövetségi kormánynak különleges jogköre volt a polgári, kereskedelmi és büntetőjogi jogalkotásban, de a tagállamok saját közigazgatási és kolonizációs politikát folytathattak.⁴⁷

A forrás Brazília-szerte többféle kolóniatípust különböztet meg, a már említett két nagyobb kategórián – az állami és a magánkolóniákon – belül. Szóhasználatát tekintve a következő kolóniatípusok fordulnak elő a szövegben: kormányzati kolónia, magánkolónia, állami kolónia, szövetségi kolónia, kávékolónia, vasúti kolónia, lengyel kolónia, osztrák kolónia, német kolónia, olasz kolónia, mintakolónia, Hanza-kolónia, zsidókolónia. Mindezek alapján megállapítható, hogy a fogalomhasználati diverzitás az elemzett forrás esetében is fennállt.

46 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

47 Rosenn, 2009. 842.

Brazília északi és belső területei

A forrás szerint a bevándorlás az Amazonas, Pará, Maranhão, Piauí, Ceará, Rio Grande do Norte, Paraíba, Pernambuco, Alagoas, Sergipe, Bahia, Espírito Santo, Rio de Janeiro, Minas Gerais, Goiás, Mato Grosso északi államokba és a Rio de Janeiro-i szövetségi körzetben jelentősen csökkent 1910-ben. Ennek okaként az Olaszországból és Spanyolországból érkező támogatott kivándorlás tilalmát, valamint az Európában tevékenykedő propagandabizottságok megszüntetését nevezi meg. Ezeken a területeken az éghajlat az év nagy részében nem tette lehetővé a mezőgazdasági munkát, az ipari és kereskedelmi bevándorláshoz szükséges előfeltételek szintén hiányoztak. A bevándorlók és az őslakosok közötti konfliktusokat, az igazságszolgáltatás, a kommunikáció és az infrastruktúra hiányosságait is idesorolja. Ez alapján megállapítja, hogy az északi területeken a telepes kolonializmus kevésbé volt sikeres, mivel a természeti és gazdasági feltételek nem kedveztek az európai bevándorlóknak.

A forrás nem összpontosít ezekre a területekre, aminek oka: annak ellenére, hogy a 19. század második felében fellendült a kaucsuktermelés az Amazonas vidékén, ebbe az egészségtelen klímájú régióba viszonylag kevesen vándoroltak be Ausztria–Magyarországról.⁴⁸ Maria Lígia Coelho Prado és Maria Helena Capelato szerint az Amazonas-medence vidékén erőszakos konfliktusokba torkolló versengő területfoglalás zajlott, nem tervszerű kolonizáció. Eleinte nem jött létre földtulajdon, a gumitermő területek lefoglalása után Manausban vagy Belémben folyamodtak birtokpapírért a területfoglalók. A telepes gyarmatosítás helyett itt talán az ültetvényes kolonizáció jelensége írható le inkább, mivel ezen a részen a gumifaültetvények kialakítása volt a cél. Nem az számított, hogy mekkora volt a földterület, hanem hogy minél több gumit termő fa legyen rajta. A déli, jellemzően kisbirtokosok kolóniáiból kifejlődő közigazgatási rendszerrel ellentétben, itt, a nagybirtokos gumiuültetvényeken elnyomott őslakosokat vagy Európából a „gumiláz” idején ügynökök révén odacsábított bérmunkásokat alkalmaztak.⁴⁹

A belső kolonializmus ezeken a területeken egyértelműen detektálható, mivel az északi társadalmi összetétel miatt a bevándorlás és az ültetvényes kolonizáció egyfajta belső átrendeződést is eredményezett. Az erdőlakó őslakosok, az afrikai rabszolgák leszármazottjai, valamint a mesztic lakosság háttérbe szorult, míg a brazil természeti kincseket kizsákmányolni vágyó cégeknek és bérmunkásaiknak előnyösebb feltételeket teremtettek.⁵⁰

A 19. században és a 20. század elején az európai bevándorlók és az őslakosok között rendszeresek voltak a fegyveres atrocitások Brazíliában. A telepések

48 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

49 Horváth Gy., 1979. 469–470.; Prado–Capelato, 2016. 319.; Szilágyi, 2022. 179. A kaucsuktermesztők is elősegítették az erdőirtást és az élelmiszer-termelést. A munkásoknak és a városlakóknak szükségük volt élelemre és művelhető földekre, ahol rizst, kukoricát, babot, maniókát termesztettek. Santos, 1980. 268.

50 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

érkezése bizonytalanná tette az addig ott élő hagyományos közösségek életét, amelyek nem rendelkeztek tulajdonjogi okiratokkal a lakóterületeikről, ezért az adott állam és a kolonizációs társaságok eltávolították őket megszokott élőhelyeikről az iparosodás és a bevándorló telepések miatt. Voltak olyan kisebb létszámú fegyveres csapatok (*grupos de bugreiros*), melyeket kifejezetten arra béreltek fel, hogy a kolóniák közelében élő őslakosokat megrémítsék és elűzzék. A kolonizáció tehát együtt járt a különböző társadalmak és kulturális világok találkozásával, ellentétjeivel, egyes esetekben az emberek lemészárlásával is.⁵¹

A beszámoló utal bizonyos incidensekre, amelyek osztrák és magyar bevándorlókat érintettek 1910 előtt az Amazonas vidékén zajló vasútépítéseken. Az Amazonas vidékén található Pará és Amazonas tagállamba érkezett osztrák és magyar állampolgárságú bevándorlókról egyelőre kevés ismerettel rendelkezünk. Ami tudható, hogy az Amazonas vidékén épült a súlyos környezeti beavatkozással és embervesztéssel járó Madeira–Mamoré-vasútvonal (1907–1912), és a kivitelezésén más európai csoportokkal együtt osztrák és magyar bevándorlók is dolgoztak.⁵² 1910-ben öt osztrák vasútépítő munkást az őslakosok öltek meg.⁵³ A magyar Belügyminisztérium tiltotta, hogy magyar állampolgárok részt vegyenek az amazonasi vasútépítési munkákban. A rendelet egyik indoklása szerint „Az európaiakra elviselhetetlen éghajlat alatt a mi munkásaink a nekik kínálókozó nehezebb munkára kevésbé alkalmasak...”.⁵⁴ A brazil kormány több hazai és külföldi céget kért fel a vasútépítési munkálatok elvégzésére, de a vállalkozás így is emberáldozatokkal járt – a vonalat az „ördög vasútja”-ként nevezte el az utókor a munka során meghalt több ezer ember miatt. Az amazonasi esőerdő csapadékos, meleg időjárása a járványok melegágya volt, így sokan többek között sárgalázban, maláriában, beriberiben és különböző fertőzésekben veszítették életüket.⁵⁵ Az amerikai Portland (Maine) székhelyű Brazil Railway Co. vasúttársaságnak ezen a területen nem volt érdekében, hogy a bevándorlókat kolonizációs célokra is felhasználja a vonal mentén – mint látni fogjuk, más volt a helyzet például São Paulo esetében.⁵⁶

A beszámoló szerint mezőgazdasági munkára három, Brazília középső részén elhelyezkedő (a szerző által északinak minősített) tagállam volt alkalmas: Espírito Santo, Rio de Janeiro és Minas Gerais. Espírito Santóban a kávékolóniák helyzetét emeli ki, amelyek kiszolgáltatottak voltak a kávéárak piaci változásainak. Ebben a tagállamban dél-tiroliak, friauliak és ausztriai németek bevándorlásáról és letelepedéséről számol be.

Rio de Janeiróról azt írja, hogy az ott uralkodó hatalmas infláció miatt a nincstelen európaiak nem képesek boldogulni. Rio de Janeiro és Minas Gerais államok gyarmatain kávé, gyapotot, kukoricát, burgonyát, különféle zöldségeket

51 Boglár, 2000. 159–163.

52 Santos, 1980. 95.

53 Táviratok. Rio de Janeiro. In: *Pesti Hírlap*, 32. (1910) 36. sz. 14. (1910. február 12.)

54 6,910/1910. B. M. számú körrendelet. Munkásoknak Brazíliába csábítása. In: *Belügyi Közlöny*, 15. (1910) 16. sz. 117. (1910. április 17.)

55 Katsuragawa et al., 2008. 113.

56 Espig, 2012. 859.

termesztének. A legtöbb település a terméketlen talaj és az előnytelen időjárási adottságok következtében kedvezőtlen környezeti adottságokkal küzd. Csak néhány magasabban fekvő település mutat fejlődést, amit elsősorban a szubtrópusi éghajlati feltételek tesznek lehetővé.⁵⁷

Minas Gerais az ország legnépesebb állama volt közel 3,6 millió fős lakosságával.⁵⁸ A forrás szerint Minas Geraisban a 20. század elején több szövetségi telep működött, de ezek nem mindig feleltek meg a telepéseknek. João Pinheiro és Wenceslau Braz telepek közül az utóbbiról – amit Minas Gerais érseke alapított – rémhírek terjedtek, és végül javarészt olaszok lakta teleppé vált, így további betelepítés már nem volt lehetséges. Az államban további tíz kisebb kolónia is létezett, köztük Visconde de Mauá és Itatiaia, amelyek a belső betelepítés fontos célállomását képezték. Visconde de Mauá 1000 méteres magasságban feküdt, kedvező éghajlattal és megfelelő infrastruktúrával, főként svájci és német családok telepedtek le, de egy-egy osztrák és magyar család is lakott ott. Az Osztrák–Magyar Monarchiából érkezők, különösen a németek, olaszok, lengyelek és ruszinok, főként szabad foglalkozásuként, kézművesként és munkásként dolgoztak. A kolonizáció sikerét nagymértékben befolyásolta az infrastruktúra fejlettsége, a föld minősége és a telepések alkalmazkodóképessége. A dokumentum szerint Északkelet-Brazília államai – mint Pernambuco, Paraíba és Rio Grande do Norte – a forró és száraz trópusi éghajlat miatt ritkán lakottak voltak, elsősorban „színesbőrűek, vegyes származásúak, indiánok és afrikai származásúak” éltek ott. A mezőgazdaság csak a part menti termékenyebb területeken volt fejlett, ahol gyapotot, cukornádat, kukoricát, burgonyát, babot, maniókát és kávé termesztenek.⁵⁹ Ezeken a területeken a higiénia hiánya gyakori járványokhoz (himlő, vérhas, tífusz és sárgaláz) vezetett. Az egyenlítői klíma és a gyenge infrastruktúra megnehezítette az európaiak letelepedését, amit a magas árak és a politikai bizonytalanság is súlyosbított. A korábbi európai kolonizációs kísérletek kudarcot vallottak, és az északi régiók továbbra is alkalmatlannak tűntek a közép- és észak-európaiak betelepülésére. A forrás éppen ezért külön foglalkozik a délre eső régióval, São Paulo, Paraná, Santa Catarina, Rio Grande do Sul tagállamokkal, ahová a legtöbb európai bevándorló és telepes érkezett.⁶⁰

São Paulo kolonizációja

São Paulo tagállam fővárosáról, São Paulóról kapta nevét, amelynek kikötője, Santos az ország egyik legforgalmasabb kereskedelmi gőcpontja volt. A bevándorlás, kolonizáció és urbanizáció hatására 1902–1911 között a lakossága 35 százalékkal

57 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

58 Szilágyi, 2022. 218.

59 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

60 A Monarchia telepeseinek kutatásával kapcsolatban kiemelendő Ursula Prutsch és Regina Weber munkássága, akik figyelemmel a Monarchia etnikai sokszínűségére igyekeztek feltárni a brazíliai osztrák és magyar bevándorlás történetét és kulturális, identitásbeli sajátosságait. Prutsch, 2011; Weber 2021.

növekedett. A legurbanizáltabb állam lett Brazíliában, amelyben 1900-ban 173, húsz évvel később, 1920-ban már 204 nagyobb települést tartottak nyilván.⁶¹ A tagállam népessége körülbelül 2,8 millió fő volt 1910-ben, vegyes összetételű lakossággal. A bevándorláspolitikai fő mozgatórugója és hangsúlya São Paulóban nem a kisbirtokos mezőgazdasági gyarmatosítást és a „néptelen” termőterületek benépesítését célozta, hanem a már meglévő nagybirtokos üzletemberek szezonális munkaerőigényének kielégítését és újabb ültetvényes földterületek kialakítását, ami különösen a kávéipar érdekét szolgálta. A már meglévő kávéültetvények újabb területekre történő kiterjesztéséhez is sok munkaerő kellett.⁶²

A másik fontos ágazatot a vasútipar és a vasúti építkezések jelentették, ezekhez szintén tömeges munkaerőre volt szükség. 1908–1910 között zajlott például a São Paulo-i vasút déli vonalának a megépítése (Linha Sul da Estrada de Ferro São Paulo – Rio Grande). A vasúttársaság 1907 júniusában kiadott rendeletében egyértelművé tette a teleszes gyarmatosítást: „A tavaly [1907.] június 20-i 6.533. sz. rendelet VIII. pontja kötelezte a társaságot, hogy támogassa az út menti földek kolonizációját, ami kétségtelenül az egyik legerőteljesebb tényezője lesz e fontos vasútvonal fejlődésének, amely jelenleg egy hatalmas, ritkán lakott és szinte műveletlen területen halad át, noha természeti gazdagsággal rendelkezik, amit hasznosítani lehet.” Mindez egy olyan jelentésben szerepelt, amelyet Miguel Calmon Du Pin e Almeida ipari, közlekedési és közmunkaügyi miniszter nyújtott be a Brazíliai Egyesült Államok elnökének 1908-ban. A kormány tudtával egy észak-amerikai alapítású vasúti vállalat São Paulo tagállam területén belül kolonizálta a vaspálya menti régiót. A vasútvonal olyan területeken haladt át, ahol őslakosok éltek, emiatt ebben a térségben is előfordultak erőszakos konfliktusok.⁶³

Az Osztrák–Magyar Monarchia területéről származó bevándorlókkal kapcsolatban az alábbiakat közölte a forrás. 1910-ben 37 690 fő vándorolt be, a spanyolok, olaszok és portugálok domináltak. Az osztrákok száma 604 fő volt, főként friauli származású, a kávéiparban elhelyezkedő munkások. A visszavándorlás 331 osztrákot érintett. A São Paulo és Rio de Janeiro közötti területekről a gyarmatosítás az ország belseje felé tolódott, ahol új kolóniákat alapítottak, például Jorge Tibiriçá és Cambuhy telepeket. Az osztrák és magyar bevándorlók száma ezeken a kolóniákon alacsony volt, de érkeztek Bohémiából (Csehország), Galíciából, Stájerországból, Kárpátaljáról, Horvátországból is telepesek. A São Bernardo kolónia, ahol korábban 80–100 osztrák család élt, a kedvezőtlen éghajlat miatt elnéptelenedett, 1910-re mindössze öt osztrák család maradt, amelyek fakitermeléssel foglalkoztak. A szövetségi kormány által fenntartott telepek között szerepelt a Bandeirantes és a Monção kolónia. Az osztrák telepesek jelenléte minimális, legjelentősebb településük Pariqueira-Assú volt. Tekintettel az állam méretéhez viszonyított kis népesség-

61 Szilágyi, 2022. 218.

62 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

63 Espig, 2012. 849–850.

re és a még gyarmatosítandó jelentős területekre, a belátható jövőben nagy fokú bevándorlásra és új kolóniák alapítására lehetett számítani a beszámoló szerint.⁶⁴

Paraná kolonizációja

1911. május 4. és június 21. között meglátogatta Paraná és Santa Catarina államokat a Rio de Janeiró-i követség egyik tisztviselője. Az úti jelentés a Kereskedelmi Minisztérium rendelkezésére álló legfrissebb és legátfogóbb forrás volt a két államban lévő gyarmatok akkori állapotáról. Nagyrészt erre a jelentésre hivatkozik a beszámolót elkészítő Kereskedelmi Minisztérium. Paraná államban 70–80 ezer ausztriai élt ekkor, köztük 40–50 ezer rutén, 26–30 ezer lengyel, valamint 12 ezer német. A bevándorlók főként földműveléssel foglalkoztak. A kitelepülőket szállító hajók Ilha das Floresről érkeztek Paranaguába, majd továbbszállították őket Curitybába és más gyarmatosítandó területekre.

A jelentés hangsúlyozza a vasút szerepét a kolonizációban és a gazdasági fejlődésben. A Brazil Railway Co. a vasútvonalai mentén itt is újabb telepeket hozott létre, amelyekbe a bevándorlókat telepítették. Az új kolóniák közé tartozott például Nova Galícia, Jangada és Vera Guarany, ahol ruszin, lengyel és német családok élnek. A telepesek infrastruktúrát fejlesztettek, földműveléssel foglalkoztak, és a brazil kormány által biztosított támogatásokat használták fel.

A nemzetiségek és a vallási közösségek közötti viszonyokat is elemzi a jelentés, kiemelve az ortodox ruszinok és a katolikus lengyelek közötti feszültséget, ami a helyi egyházi és oktatási intézményekben is jelentkezett. A dokumentum szerint az első generáció nem veszítette el nemzeti identitását, de a Brazíliában született gyermekek könnyebben váltak brazilokká. A bevándorlás 1907-től állami és magán-telepekre szerveződött, majd 1909-ben a Brazil Railway Co. is bekapcsolódott a gyarmatosításba, a vasútépítés folyamányaként. Az 1910. évben is Ausztria–Magyarországról érkezett a legtöbb bevándorló, a már említett lengyelek és ruszinok többségével.⁶⁵

Számos kutatás vizsgálta a kolóniák területein a gazdasági érdekek miatt végrehajtott erdőirtásokat, az őshonos növény- és állatvilág elpusztítását és átalakulását, az őslakosok életterének visszaszorulását, valamint az iparosodás és az urbanizáció hatásait.⁶⁶ Ezt a jelenséget Alfred W. Crosby részletesen feldolgozta az *Ecological imperialism* című művében, amelyben az imperializmust és a hozzá kapcsolódó kolonializmust egyfajta biológiai térhódításként is jellemezte.⁶⁷ Ez a jelenség a déli régiókban is felfedezhető. Korábbi, 1890-es évekbeli példák vannak Paraná tagállamban, ahol Osztrák–Magyar Monarchiából származó telepesek is éltek.

64 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

65 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

66 Dean, 1997; Gerhardt, 2009; Pádua, 2010; Nodari-Klug, 2012; Gerhardt – Nodari – Peruchi Moretto, 2017; Neumann-Blume, 2023.

67 Crosby, 2004.

1896-ban a helyi őslakosok temetkezési helyére települtek rutén bevándorlók, akik közül tizenkilenc embert, köztük gyerekeket és nőket öltek meg az őslakosok. Ugyanebben az államban 1899-ben is tíz, az erdőben dolgozó rutén halt meg az őslakosokkal való konfliktusban.⁶⁸

Az osztrák–magyar képviselet nézeteltérésbe került Paraná tagállam kormányával. A kormányzó elutasította a telepesek felfegyverzését, és a sajtóban támadást indított a konzulátus képviselője ellen, akit az őslakosok megsemmisítésére irányuló törekvésekkel vádolt. Ebben az esetben a helyi régi és az idegen új elemek közötti konfliktus figyelhető meg. Eugen Ritter von Kuczyński osztrák–magyar követ panaszt emelt az ügyben Olinto de Magalhães brazil külügyminiszternél, aki ezért Paraná állam kormányzóját megrótt a gazdaságilag fontos bevándorlókkal szembeni tiszteletlen bánásmódjáért. És bár ruténokról volt szó, a braziliai német lakosok is felléptek az európai társaik mellett. Ebben az esetben az őslakosokkal szemben a gazdaságilag fontosabb telepesek érdekei kerültek előtérbe.⁶⁹ Ursula Prutsch egyik tanulmányában az említett konfliktus kapcsán arra következtet, hogy „a tengeren túli gyarmatokkal nem rendelkező birodalmak is felléphetek gyarmatosító és szociáldarwinista módon, mint az Osztrák–Magyar Monarchia esetében”.⁷⁰

Santa Catarina kolonizációja

A 19. század végére Santa Catarina kormányza is tudatos politikává tette a bevándorlók betelepítését. Az új telepesek fokozatosan délebbre hatoltak, majd az 1920 utáni mezőgazdasági expanzióval a nyugati területeken is letelepültek. 1880–1945 között Santa Catarina gazdaságában a maté- és élelmiszertermelés, a szénbányászat, a fakitermelés és a textilipar dominált, a területet a vasutak és a hajózás kötötte össze a belső és a nemzetközi piaccal. A bevándorlás két fő hullámban zajlott: először európai bevándorlók jöttek 1875-től 1900-ig, majd lassabb ütemben az 1920-as évekig; ezt követte a Rio Grande do Sulból érkezők és leszármazottjaik vándorlása 1917-től az 1950-es évekig. A letelepedéshez állami finanszírozásra, rendelkezésre álló földterületekre és a gyarmatosító cégek támogatására volt szükség. A telepesek földhöz jutását ebben a tagállamban is az állami vagy a magánkolóniák szervezték. A gyarmatosító cégek kulcsszerepet játszottak a bevándorlók letelepítésében, különösen Blumenau és Joinville régióiban.⁷¹

Santa Catarina állam ausztriai származású lakossága főként csehekből (köülbelül 8000 fő), dél-tiroli olaszokból (3000–4000) és galíciai lengyelekből (3000–4000) állt. A forrás kiemelte São Bento (1899) kolóniát, amely közel fekszik a tagállam északi határához. A telepesek jólétben éltek, de politikai helyzetüket érzékenynek jellemezte, mert a környezetükben a Német Birodalomból származó telepesek domináltak, ami a brazilok körében aggodalmat váltott ki egy esetleges német gyarmati területi terjeszkedés miatt. Az osztrák lakosok többé-kevésbé megőrizték nem-

68 Prutsch, 2014. 2–4.

69 Prutsch, 2014. 2–4.; Nodari-Carvalho, 2017. 44–45.

70 Prutsch, 2014. 5.

71 Goularti Filho, 2010. 132–133.

zetiségüket, de kevés támogatást kaptak az osztrák és a magyar kormányzattól. Szükség lett volna osztrák tankönyvekre, térképekre és taneszközökre, különösképpen azért, mert a helyi német iskolákat a német kormány finanszírozta, így az osztrákok közül is többen ezekbe az iskolákba jártak.⁷²

São Bento legészakibb települését, Lençolt az 1870-es években alapították reichenbergi osztrákok. Mintegy száz család, összesen körülbelül 5000 fő lakta a beszámoló szerint. A föld gyenge minőségű volt, a lakosság főként szarvasmarhatenyésztéssel és matékereskedelemmel foglalkozott. A településen volt egy fatemplom és egy német nyelvű iskola, amelybe 102 diák járt, de a tanító már időskorú volt és segédtanító nélkül oktatott. Az iskolában még az 1906-ban kiosztott tankönyveket használták, de nem volt elegendő példány.

A forrás megemlíti még a Lençol és São Bento között található, Oxford nevű teleprészt, amelyet tisztán osztrák kolóniaként jellemez, ahol 30 család, mintegy 200 fő élt. São Bento városa európai hangulatot árasztott kőházaival és jól karbantartott útjaival. A polgármester brazil volt, de jóindulatot tanúsított az osztrákokkal szemben. A város környékén körülbelül 300 család, 5000–6000 személy élt, akiknek több mint 80 százaléka osztrák, és főként Csehország német nyelvterületeiről származott. A közösségben működött egy osztrák–magyar segélyszervezet, volt egy templom, amelyet az osztrák császár 2000 koronával támogatott. Az osztrák telepesek 1877 körül érkeztek, és többen jelentős jólétet értek el. A városban három osztrák sörfőzde, egy matéalom és egy faipari üzem működött. Joinville településen egy magánvállalat, a német, hamburgi székhelyű Hanza Gyarmatosító Társaság (*Hanseatische Kolonisationsgesellschaft/Companhia Hanseática de Colonização*) telepített le bevándorlókat. Blumenau, amely őrzi erős német jellegét, körülbelül 9400 négyzetkilométer területű település volt, és nagyjából szintén a Hanza Gyarmatosító Társaság tulajdonában állt. A város lakossága körülbelül 45 ezer főt tett ki, 43 ezer brazil, ezer német és 146 osztrák alkotta.⁷³

Érdekes módon a jelentés nem tesz említést több, a konzuli jelentésekben szereplő telepről, amelyekhez szintén köthetők osztrákok, sőt magyar telepesek is. Ilyen például Colônia Luís Alves, ahol az alapítóatyák között osztrákok is voltak.⁷⁴ Megemlíthető Jaraguá do Sul kolónia, ahol viszonylag jelentős magyar bevándorló közösség élt. Velük kapcsolatban Boglár Lajos, Őry Kovács Katalin, Sidnei Marcelo Lopes végzett antropológiai kutatásokat,⁷⁵ újabban Fernanda Lucia Maes vizsgálta Jaraguá do Sul magyar kulturális örökségét.⁷⁶

72 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.; Weissheimer – Vieira Filho, 2011. 43.

73 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

74 Weissheimer – Vieira Filho, 2011. 45.

75 Boglár, 1997; Boglár, 2000; Őry Kovács, 2010; Lopes, 2012.

76 Maes, 2023.

Rio Grande do Sul kolonizációja

Rio Grande do Sul Brazília legdélebbi tagállama, fővárosa Porto Alegre. Rio Grande do Sul az európai éghajlathoz közelebb álló déli mérsékelt éghajlati övezetbe tartozik, emiatt számos osztrák és magyar állampolgár vándorolt ki ebbe a tagállamba.⁷⁷ Rio Grande do Sulban a 19. század második feléig a fejletlenebb szilajpásztorkodás, extenzív állattartás volt a domináns. A térségben kifejlődött a hagyományos „gaúcho gazdálkodás”, ami a marhapásztorkodó állattenyésztésen, a szarvasmarhák gondozásán, húruk, bőrük feldolgozásán és értékesítésén alapult, a bevándorlás után azonban ez is megváltozott. Az európaiak magukkal hozták a polikultúrát a növénytermesztésben, a fejlettebb ipari termelést, valamint az ezekhez kapcsolódó kereskedelmi tevékenységeket. A telepések kihasználták a származási országaikkal való kapcsolataikat. Az idők folyamán a Rio Grande do Sul-i mezőgazdasági termelésnek és állattenyésztésnek nemzetgazdasági súlya lett, a változások ugyanakkor konfrontációkhoz vezettek a lokális és a bevándorló közösségek között.⁷⁸

A dokumentum szerzője Rio Grande do Sul tagállam lakosságát 1,4 millió főre becsülte, amely főként portugálokból (lusobrazilok), afrikai rabszolgákból és a félvér népesség leszármazottjaiból tevődött össze. A bevándoroltak között nagy számban voltak németek, osztrákok és más ausztriaiak (csehek és dél-tiroli olaszok), oroszországi lengyelek, olaszok, valamint spanyolok és leszármazottjaik. A németek, az olaszok és a lengyelek egy része zárt nemzeti településeken élt és megőrizte anyanyelvét. A „német-osztrákok” (ausztriai németek) többnyire a németek között, a dél-tiroliak az olaszok között éltek. A német ajkú lakosságot 200 ezerre, az olasz ajkúakat 250 ezerre becsülték.

A bevándorlók száma az 1908. évi 4117-ről és az 1909. évi 6046-ról 1910-re 3583-ra csökkent, ebből 2707-en a szövetségi kormány költségén érkeztek. Többek között 1207 orosz, 1046 német, 425 olasz és 247 osztrák és magyar jött. Ausztria területéről Galíciából 35-en, Alsó-Ausztriából 26-an, Dél-Tirolból 19-en, Morvaországból 630-an és Salzburgból 418-an érkeztek. Az osztrákok és a magyarok néhány speciális iskolát hoztak létre. A forrás megemlíti, hogy Cantagallóban mintegy 60, Jaguaryban pedig mintegy 50 magyar család él, illetve két kisebb horvát település is van.⁷⁹ A beszámolóban szereplő magyar kolóniák (Cantagallo, Guarany, Ijuhy, Erechim, Jaguary) megegyeztek a Porto Alegre-i konzulátus egyik jelentésében szereplő telepekkel, ezért feltételezhető, hogy ezeknek az adatoknak a forrása a konzuli vezető, Josef Kstanjević volt.⁸⁰

A bevándorlók a városokban ipari munkásokként, kereskedőként helyezkedtek el, és egyéb polgári foglalkozást űztek, míg a vidéki területeken mezőgazdasági telepések voltak. Rio Grande do Sul ekkoriban agrárállam volt, amelynek az

77 Boglár, 1997. 11–13.; Torbágyi, 2009. 95.

78 Herrlein, 2004. 177–180.; Fagundes, 2010. 116–117.

79 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

80 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 61 F 15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 41.; Balogh, 2024. 14–23.

ipara és a kereskedelme a kifejlődés kezdeti szakaszában járt. A magas megélhetési költségekhez képest alacsonyak voltak a bérek, ami szinte lehetetlenné tette a megtakarításokat. A mezőgazdasági, földművelési és vasúti dolgozók számára sem voltak kedvező foglalkoztatási lehetőségek. A szabadfoglalkozásúaknak is sok nehézséggel kellett szembenéznük, mint ahogy a mérnököknek és építészeknek is. A beszámoló szerint a legjobb kilátásai, a nehéz kezdeti munka után, a független paraszti telepéseknek voltak. Az 1910-es évek eleje óta a kormány költségén érkező bevándorlók többsége Guarany (1126 fő) és Erechim (967 fő) kolóniákon telepedett le. Ijuhy kolóniát szinte teljesen benépesítették már. A bevándorlónak 25 hektár földet osztottak ki, amelyen házat építettek, és egy darab földet előkészítettek az első ültetésre. A bevándorlók ingyenesen kaptak szerszámokat és vetőmagot, valamint lehetőséget arra, hogy pénzt keressenek az infrastrukturális építkezéseken. Az első hat hónapban a helyi boltokban beváltható élelmiszerjegyeket kaptak. Guarany kolónia, amely termékeny őserdei talajjal rendelkezett, alkalmas volt manióka, cukornád, földimogyoró, dohány, valamint árpa, búza, kukorica, bab és szőlő termesztésére is. A lakosságot ez esetben is vegyes etnikai háttérű népesség alkotta, melyen belül 25 magyar és 20 horvát család élt a Guarany nevű kolónián.

A forrás szerint vallási alapítású kolóniák létesítése is várható volt a térségben: egyet az Üdvhadsereg, egyet pedig zsidó bevándorlók csoportjából kívántak létrehozni. A beszámoló megemlíti azt is, hogy Rio Grande do Sulban és Santa Catarinában az utóbbi időben többször is előfordultak őslakosok által végrehajtott támadások a telepések ellen, ami miatt az osztrák–magyar képviselők a brazil politikai vezetéshez fordultak.⁸¹

A Kereskedelmi Minisztérium beszámolójának konklúziója

A beszámoló konklúzióval (*III. Konklusionen*) zárul. A jelentés megállapítja, hogy a Monarchia számára elengedhetetlen olyan gazdasági és politikai lépések megtétele, amelyek kompenzálják a kivándorlás okozta nemzetgazdasági veszteségeket. Amennyiben nem történnek hatékony intézkedések, az a Brazíliában élő osztrák és magyar állampolgárok körében azt az érzetet keltheti, hogy az anyaország lemondott róluk, ami hosszú távon a konzuli és diplomáciai erőfeszítések eredménytelenségét okozná. Az irat szerint Brazília bevándorlási politikája a lengyel és a ruszin telepéseket részesíti előnyben. Az osztrák és magyar kivándorlók jelenléte, különösen Paranában, elősegíthetné a Rio de Janeiró-i vállalatok bővülését és a Monarchia exportlehetőségeit. A kivándorlás mezőgazdasági munkaerő-vesztéséget okoz az anyaországnak, ezért azt a Monarchiának kereskedelempolitikai eszközökkel kellene kompenzálnia. A brazil hatóságok bevándorlási politikáját kihasználva vámkedvezményeket és az osztrák áruk importjának elősegítését is el lehetne érni. A jelentés javasolja egy osztrák importőrház és bankfiók létrehozását Brazíliában, ami megkönnyítené az áruk közvetítését és a kivándorlók pénzügyleit. A bra-

81 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

zíliai bevándorlók nemzeti identitásának fenntartása érdekében szükség lenne egy szervezett támogatási rendszerre és egy felügyelő kinevezésére, aki a közösségek jogait és érdekeit képviselné az országban. A curitybai konzulátus növekvő tevékenysége miatt létszámbővítést javasol, valamint indokoltnak tartja, hogy egy külön konzuli képviseletet hozzanak létre Prudentópolisban. A jelentés végül hangsúlyozza, hogy a Monarchiának gazdasági és politikai lépéseket kell tennie, amelyek biztosítják a kivándorolt közösségek kapcsolatát az anyaországgal és megakadályozzák a nemzetgazdasági veszteségek növekedését.⁸²

Összegzés

Jelen tanulmány a Brazíliába irányuló migráció jelenségét és az országban zajló kolonizációs folyamatokat vizsgálta és értelmezte az 1910. évre koncentrálva. Különösen fontosnak tartotta az eltérő kolonializmusfogalmak áttekintését az osztrák Kereskedelmi Minisztérium részletes elemzésére alapozva. A beszámoló a brazíliai osztrák–magyar bevándorlók helyzetéről és gazdasági lehetőségeiről adott összefoglalást, valamint javaslatokat terjesztett elő a közös Külügyminisztériumnak a Brazíliába kivándorolt állampolgárok helyzetértékelésével. A beszámoló alapján úgy tűnik, hogy a külpolitikai döntéshozók számára fontos volt, hogy a bevándorlók gazdasági potenciálját felmérjék és elősegítsék annak kiaknázását. A kutatás feltárta, hogy a dokumentum szerzője milyen forrásokra építhetett (konzuli jelentések, éves statisztikai kiadványok, jogszabályok). A beszámoló eltérő kolóniaelnevezéseket használt, ami bizonyíték arra, hogy egy adott országon belül párhuzamosan különböző kolóniatípusok és -elnevezések léteztek. Két fő kategóriaként az állami és a magánkolonizációt határozta meg a forrás, amelyeken belül további al- és mellékkategóriákat használt (vasúti kolónia, Hanza-kolónia, olasz kolónia, zsidó kolónia stb.). Az Osztrák–Magyar Monarchia területéről származó bevándorlók több régióban, de főleg São Paulo, Paraná, Santa Catarina és Rio Grande do Sul tagállamokban telepedtek le, ahol jelentős német, olasz és portugál közösségekkel éltek együtt. Az érkezők összetűzésekbe kerültek a helyi őslakosokkal, akiktől a bevándorló telepesek elvették az addigi életterüket. Az etnikai elkülönülés és az integráció kérdései alapvető fontosságúak voltak, mivel a Monarchia állampolgárai bizonyos esetekben különálló csoportokat alkottak, míg más esetekben a helyi közösségekbe való beolvadás jellemezte megküzdési stratégiájukat.

A telepes kolonizáció és a belső kolonizáció vizsgálata hozzájárulhat a brazíliai bevándorlási és gyarmatosítási politika mélyebb megértéséhez. Úgy vélem, hogy a kutatás során megismert, illetve a bécsi levéltárban őrzött további források felhasználása újabb megvilágításba helyezheti az Osztrák–Magyar Monarchia és Brazília közötti migrációs és kolonizációs kapcsolatokat. A levont megállapítások nemcsak történeti szempontból lehetnek relevánsak, hanem a jelenkori migrációs

82 ÖStA HHStA MdÄ Adm. Reg. 60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17 (1910–1917) Conv. 3.

és integrációs folyamatok jobb megértéséhez is hozzájárulhatnak. Az etnikai keveredés, a társadalmi integráció és a gazdasági átalakulás tapasztalatai a mai napig érvényes kérdéseket vetnek fel a bevándorlás és a kolonizáció kapcsolatát illetően.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

ÖStA HHStA = Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs)
MdÄ = Ministerium des Äusseren
Adm. Reg. = Administrative Registratur
60 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 17.
(1910–1917) Conv. 3.
61 F15 Aus und Rückwanderung 1880–1918 Brasilien 41.

2. Kiadott források és szakirodalom

Agstner

2018 Agstner, Rudolf: *Handbuch des k. (u.) k. Konsulardienstes. Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918*. Wien, 2018.

Balogh

2023 Balogh Ádám Tibor: Flottalázadás a globalizáció és a kolonizáció összefüggéseiben. A brazil haditengerészet lázadása (1893–1894). In: *Aetas*, 38. (2023) 1. sz. 42–62. DOI: 10.14232/aetas.2023.1.42-62.

2024 Balogh Ádám Tibor: „Tartsanak össze magyar testvéreként és éljenek békében.” Adalékok Rio Grande do Sul Magyarországról elszármazott telepeseinek történetéhez. In: *Történeti Muzeológiai Szemle*, 21. (2024) 7–26.

Boglár

1997 Boglár Lajos: *Magyar világ Brazíliában. A múlt századtól 1942-ig*. Bp., 1997.

2000 Boglár Lajos: *Pau Brasil. Óslakók és bevándorlók*. Bp., 2000.

Bublitz

2008 Bublitz, Juliana: Forasteiros na floresta subtropical: notas para uma história ambiental da colonização alemã no Rio Grande do Sul. In: *Ambiente & Sociedade*, 11. (2008) 2. sz. 323–340. DOI:10.1590/S1414-753X2008000200008.

Búr

2011 Búr Gábor: Afrika története a 19–20. században. In: Búr Gábor: *Afrika-történeti tanulmányok*. Bp., 2011. 15–84.

Burgos

2023 Burgos, Adam: Internal Colonialism and Democracy. In: *Philosophy Today*, 67. (2023) 1. sz. 135–152. DOI: 10.5840/philtoday202327472.

Calvert

2001 Calvert, Peter: Internal Colonisation, Development and Environment. In: *Third World Quarterly*, 22. (2001) 1. sz. 51–63.

Camargo

2018 Camargo, Angélica Ricci: *Diretoria do Serviço de Propaganda e Expansão Econômica do Brasil no Estrangeiro*. <https://mapa.an.gov.br/index.php/ultimas-noticias/636-diretoria-do-servico-de-propaganda-e-expansao-economica-do-brasil-no-estrangeiro>.

Cameron

1931 Cameron, C. R.: Colonization of Immigrants in Brazil. In: *Monthly Labor Review*, 33. (1931) 4. sz. 36–46.

Carvalho Filho – Monasterio

2012 Carvalho Filho, Irineu de – Monasterio, Leonardo: Immigration and the Origins of Regional Inequality: Government-sponsored European Migration to Southern Brazil before World War I. In: *Regional Science and Urban Economics*, 42. (2012) 5. sz. 794–807.

Chaloult–Chaloult

1979 Chaloult, Norma Beatriz – Chaloult, Yves: The Internal Colonialism Concept: Methodological Considerations. In: *Social and Economic Studies*, 28. (1979) 4. sz. 85–99.

Crosby

2004 Crosby, Alfred W.: *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900*. Cambridge, 2004.

Csaplár-Degovics

2022 Csaplár-Degovics Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.” Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914). Bp., 2022.

2023 Csaplár-Degovics Krisztián: Magyar protokoloniális kaland a századfordulós Albániában. In: *Aetas*, 38. (2023) 1. sz. 6–23. DOI: 10.14232/aetas.2023.1.6-23.

Deák

1987 Deák, Ernő: Die Auswanderung – eine Massenbewegung. In: *Das Zeitalter Kaiser Franz Josefs. 2. Teil. 1880–1916. Glanz und Elend*. Hrsg. v. Kühnel, Harry et al. Wien, 1987. 25–38.

Dean

1997 Dean, Warren: *With Broadax and Firebrand: The Destruction of the Brazilian Atlantic Forest*. Berkeley, 1997.

Englisch

1911 Englisch, Karl Ritter von: Zu unserer Auswanderungsfrage. In: *Statistische Monatschrift*, Neue Folge, XVI. Jahrgang. Brünn, 1911. 89–120.

1913 Englisch, Karl Ritter von: Die österreichische Auswanderungsstatistik. In: *Statistische Monatschrift*, Neue Folge, XVIII. Jahrgang. Brünn, 1913. 65–167.

Espig

2012 Espig, Márcia Janete: A construção da Linha Sul da Estrada de Ferro São Paulo – Rio Grande (1908–1910): mão de obra e migrações. In: *Varia Historia*, 28. (2012) 48. sz. 849–869. DOI: <https://doi.org/10.1590/S0104-87752012000200017>.

Fagundes

2010 Fagundes, Antonio Augusto: *História do Rio Grande do Sul (uma nova visão da formação da terra e do povo gaúcho)*. Porto Alegre, 2010.

Fausto

2011 Fausto, Boris: *Brazília rövid története*. Bp., 2011.

Fitzpatrick

2020 Fitzpatrick, Matthew P.: Kolonializmus, posztkolonializmus és dekolonizáció. In: *Sic Itur ad Astra*, 71. (2020) 1. sz. 43–56.

Gerhardt

2009 Gerhardt, Marcos: *História ambiental da colônia Ijuhy*. Ijuí, 2009.

Gerhardt – Nodari – Peruchi Moretto

2017 *História ambiental e migrações. Diálogos*. Orgs.: Gerhardt, Marcos – Nodari, Eunice Sueli – Peruchi Moretto, Samira. São Leopoldo, 2017.

Goebel

2017 Goebel, Michael: Settler Colonialism in Postcolonial Latin America. In: *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism*. Eds.: Cavanagh, Edward – Veracini, Lorenzo. London – New York, 2017. 139–151.

Goularti Filho

2010 Goularti Filho, Alcides: Padrão de crescimento e sistema de transportes em Santa Catarina, 1880–1945. In: *América Latina en la historia económica*, 34. (2010) 2. (jul./dic.) sz. 125–158. DOI: <https://doi.org/10.18232/20073496.442>.

Hechter

1977 Hechter, Michael: *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*. California, 1977.

Herrlein

2004 Herrlein, Ronaldo Jr.: A transição capitalista no Rio Grande do Sul, 1889–1930: uma nova interpretação. In: *Economia e Sociedade*, 13. (2004) 1. sz. 175–207.

Hind

1984 Hind, Robert J.: The Internal Colonial Concept. In: *Comparative Studies in Society and History*, 26. (1984) 3. sz. 543–568.

Horváth Gy.

1979 Horváth Gyula: A kávé expanziója Brazíliában az 1929–33-as gazdasági válságig. In: *Agrártörténeti Szemle*, 21. (1979) 3–4. sz. 464–447.

Horvath, R.

1972 Horvath, Ronald J.: A Definition of Colonialism. In: *Current Anthropology*, 13. (1972) 1. sz. 45–57.

Janik

2015 Janik, Elisabeth: „Auf den schaumigen Wellenkämmen suchte ich nach dem Gespenst der polnischen Bauern auf der Suche nach Boden und Brot.“ Reiseerfahrungen polnischer Migrantinnen auf der Seereise nach Südamerika, 1870–1930. In: *Mobile Culture Studies. The Journal*, 1. (2015) 107–122. DOI: 10.25364/08.1:2015.1.10.

Katsuragawa et al.

2008 Katsuragawa, Tony Hiroshi – Gil, Luiz Herman Soares – Tada, Mauro Shugiro – Pereira da Silva, Luiz Hildebrando: Endemic and Epidemic Diseases in Amazonia: Malaria and Other Emerging Diseases in Riverine Areas of the Madeira River. A School Case. In: *Estudos Avançados*, 22. (2008) 64. sz. 111–141. DOI: <https://doi.org/10.1590/S0103-40142008000300008>.

Kohn-Reddy

2024 Kohn, Margaret – Reddy, Kavita: Colonialism. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Eds.: Zalta, Edward N. – Nodelman, Uri. Summer 2024 Edition. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/colonialism/>.

Komár

2012 Komár Krisztián: *Az Osztrák–Magyar Monarchia és Egyiptom kapcsolatai 1882–1914*. [Doktori értekezés.] Szeged, 2012.

Lesser

1996 Lesser, Jeffrey: (Re)Creating Ethnicity: Middle Eastern Immigration to Brazil. In: *The Americas*, 53. (1996) 1. sz. 45–65.

Lopes – Toassi Kita

2012 Lopes, Sidnei Marcelo – Toassi Kita, Silvia Regina: *Páginas de Jaraguá. 120 anos da imigração húngara em Jaraguá do Sul*. Jaraguá do Sul, 2012.

Maes

2023 Maes, Fernanda Lucia: Hungarian Cultural-Ethnic Heritage in Brazil: The Hungarian Cultural Route. In: *Belvedere Meridionale*, 35. (2023) 1. sz. 155–170. DOI: <https://doi.org/10.14232/belv.2023.1.11>.

Moraes

2014 Moraes, Ana Luisa Zago de: A formação da política imigratória brasileira: da colonização ao Estado Novo. In: *Revista da Faculdade de Direito da UFRGS*, 32. (2014) 143–163.

Neumann–Blume

2023 *Migrações, territorialidades e ambiente*. Orgs.: Neumann, Rosane Marcia – Blume, Wellington Augusto. São Leopoldo, 2023.

Nodari–Carvalho

2017 Nodari, Eunice Sueli – Carvalho, Miguel: European Immigration and Changes in the Landscape of Southern Brazil. In: *Environmental History of Modern Migrations*. Eds.: Armiero, Marco – Tucker, Richard. London, 2017. 41–52.

Nodari–Klug

2012 *História ambiental e migrações*. Orgs.: Nodari, Eunice Sueli – Klug, João. São Leopoldo, 2012.

Osterhammel–Jansen

1995 Osterhammel, Jürgen – Jansen, Jan C.: *Kolonialismus: Geschichte – Formen – Folgen*. München, 1995.

Óry Kovács

2010 Óry Kovács Katalin: *A Jaraguá Do Sul-i magyar kolónia. Identitás és történelem*. Szeged, 2010.

Pádua

2010 Pádua, Jose Augusto: European Colonialism and Tropical Forest Destruction in Brazil. The Environmental Dimensions beyond Economic History. In: *Environmental History: As If Nature Existed*. Eds.: McNeill, John R. – Pádua, Jose Augusto – Rangarajan, Mahesh. New Delhi, 2010. 130–148.

Prado–Capelato

2006 Prado, Maria Lígia Coelho – Capelato, Maria Helena: Borracha na economia brasileira da primeira república. In: *História geral da civilização brasileira. Tomo III. O Brasil republicano. Vol. 8. Estrutura de poder e economia (1889–1930)*. Ed.: Fausto, Boris. Rio de Janeiro, 2006. (8ª. ed.) 314–336.

Prutsch

2014 Prutsch, Ursula: Migrantes na periferia: indígenas, europeus e japoneses no Paraná durante as primeiras décadas do século XX. In: *História, Ciências, Saúde-Manguinhos*, 21. (2014) 1. sz. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1590/S0104-59702014005000005>.

2022 Prutsch, Ursula: Between Nostalgia and Nationalism: Emigrants from the Habsburg Empire in South America. In: *Dve Domovini – Two Homelands*, 55. (2022) 37–53. DOI:10.3986/dd.2022.1.03.

Roche

2022 Roche, Jean: *A colonização alemã e o Rio Grande do Sul*. São Leopoldo, 2022.

Rossenn

2009 Rosenn, Keith S.: Separation of Powers in Brazil. In: *Duquesne Law Review*, 47. (2009) 840–870.

Santos

1980 Santos, Roberto: *História econômica da Amazônia (1800–1920)*. São Paulo, 1980.

Seyfert

2000 Seyferth, Giralda: As identidades dos imigrantes e o melting pot nacional. In: *Horizontes Antropológicos*, 6. (2000) 14. sz. 143–176. DOI: <https://doi.org/10.1590/S0104-71832000001400007>.

2002 Seyferth, Giralda: Colonização, imigração e a questão racial no Brasil. In: *Revista USP*, 53. (2002) 117–149. DOI: <https://doi.org/10.11606/issn.2316-9036.v0i53p117-149>.

Somogyi

2017 Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914*. Bp., 2017.

Sultan

2024 Sultan, Nazmul: What Is Colonialism? The Dual Claims of a Twentieth-Century Political Category. In: *American Political Science Review*, 118. (2024) 1. sz. 435–448. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003055424000388>.

Szilágyi

2018 Szilágyi Ágnes Judit: A Brazíliára irányuló régi és új imperializmusok. In: *Öt kontinens*, (2018) 2. sz. 213–232.

2022 Szilágyi Ágnes Judit: *Az „Atlantisz-álom” a modernizáció és a nacionalizmus korában. Portugália és Brazília 1889–1930*. Bp., 2022.

2024 Szilágyi Ágnes Judit: Brazília: lidérces álom az őserdő birtokbavételének szolgálatában. In: *Segítség! Gyermekrablás, -kereskedelem és átnevelés a 20–21. században*. Szerk.: Dornbach Mária – Lénárt András. Bp., 2024. 177–190.

Szlachta

2023 Szlachta, Tatiane Soethe: Imigrantes europeus no sul de Santa Catarina. O caso da Colônia Grão-Pará (1882). In: *Colonos, colônias e colonizadoras. Aspectos da territorialização agrária no Sul do Brasil*. Vol. 6. Org.: Tedesco, João Carlos – Neumann, Rosane Marcia. 2023. 119–138.

Torbágyi

2009 Torbágyi Péter: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt*. Szeged, 2009.

Vendrame–Karsburg

2024 Vendrame, Maíra Ines – Karsburg, Alexandre de Oliveira: O negócio das migrações: empresários, agentes e colonização no Brasil do século XIX. In: *Topoi*, 25. (2024) 1–23. DOI: <https://doi.org/10.1590/2237-101X02505505>.

Waibel

1958 Waibel, Leo: *Capítulos de geografia tropical e do Brasil*. Rio de Janeiro, 1958.

Weber

2021 Weber, Regina: Do Império à cidade multiétnica: austríacos no sul do Brasil. In: *Revista Brasileira de Estudos de População*, 38. (2021) 1 sz. 1–21. DOI: <https://doi.org/10.20947/S0102-3098a0178>.

Weissheimer – Vieira Filho

2011 Weissheimer, Maria Regina (org.) – Vieira Filho, Dalmo (texto): *O patrimônio cultural da imigração em Santa Catarina*. Brasília, 2011.

Wolfe

2006 Wolfe, Patrick: Settler Colonialism and the Elimination of the Native. In: *Journal of Genocide Research*, 8. (2006) 4. sz. 387–409. DOI: <https://doi.org/10.1080/14623520601056240>.

ÁDÁM TIBOR BALOGH

IMMIGRATION AND COLONISATION IN THE REPUBLIC OF THE UNITED STATES OF BRAZIL

IN THE LIGHT OF THE REPORT OF THE AUSTRIAN MINISTRY OF COMMERCE FOR THE YEAR 1910

This study contributes to the academic discourse on internal and settler colonialism while also addressing the concept of borderland colonialism. As a migration study, it enhances the historical understanding of migration and colonization links between the Austro-Hungarian Monarchy and the United States of Brazil. The research analyzes the characteristics of immigration and colonization in Brazil from the perspective of Austro-Hungarian citizens and governmental institutions. The study is based on a 1912 ministerial report from Vienna, which provided an overview of Brazilian immigration and settlement conditions for the year 1910. By focusing on this specific year, the research employs an inductive reasoning approach to draw broader conclusions on the subject. The primary objective is to explore the defining features of Brazilian colonization at the turn of the 19th and 20th centuries and to reflect on its distinctive aspects from the perspective of Austro-Hungarian officials. Furthermore, the study aims to highlight the coexistence of parallel colonial enterprises on a global scale during this period, emphasizing their complexity.

Egy kolonialista vadász a szocialista Magyarországról

Kelet-Afrika felfedezése a hidegháború idején

A szocialista Magyarország és Kelet-Afrika kapcsolatainak a kutatása nem tartozik a magyar történetírás legkedveltebb kutatási területei közé. Bár az afrikanisztika diszciplínája egyre ambiciózusabb célokat tűz ki maga elé Közép-Európában is, a magyar kutatók többsége nem történeti kutatásokat végez, hanem kortárs politikai, gazdasági és biztonságpolitikai kérdéseket elemez. A történészek érdeklődése alapvetően 19–20. század centrikus, és a köztörténet mellett elsősorban magyar Afrika-kutatók és Afrika-utazók életrajza áll a középpontban. E kutatások két jellegzetessége, hogy az afrikai magyar jelenlétet nem törekszik tágabb nemzetközi kontextusba helyezni, illetve a magyar történelemszemléletbe sem illeszti be a feltárt eseményeket.

Jelen tanulmány egyfelől arra tesz kísérletet, hogy egy magyar vadász, Ignác Ferenc kelet-afrikai vadászútjain keresztül bemutassa, hogy milyen sajátos kapcsolatban állt a szocialista kori Magyarország Kelet-Afrika államaival az 1970-es években. Az írás annak jár utána, hogyan jutott el egy kelet-európai átlagember az afrikai kontinensre vadászni a hidegháború éveiben. Magyarázatot keres arra, hogy egy afrikai gyarmatokkal soha nem rendelkező, szovjet befolyás alatt álló európai állam polgára miként válhatott a helyszínen erős koloniális attitűdöket mutató vadásszá, továbbá milyen módon viszonyult a szocialista világrend a neokolonializmus jelenségéhez, valamint az a koloniális szemlélet, amely átjárja Ignác Kelet-Afrikáról szóló publikációit, interjúit és narratíváját, milyen identitásképző funkciókkal rendelkezett.

A tanulmány másfelől Habsburg Közép-Európa 1918 előtti koloniális múltjának örökségét vizsgálja az úgynevezett *globetrotter*-hagyomány és annak kedvenc irodalmi stílusa, az útleírás tovább élésének perspektívájából. A 19. századi globetrotterek – akik kalandvágtyól vezérelve távoli, egzotikus vidékeket kerestek fel – útleírásokat és élménybeszámolókat jelentettek meg, amelyek rendkívül népszerűek voltak a közép-európai napilapok és családi hetilapok olvasói körében. Egyfajta kortárs „hátizsákos turistaként” kerestek fel ismeretlen tájakat, és kortárs bloggerként örökítették meg tapasztalataikat a maguk és olvasóik számára. A globetrotterek kíváncsian, nyitott szemmel járták a világot, és élményeiket olyan irodalmi

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., csaplár.degovics.krisztian@abtk.hu).

műfajban, stílusban vetették papírra, amely az előismeretekkel nem rendelkező átlagolvasó számára is érthető, követhető volt. Az Ausztria–Magyarországról útnak induló globetrotterek írásaikon keresztül saját birodalmi szemléletük tükrében reflektáltak azokra a földrészekre és tájakra, amelyeket felkerestek.¹

Az 1918 előtt Afrikába utazó közép-európai globetrotterek és vadászok történetéről eddig nem születtek nagy összefoglaló és komparatív munkák, 1918 utáni örökségükről pedig, ismereteim szerint, pusztán néhány esettanulmány látott napvilágot. Csupán az útleírások műfajának szocialista kori történetét dolgozta fel Kelet-Európa vonatkozásában egy kutatócsoport.² Az európai (poszt)kolonializmus történetének kontextusához elengedhetetlen Kelet-Európa (poszt)koloniális múltjának az ismerete. Európa ugyanis nem azonos a transzatlanti világgal. Erre jó példa, hogy az egykor Ausztria–Magyarország önkéntes szolgálatában álló globetrotterek és „koloniális vadászok” saját identitásukat nemcsak Afrikával, a Kelettel szemben fogalmazták meg, hanem a transzatlanti világgal szemben is: olyan hierarchiát állítottak fel, amelyben a közép-európaiak közvetítő pozíciót töltöttek be a hagyományos gyarmatosítók és a világ gyarmatosított népei között. A tanulmány utánajár annak, hogy mi lett a sorsa ennek a hierarchiaszemléletnek és a birodalom önkéntes szolgálatának 1945 után, a hidegháború idején.

Ignác Ferenc, az önjelölt kalandor

Ignác Ferenc életéről kevés információ áll rendelkezésre, ezek forrása viszont csaknem mindig ő maga volt. Életrajzainak és interjúinak valóságtartalmát források híján nehéz ellenőrizni. Annyi ismeretes, hogy 1928-ban született Gödöllőn egy szegény család kilencedik gyermekeként. Tanulmányait a premontrei rend helyi iskolájában kezdte, de az érettségit már egy budapesti gimnáziumban tette le. Ezt követően fogtechnikusi végzettséget szerzett, de életinterjúi során fogorvosként is többször utalt magára. Gyermekkorától szerette a természetet, és fiatal felnőtt kora óta vadászott. Magánszorgalomból látogatta Fábián Gyula tanszékvezető professzor vadgazdálkodási és zoológiai óráit a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen, amely intézménnyel Ignác fogtechnikusként munkakapcsolatban is lehetett.

Mivel Afrika gyermekkorától vonzotta, az 1960-as években összebarátkozott az egyetem kenyai és tanzániai diákjaival, akiktől szuahéliül tanult. Szolid nyelvtudását az 1971-es budapesti Vadászati Világkiállításon próbálta ki, ahol a nyelveket beszélő hivatásos vadászok egyikeként Tanzánia pavilonjába osztották be. Itt találkozott az idelátogató kenyai és tanzániai miniszterekkel. Mivel állítása szerint jó benyomást tett rájuk, azok meghívták Afrikába. Ignác élt a felkínált lehetőséggel és háromszor utazta végig Kelet-Afrikát (1971, 1974, 1978): járt Egyiptomban, Szudánban, Etiópiában, Kenyában és Tanzániában.³

¹ Miller, 2019. 3–27., 53–112., 218–227., 284–285.

² Burton et al., 2023.

³ Nádudvari, 1995. 15.; K. M., 1995. 1144.

Ignác szerint afrikai vadász körútjainak tudományos célja volt: a Magyar Nemzeti Múzeumnak és a budapesti Természettudományi Múzeumnak a második világháború idején és 1956-ban leégett állattárának (afrikai) gyűjteményét szeretne volna pótolni, mégpedig az utóbbi múzeum hivatalos megbízásával a kezében. Azt, hogy az elpusztult gyűjteményt élő állatok levadászása árán kell pótolni, eredendően két nemzetközileg ismert magyar Afrika-vadász, Kittenberger Kálmán és Széchenyi Zsigmond javasolta az illetékes állami hatóságoknak. Ignác második és harmadik afrikai útja jellegzetes kortárs szafari volt, ahol a vadászat mellett önjelölt tudósként kisebb néprajzi gyűjtéseket is végzett. Élményeiről rendszeresen újságcikkeket közölt megyei és helyi lapokban, de 1979-ben lehetősége nyílt arra, hogy legjobban sikerült írásainak gyűjteménye a Gondolat Kiadónál megjelenjen. A *Habub Szudán felett* című könyve nagy figyelmet keltett és nagy példányszámban fogyott el (habub: a homokvihar szudáni elnevezése).⁴

Ignác egy, a navajo indiánoknál tett, állítólagos észak-amerikai kirándulást követően 1980-ban Ausztráliába emigrált, hogy a csendes-óceáni természeti népek kultúráját és művészetét a helyszínen tanulmányozza. Állítása szerint a sydney-i Australian Museum munkatársaként kapta azt a megbízatást, hogy Pápua Új-Guineában „civilizáció által érintetlen” „természeti népeket” tanulmányozzon antropológusként. Egyszemélyes expedíciói során jelentős területet járt be, és változatos szempontok alapján tekintélyes anyagot gyűjtött (ásvány- és kőzetminták, növényi és állatpreparátumok, fossziliák, néprajzi és antropológiai vonatkozású tárgyak). E gyűjteményt szülővárosának, Gödöllőnek adományozta (1990, 2000), ahol ma is őrzik (Gödöllői Városi Múzeum).⁵

Ignác írásaiból és a vele készült életinterjúk alapján megállapítható, hogy igen sajátos önképet alakított ki és közvetített a külvilág felé önmagáról. Olyan hősi önképet, amelynek legfőbb forrása ő maga volt. E kép legtöbb párhuzama az 1914 előtti európai koloniális szemléletben írt szépirodalmi művekben és útleírásokban megtalálható: a „szabadnak született”, „veszélyekkel packázó”, az Afrikában „ember-evő törzsek és vadállatokkal teli dzsungelokban kalandokat kereső”, „a természeti/primitív népekkel mélységesen együttérző”, „trópusokon vándorló” fehér európai vadász képe roppant erős kulturális szimbólum. Különösen az, hogy a „bennszülött” maszájak tiszteletből befogadják törzsükbe, és nevet is adnak neki a nyelvükön (Jumbo bwana = Jumbo úr).⁶

A 20. század második felében vadászó Ignác így nemcsak a 19. századi globetrotter figurájának reinkarnációja, hanem a Brit Birodalomban jól dokumentált maszkulin, paternalista európai viselkedés 20. századi képviselője is volt.⁷ Világnézetének rendkívül jellegzetes példája, hogy afrikai vadászatait a 18. századi felvilágosodásban gyökerező gondolatokkal legitimálta (a vadászat = tudomány, tudományos tevékenység). Állítása szerint kalandjait nemcsak múzeumok, hanem olyan nemzetközi szervezetek (Australian Museum, UNESCO) támogatták, amelyek

4 Kubassek, 1992. 11.; Ignác Ferenc *Brazíliaba készül*, 1995. 1–2.

5 Moldován, 1995; Ignác, 2001; Antoni, 2006.

6 Ignác Ferenc *Brazíliaba készül*, 1995. 1–2.; SZÁ, 2002. 10.

7 Miller, 2019; Bhattacharya, 2019. 3–7., 12–49.

szakértelme és nemzetközi reputációja alapján bízták meg a felfedezőutak lebonyolításával.⁸ De mi igazolható a fenti állításokból?

Az európai és a magyar koloniális hagyományok tovább élése és összekapcsolódása

A budapesti Vadászati Világkiállítás

A hidegháború időszakában, az 1970-es évek elején rendezték meg Magyarországon az első Vadászati Világkiállítást (World Hunting Exhibition / International Hunting Expo) 1971. augusztus 27. és szeptember 30. között. A rendező szerepét magára vállaló magyar kormány egyik célja az volt, hogy a rendezvényen keresztül hídszerpet töltsön be „a nyugati és a keleti birodalmak”, országok között. A rendezvénysorozaton azonban nemcsak a korban szocialistának és kapitalistának nevezett államok, hanem az úgynevezett fejlődő és el nem kötelezett országok is képviseltették magukat. A résztvevők nagy száma (négy kontinensről 52 ország és 2 300 000 látogató!) miatt a kiállítás jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország nemzetközi ismertsége nőjön, és diplomáciai tekintélye erősödjön. A rendezvény alkalmat adott arra is, hogy az európai és a magyar koloniális hagyományok ismét találkozassanak és összefonódhassanak.

A vadászat (arisztokrata) hagyományaiban ugyanis sem 1918, sem 1945 nem jelentett töréspontot Magyarország esetében. Annak ellenére, hogy 1918-ban szétesett a dunai monarchia, a hazai vadásztársaságok sikeresen tovább örökítették szemléletüket, vadászati és vadgazdálkodási technikáikat, illetve kapcsolathálóépítési képességeiket a mindenkori állam vezetőivel. Mivel a vadászat úri sportját a második világháború után a kommunista pártelit is szívesen űzte, ezzel akaratlanul is hozzájárult ahhoz, hogy az 1918 előtti magyar kolonialista szókincs a folyamatosan működő hazai vadásztársaságok szubkulturákiadványain keresztül tovább öröklődjön.⁹

Jóllehet a budapesti eseménysorozat hivatalosan az első ilyen típusú világkiállítás volt, fontos megjegyezni, hogy nemzetközi vadászati kiállítást rendeztek már korábban Bécsben (1910), Lipcsében (1930), Berlinben (1937), Düsseldorfban (1954), Firenzében (1960) és a jugoszláviai Újvidéken (1967). Mivel ezek nem kapták meg a szükséges igazolásokat a Kiállítások Nemzetközi Irodájától, ezért nem viselhették a világkiállítás rangját.

A magyar Elnöki Tanács és Miniszterelnökség 1966-ban kezdeményezték a vadászati világkiállítás megszervezését, és ennek érdekében nagy diplomáciai lobbitevékenységbe kezdtek. Tervüknek 127 ország kormánya mellett megnyerték több nemzetközi szervezet támogatását is (Kiállítások Nemzetközi Irodája, Nemzetközi Vadászati Tanács, Nemzetközi Horgász Szövetség, Ebtenyésztők Nemzet-

⁸ M. Gy., 1978. 1.; Nádudvari, 1995. 15.

⁹ Bencze, 1976. 66.; Majtényi, 2006. 3–20.; Majtényi, 2008.

közi Szervezete). A szervezés egyik érdekessége, hogy az érintett afrikai országok meghívásában oroszlánrészt vállalt Werner Trense, Ernst Zwilling és Nagy Endre.

Trense a Német Szövetségi Köztársaság állampolgára volt, több nemzetközi vadászszervezet hivatalnok, aki az 1960-as évek elején egy 75 ezer hektáros farmon élt Angolában. Zwilling az Osztrák–Magyar Monarchia idején született Eszéken. A két világháború közötti időszakban lett ismert osztrák Afrika-vadász és úti-könyvíró. Az 1930-as években Kamerunban élt, és hitt abban, hogy a Német Birodalom visszaszerezheti egykori afrikai gyarmatait. 1941-ben a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt tagja lett, ami a második világháború után sem akasztotta meg karrierjét: ismert vadászként és utazóként aktívan hozzájárult ahhoz, hogy az osztrák állatkertek afrikai állatállománya jelentősen gyarapodjon. Nagy Endre, a tanzániai Arusha Nemzeti Park (Arusha National Park) alapítója, az 1970-es években saját farmján és vadasparkjában élt (Usa River, ma: Intimate Place). Amellett, hogy orvosként tevékenykedett, szafarikat szervezett fehér brit, német és amerikai vadászoknak. Nagy életének különlegessége, hogy a második világháború idején belépett a Kommunista Pártba és Rajk László barátja lett. A háború után éveken át volt Rákosi Mátyás fővadásza. Playboy életmódja miatt azonban a kommunista rendszer zaklatni kezdte, ezért emigrált. Nagy 1954-ben részt vett a düsseldorfi vadászati kiállítás szervezésében, majd rokona, Kittenberger Kálmán hatására Kelet-Afrikába költözött és vadászatszervezésből élt. Farmja idővel fontos kereskedelmi és diplomáciai találkozóponttá vált, ahol a szocialista politikusok vadászszafarikon és szexuális kicsapongásokon vehettek részt. Új kapcsolatainak köszönhetően, a Kádár-rendszer támogatását elnyerve, 1971-ben visszatérhetett Budapestre. A támogatást a Vadászati Világkiállítás szervezésében nyújtott teljesítményéért is kapta.¹⁰

Az impozáns budapesti Vadászati Világkiállítás 35 napon át fogadta vendégeit. A vadászat és a vadgazdálkodás formáinak megismertetése mellett mezőgazdasági és állattenyésztési bemutatókkal várták az érdeklődőket. A rendezvénysorozat valódi látványosság volt: a pavilonokat a modern építészet elvei szerint építették meg, és a bemutatózó országok innovatív kiállítási attrakciókkal igyekeztek minél több látogató tetszését megnyerni. Mivel a világkiállítás központi témája „az ember és a természet” volt, a „humánus gazdálkodás”, a „természetvédelem”, „az emberiség közös örökségének a védelme”, a „sport a természetben” és az „egészségvédelem” jelszavak háttérében ugyanolyan országimázs-építés zajlott (erős [poszt]koloniális felhangokkal), mint a századfordulós világkiállítások pavilonjaiban. E jelszavakhoz csatlakozva több nemzetközi szervezet is bemutathatta tevékenységét (ilyen volt többek között az International Council for Game, a Wildlife Conservation és az International Union for Conservation of Nature és a Food and Agriculture Organisation).¹¹

A magyar szervezők külön hangsúlyt fektettek az afrikai magyar vadászok (Nadler Herbert, Kittenberger Kálmán, Széchenyi Zsigmond) életútjának és írói te-

10 Zwilling, 1954; Pékh, 1968. 65.; Kozma, 1970. 20.; Ignác, 1979. 77–80.; Beretz, 2001; Schultze, 2007. 56–63.; Burton et al., 2023. 249.

11 Vadászati Világkiállítás, 1971; Földes, 1972.

vékenységének a bemutatására. Felhívták a magyar vadásztársaságok tagjainak figyelmét arra, hogy a jövőben lehetőség nyílik számukra, hogy Afrikában vadászhatnak. Végezetül sikerrel terjesztették el a világkiállítást felkereső hivatásos vadászok között (körülbelül 200 ezer regisztrált látogató, főleg Európából és Észak-Amerikából), hogy „Magyarország vadászati nagyhatalom”.¹²

A Vadászati Világkiállításon részt vevő 24 európai, 10 ázsiai, kilenc amerikai és kilenc afrikai ország közül utóbbiakat különös figyelemmel kísérte a magyar sajtó. Botswana, Egyiptom, Etiópia, Kenya, Líbia, Szudán, Tanzánia, Uganda és Zambia pavilonjainak, a pavilonok rendezvényeinek (például Uganda és Etiópia nemzeti napjának megünneplése), az idelátogató afrikai minisztereknek, kormányküldöttségeknek és tábornokoknak hosszas írásokat szenteltek a budapesti és vidéki napi- és hetilapok. A zambiai Solomon Kaluluról (a természeti kincsek és földbirtokügyek minisztere), Sikota Wináról (tájékoztatási, hírközlési és turisztikai miniszter), Juxon Levi Madoka Shakóról (Kenya turisztikai és vadgazdálkodási minisztere) és Mebrahtu Fesseha Kiffle etióp tábornokról készült írások mellett cikkek jelentek meg az Afrikában élő és a világkiállítás szervezőinek meghívását elfogadó Patrick Hemingwayről (Ernest Hemingway fia) és a kenyai Joy Adamsonról (az *Elza és kőlykei* szerzője). 35 napig Budapest a világ figyelmének egyik középpontjában állt.¹³

Útleveél Afrikába

A szocialista Magyarországon az állam törekedett arra, hogy polgárai mozgásterét felügyelt keretek között tartsa. Nem volt lehetetlen külföldre utazni, ez sokáig mégis elsősorban politikusok, sportolók, művészek és külkereskedelmi vezetők privilégiuma volt a kommunista hatalomátvétel után. Az 1960-as évek végétől azonban a kelet-európai kormányok a szocializmus építésének egyik eszközét kezdték látni az utazásban – amennyiben az „baráti”, azaz szocialista országba, és nem „imperialista”, azaz nyugati országba irányult. 1970-től kezdve jogszabályok sora jelent meg, egyre szélesebb körben tették elérhetővé a „keleti” (piros) magánútlevelek megszerzését. A „nyugati” (kék) magánútlevelek igénylése továbbra is erős korlátozások alá esett. Az utazások időtartamát (30 nap) és a kivihető valutamennyiséget (50–70 dollár) mindazonáltal eleinte a szocialista országokba irányuló utazások esetében is korlátozták. Az útlevelekérelemhez csatolni kellett egy szakszervezeti és egy párttitkári aláírást; fiatalok esetében pedig az illetékes KISZ-titkár ellenjegyzését. Az utazáshoz való jogot az Elnöki Tanács csak 1978-ban ismerte el törvényes jogként.¹⁴

Az 1970-es években egyre gyakrabban utazhattak magyar állampolgárok külföldre, főleg hivatali ügyekben (állami vagy területi delegáció tagjaként), vagy magáncélból turistaként. A célországok főként a kelet-európai szocialista országok voltak, esetleg Ausztria. A nyugati utazásokat szigorú vízumkorlátozások nehezítet-

12 *Vendégeink*, 1971. 2.; Havre, 1982. 20.; Békés, 2020. 21–22.

13 *Vadászati Világkiállítás*, 1971a. 4.; *Vadászati Világkiállítás*, 1971b. 4.; *Kenya nemzeti napja*, 1971. 3.; Bubik-Garadnai, 2021.

14 Tóth-Péter, 2018.

ték. Könnyítés volt ugyanakkor, hogy az útlevelek érvényességi ideje öt évre nőtt, és a gyakoribb kiutazást is engedélyezte az állam. A magánútleveleket kérvényezheték szolgálati célból, látogatás céljából (ha a meghívó biztosított bizonyos feltételeket), szervezett társasutazás, tanulmányi út, munka vagy gyógykezelés és egyéni turistaút esetén. A szocialista országokba történő kiutazást alapvetően bilaterális egyezményekben szabályozták és könnyítették meg az 1970-es évek végén.¹⁵ Tekintve hogy az 1960-as évektől kezdve Kelet-Afrika számos országa sikeresen szabadult meg európai („imperialista”) gyarmatosítóitól, és adaptálni igyekezett a szocialista államszervezés elveit és gyakorlatát, a magyar hatóságok a fenti keretek megtartása mellett lehetővé tették magyar állampolgárok Afrikába utazását olyan „szocialista testvéri országokba”, amelyekkel Budapest bilaterális egyezményeket kötött. Ily módon, megfelelő meghívólevelek és ajánlások segítségével Ignác előtt is nyitva állt az út Kelet-Afrikába.

Ignác Ferenc útjainak tudományos legitimációja és eredményei

Ignác afrikai útjairól sajnos nem bukkant fel eddig forrás a magyar Külügyminisztérium levéltári anyagában. Sem a minisztérium belső iratai között, sem az érintett nagykövetségek és (fő)konzulátusok anyagában. A Magyar Nemzeti Múzeum levéltári gyűjteményei alapján nem igazolható, hogy a gödöllői vadász bármilyen kapcsolatban állt volna az intézménnyel. Más a helyzet Ignác azon állítását illetően, amely szerint afrikai vadászataival a budapesti Természettudományi Múzeum 1956-ig elpusztult anyagát (kisemlősök, nagyvadak) szerette volna pótolni. Az ugyan nem igaz, hogy ezzel a feladattal a múzeum akkori vezetése bízta meg, de más formában valóban létezett a kapcsolat, és nem kizárt, hogy a Kelet-Afrikában elejtett állatok preparált bőre, koponyája és csontváza mégiscsak eljuthatott a magyar közgyűjteménybe.¹⁶

A Magyar Természettudományi Múzeumban a 19. század vége óta nő a különböző gyűjtésekből származó trófeák, preparált bőrok és csontok száma. Ezek egy része idővel tönkrement, és nem volt alkalmas arra, hogy kiállításon mutassák be, pótlásukat az állatkertekben elpusztult állatokból kezdték meg. Tekintve hogy az állatok betegségben vagy öregségben pusztultak el, a begyűjtött anyag minősége nem volt feltétlenül kifogástalan. Másik módja a pótlásnak az volt, hogy egy külföldi társmúzeum gyűjteményt adományozott vagy cserélt a hazai intézménnyel. Előfordult, hogy 1945 után emigrált és külföldön (önjelölt) természetudóssá vált magyarok küldték haza a múzeumi kapcsolatokon keresztül magángyűjteményeiket.¹⁷

Az afrikai anyag pótlására és bővítésére még három egyéb mód is nyílt. Tekintve hogy a gyarmatosítás alól felszabaduló afrikai országok jelentős része ha-

¹⁵ Bencsik, 2002. 41–45.

¹⁶ M. Gy., 1978. 1.

¹⁷ MTM TTY, Iktatókönyvek, 1974/258.; MTM TTY, Főigazgatóság, 1980/506, 980.

tározott nyitottságot mutatott a szocialista államrend adaptációja iránt, és komoly politikai, gazdasági, kulturális és tudományos kapcsolatépítésbe kezdett többek között a Szovjetunió érdekszférájába tartozó kelet-európai országokkal is, a budapesti Természettudományi Múzeum akkori főigazgatója, Kaszab Zoltán cserekapcsolatokról és expedíciókról egyeztetett afrikai kollégáival.

A magyar kezdeményezésű expedíciók többsége individuális vállalkozás volt. Az 1960-as években Széchenyi Zsigmond és a múzeum munkatársai közül Topál György és Szunyoghy János kapott lehetőséget egy-egy kutatóút megszervezésére és lebonyolítására. Az 1970-es évek expedícióiról kevés utalás maradt fent a múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményeinek iktatókönyveiben. Ezekből azt lehet sejteni, hogy az expedíciók Nyugat-Afrikába, pontosabban Angola és Ghána területére koncentráltak. Ahogyan az expedíciókat, úgy az 1970-es években kiépülő bilaterális cserekapcsolatokat is „a materiális világnézet és nevelés vonalán” alapuló közös „szocializmusépítés” tette lehetővé. A közös, nemzetközi szocialista célok elérése persze nem ment könnyen. A kulturális és tudományos diplomáciai kapcsolatokat a múzeum esetében is egy szovjet eredetű, paternalista intézmény, a Kulturális Kapcsolatok Intézete (KKI) felügyelte, korlátozta és ellenőrizte.¹⁸

A Kulturális Kapcsolatok Intézete 1962 óta országos hatáskörű szervként működött, a Minisztertanács alá rendelve. Feladata az volt, hogy az állam szeme és füle legyen a kulturális és tudományos kapcsolatok, cserék, utazások, fogadások lebonyolításakor és részleges anyagi támogatásakor. Úgy kellett összehangolnia a minisztériumok, intézmények és társadalmi szervezetek vonatkozó tevékenységét, hogy egyúttal ellenőrizze és gátolja is azokat az állambiztonság aktuális szempontjai szerint. A KKI ugyanis részben rendőri egységként működött: László Szabolcs adatai szerint a Belügyminisztérium hírszerző csoportfőnökségei és kémelhárítói szép számban képviseltették magukat az intézet munkatársai között. Az ideérkező külföldieket megfigyelték, a külföldre látogató magyar állampolgárokat pedig úti jelentések írására kötelezték. A KKI aktív szerepet játszott minden Magyarországon rendezett nemzetközi esemény lebonyolításában, így kivette részét az 1971-es Vadászati Világkiállítás szervezési feladataiból is.¹⁹

A Kulturális Kapcsolatok Intézete szervezeti egységei a hidegháború logikája szerint épültek fel. Az országokat három főosztályba csoportosították: „baráti” (szocialista), „tőkés” és „fejlődő”. Az intézet fontos irányelve volt, hogy a szocialista országokkal elmélyítse a kapcsolatokat és fokozza „az együvé tartozás tudatát”. A gyarmatosítás alól frissen felszabadult afrikai országok esetében egyéb missziót is vállalt a KKI: segítséget nyújtott tudományos és politikai káderek képzésében, illetve a gazdasági és a tudományos élet megszervezésében.²⁰

Kaszab Zoltán törekvései jól illeszkedtek a Kulturális Kapcsolatok Intézete irányelveihez. A főigazgató egy 1974-es levele alapján a múzeum részt kívánt venni a tudományos és kulturális nemzetközi cserekapcsolatokban, és Afrika esetében

¹⁸ László, 2021. 63–85.

¹⁹ Uo. 65., 71., 73–80.

²⁰ Uo. 68.

Zaire, Ghána, Tanzánia, „Abesszínia”, Szudán és Kongó társszervezeteivel szeretett volna együttműködni. Az ösztöndíjasok küldésével és fogadásával Kaszab szerint így módon a múzeum munkatársai nemcsak tudományos kötelességeiknek tennének eleget, hanem a szocializmus nemzetközi építéséből is feladatot vállalnának.²¹ De a Kulturális Kapcsolatok Intézetén (és részben a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Osztályán) keresztül bonyolódott az is, ha egy afrikai ország kereste meg a budapesti Természettudományi Múzeumot együttműködés céljából. Ez történt 1981-ben, amikor a Szomáliai Tudományos Akadémia Kaszab segítségét kérte a Szomáliai Nemzeti Múzeum természettudományi osztályának megszervezéséhez. Az akadémia elnöke, Ali Abdirahman Hirsi emellett meghívta a múzeum két-három munkatársát, hogy egyéb együttműködési lehetőségekről is tárgyaljanak.²²

Volt egy harmadik lehetőség is arra, hogy a múzeum Afrika-gyűjteménye gyarapodjon. Az iktatókönyvek tanúsága szerint a múzeum vezetése örömmel fogadta a kontinensen élő vagy utazó magyar gyűjtők önkéntes adományait. Így hálával fogadták az évtizedek óta Kelet-Afrikában élő orvos, Sáska Sándor tanzániai vadvilágról készített fotóit (1971).²³ Örömmel fogadták el Ignác Ferenc felajánlását is (1974), amely szerint a gödöllői vadász önként folytatja a Széchenyi Zsigmond és Szunyoghy János által megkezdett anyaggyűjtést. Mindez azt jelenti, hogy Ignác a második afrikai útja előtt lépett kapcsolatba a múzeum vezetésével.

A budapesti Természettudományi Múzeum levéltári forrásai alapján tehát Ignác nem a múzeum megbízásából gyűjtött anyagot, hanem önként ajánlotta fel szolgálatait. Felajánlása viszont jól illeszkedett a múzeum hagyományaihoz és (a magyar állam) afrikai törekvéseihez. Ennek megfelelően Kaszab Zoltán főigazgató magyar és angol nyelvű ajánlólevelekkel látta el Ignácot. A magyar nyelvű levelek a magyar hatóságok számára készültek, míg az angol ajánlás címzettjei Szudán, Kenya és Tanzánia illetékes vadászati és vadgazdálkodási hivatalai voltak. Kaszab azt kérte afrikai partnereitől, hogy segítsék elő a „magyar Afrika-kutató vadász” útjait, és az általa begyűjtött apró szőrmes rágcsálók és kis termetű szőrmes ragadozók tartósított bőrét, koponyáját postázzák a budapesti múzeum címére, és gondoskodjanak az országból való kihozatalhoz szükséges engedélyekről is.²⁴

A Természettudományi Múzeum Emlősgyűjteményében azonban nem őriznek olyan anyagot, amelynek eredetét Ignác Ferenchez lehetne kötni. További rejtély, hogy Ignác könyve, a *Habub Szudán felett* tanúsága szerint nemcsak apró szőrmes rágcsálókat és ragadozókat gyűjtött, hanem vadászott antilopfélékre, zeb-rára, nagymacsákra (gepárd, leopárd, oroszlán) és elefántra is.²⁵ Bizonyíték nincs rá, de nem elképzelhetetlen, hogy az általa elejtett vadak egy részének a bőre eljutott valahogy Budapestre.

21 MTM TTGY, Főigazgatóság, 1974/261.

22 MTM TTGY, Főigazgatóság, 1981/258, 981.

23 MTM TTGY, Főigazgatóság, 1971/394.; Sáska, 1933. 316–318.; Sáska, 1937. 361–371.; Sava (Sáska), 1940. 1.; Sáska, 1969; Kubassek, 1990. 15–20.

24 MTM TTGY, Főigazgatóság, 1974/606, 974.

25 Ignác, 1979. 61., 89–93.

A kor vadászati szabályai szerint Ignác mellett mindig tartózkodott egy vagy több vadőr, akik az adott kelet-afrikai állam vadászati és vadgazdálkodási szervezeteinek a hivatalnokai is voltak. Az elejtett vadak feldolgozásáról és leadásáról ők gondoskodtak. A kelet-afrikai vadgazdálkodásról szóló szakirodalom alapján három helyen akadhatott el a gödöllői vadász által begyűjtött anyag: az illetékes afrikai hivatalnál (amely maga tette pénzzé a gyűjtést); eljutott az anyag a budapesti múzeumba úgy, hogy az eredetét igazoló papírok útközben elvesztek; vagy a magyar fővárosba postázott anyag egyszerűen nem érkezett meg. Ez utóbbi a múzeum egykori munkatársának, Barina Zoltánnak a szóbeli közlése szerint a véletlen műve is lehetett: az 1950-es évektől fogva ugyanis többször előfordult, hogy a múzeum munkatársai által külföldi terepen begyűjtött és becsomagolt anyag a jó címzés ellenére sem érkezett meg Budapestre.²⁶

Csorba Gábor, a múzeum Emlősgyűjteményének kurátora írásbeli közlése szerint mindenesetre az intézménynek van néhány 1970-es évekből származó kitömött afrikai nagyemlős példánya, amelyek eredete ismeretlen. Ezeknek a példányoknak a neve és mennyisége szerepel azokon a listákon, amelyeket a múzeum munkatársa, Eöry Miklós készített el egy 1976–1977-ben megvalósítandó Afrika-kiállítás részére. A kiállítás terveit Eöry Kaszab Zoltán utasítására dolgozta ki, és az előkészületek részeként állította össze a katalógust a múzeum teljes Afrika-anyagáról, feltüntetve az egyes preparátumok mellett, hogy „rég” vagy „új” gyűjtésből származik (például: „3 db leopárd, új”). A múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményében őrzött iktatókönyvek tanúsága szerint az „új” gyűjtések az (1960–)1970-es évek két-három expedíciójából származnak. Tekintve hogy a múzeum által szervezett expedíciók, az iktatókönyvek alapján, nyugat-afrikai országok területén zajlottak, a listán szereplő és csak Kelet-Afrikában honos „új” állatok neveit érdemes lenne összevetni azokéival, amelyeket Ignác állítása szerint elejtett. Mindenesetre az említett „két-három” expedícióba akár beletartozhat a gödöllői vadász második útja is. Összességében tehát nem lehet egyértelműen kizárni, hogy az Ignác által begyűjtött vadállatok preparátumának egy része nem jutott el a Természettudományi Múzeumba.²⁷

Ignác 1980 utáni gyűjtései (Pápua Új-Guinea) kapcsán a sydney-i Australian Museum nem erősítette meg írásban, hogy a gödöllői vadász valaha a munkatársa lett volna. A fenti minta alapján azonban elképzelhető a munkakapcsolat Ignác és az ausztrál múzeum között.

26 Weiskopf, 2015. 430–431., 441–447.

27 MTM TTYG, Iktatókönyvek, 1974/606.; MTM TTYG, Iktatókönyvek, 1976/140.; MTM TTYG, Iktatókönyvek, 1978/683.; MTM TTYG, Főigazgatóság, 1976 (szám nélküli iratok dossziéja); MTM TTYG, Főigazgatóság, 1976 (szám nélküli iratok dossziéja), 140/976.

Neokolonializmus Kelet-Afrikában az 1970-es években

A nyugat-európai hatalomgyakorlás túlélése Kelet-Afrikában: a szafariturizmus

A kelet-afrikai államok függetlenné válásának folyamata során, a szakirodalom egybehangzó véleménye alapján, nem sikerült teljesen felszámolni a koloniális függést az egykori gyarmattartó hatalmaktól, és általában az európai és az észak-amerikai kontinensről. Noha formailag megszűnt a brit fennhatóság, és az 1960-as években megszerveződött az új államszervezet Tanzániában, Kenyában és egyéb országokban is, a turizmuson keresztül átöröklődtek a koloniális függés fontosabb elemei. A modern szafariturizmus laboratóriuma az egykori brit Kelet-Afrika volt az első világháború végétől az 1970-es évek elejéig.²⁸

A szafariturizmus az 1960-as évektől fogva a neokolonializmus látványos formája lett, amelyen keresztül a kelet-afrikai országok helye a globális hierarchiában átstrukturálódott. Egy sajátos nemzetközi ipar épült erre a jelenségre, amelyet Hazel Tucker a telepese gyarmatosítás (settler colonialism) új formájának tart.²⁹ Ebben a folyamatban anyagi okok miatt az afrikai államok is érdekeltek voltak: „open-door laissez-faire” politikával csalogatták a turistákat, hogy azok vadászként, útikönyvíróként vagy befektetőként további turistákat csalogassanak tömegesen az országba. A „big five” elejtése (elefánt, oroszlán, orrszarvú, gepárd, zsiráf) az átlag amerikai és európai számára is elérhetővé vált, ahogy annak a lehetősége is, hogy az Afrikához kapcsolódó egzotikus mítoszokat személyesen élje át.³⁰

A globálissá váló és nemzetközi szervezetek felügyelte iparág jellegzetes marketingfogása volt, hogy a vadászatot és a vadvédelmet összekapcsolta a tudománnyal és annak európai eredetű, felvilágosodásig nyúló imperialista szemléletével. Az afrikai neokolonializmus e formájának vizsgálatával a „tudományos kolonializmus” (scientific colonialism) és egy önálló diszciplína jegyeit magán viselő „szafaritudományok” (safari science) foglalkoznak.³¹

A modern szafariturizmus közvetlen előzményei a gyarmati időszak utolsó évtizedeibe nyúlnak vissza, amikor a kialakult vadászati technikákat, a tűzfegyverhasználatot, a természet birtokbavételét (területhasználat) és a helyi lakosság vadászatban való részvételének módjait (nyomkövetés, vadhajtas, táborépítés és -őrzés, tehercipelés, vadfeldolgozás és -preparálás, vadhúsforgalmazás) már jogszabályokban rögzítették (az úgynevezett „big game hunting expeditions” szabályozása). Mindehhez kapcsolódva, a második világháborút követően, drámai módon alakult át a nemzeti parkok hálózata, azok működtetése és a vadgazdálkodás szabályozása. Főként amiatt, mert új erőre kaptak az Afrika-mítosz kapcsán az „éden” és a „paradicsom” kliséi, ahogy a vadászat kultusza is. A kontinens természeti adottságainak védelmére, konzerválására és modernizációjára a gyarmatosító hatalom immár az emberiség nevében kezdett jogot formálni: a tájat nyugat-európai elvek alapján ala-

28 Simonis, 2016. 12.

29 Tucker, 2019. 91–92.

30 Maekawa, 2015. 317–341.; Tucker, 2019. 93–96.

31 Acosta-Cazares, 1997.

kíttették át, és részben a helyi lakosok hagyományos életformájától szerették volna megvédeni. A természetvédelem ezen formája a gyarmatosítás új formája lett, hiszen feladatait 1948 óta hivatalosan is a brit Colonial Office hatáskörébe rendelték.³²

A brit kormány úgynevezett „game committee”-ket állított fel Kelet-Afrikában, főként brit természettudósokból, arisztokratákból, felfedezőkből és csúcshivatalnokokból, hogy úgynevezett „game park”-okat alapítsanak, és szervezzék meg működésüket, alkossák meg alapszabályzatukat, állapítsák meg a parkok területi kiterjedését, jogi hatáskörét, és úgy általában teremtsék meg az ellenőrzés minden formáját. Ezt követően tegyék lehetővé tudományos érdekekre hivatkozva a „köz” számára a terület esztétikai, földrajzi, történeti, régészeti és vadászati birtokbavételének lehetőségét. A „köz” kifejezésből kirekesztették a helyi lakosokat: barbárnak és elmaradottnak bélyegzett életmódjuk miatt vagy be sem engedték őket, vagy csak szigorú feltételek mellett léphettek a parkok területére; elvágva a helyi törzseket ezzel hagyományos víz-, fa- és élelmiszerforrásaiktól. A vadgazdálkodást és a parkokat teljes mértékben az exkluzív szafariturizmus számára tartották fenn.³³

A britek által kiépített rend nem szűnt meg teljesen a függetlenség elnyerését követően sem. Kenyában például 1963 után is ezek a parkok maradtak a szafariturizmus centrumai, ahol alapvetően afrikai egzotikus kalandokra vágyó brit, német, amerikai, olasz és francia vadászokat és látogatókat szolgáltak ki. A területhasználat változatlanágát konzerválták a részben kormányzati, részben NGO-alapon szerveződő, nyugat-európai állampolgárok által dominált és a szafariturizmusból profitáló új szervezetek is (Max Planck Institute, Union for the Conservation of Nature, World Wide Fund for Nature, African Wildlife Foundation, Kenya Tourist Board, East African Wildlife Society).³⁴

A fenti modell szerint felépült nemzetipark-hálózat, szafariturizmus, vadvédelem és vadgazdálkodás a gazdasági élet legfontosabb pillérjeivé váltak Kenyában és Tanzániában az 1970-es évektől. Napjainkban e kérdéskör vizsgálata lett egyik kiemelten fontos kutatási területe az ökoimperializmus (eco-imperialism), a politikai gazdaság (political economy) és a kulturális földrajz (cultural geography) művelőinek is az afrikai neokolonializmust kutatók mellett.³⁵

Mindamellet, hogy a vadgazdálkodás feletti totális ellenőrzés modellje, ahogy az afrikai természet csaknem vallásos imádata is, a vadászat sajátos rituáléján keresztül egyértelműen nyugati eredetű, a teljes képhez hozzátartozik, hogy a ma is működő rendszernek vannak szocialista gyökerei is. Noha a kenyai és tanzániai politikusok és pártok alapvetően közömbösek voltak a vadvilág imádata iránt,³⁶ hamar rájöttek arra, hogy ezen keresztül hazájuknak elismertséget és diplomáciai támogatást szerezhetnek a szocialista államok részéről is. A szafarivadászatokból

32 Neumann, 2002. 22–41.; Wels, 2004. 76–94.; Rich, 2009; Bell, 2017. 369–384.

33 Akama, 2004. 140–143.; Akama, 2011. 282–283.

34 Akama, 2004. 145–150.; Akama, 2011. 283.

35 Neumann, 1995. 149–169.; Norton, 1996. 355–373.; Garland, 2008. 51–74.; Akama, 2011. 283–291.

36 Julius Kambarage Nyerere (1922–1999) marxista politikus, Tanzánia elnöke (1964–1985) egyenesen így vélekedett 1960-ban: „I personally am not very interested in animals. I do not want to spend my holidays watching crocodiles.” Idézi: Weiskopf, 2015. 431.

pénzt akartak keresni a szocialista országok állampolgárai révén is, és ehhez az út a szocialista államszervezési modell bizonyos elemeinek átvételén vezetett.

Kenya és Tanzánia politikusai egyrészt egyértelműen jelezték a kelet-európai államok vezetőinek, hogy az emberiség nevében birtokba vett afrikai természet a szocialista világ polgárai számára is elérhető, az ő „természeti örökségüknek” is tekintendő. A pénzért történő vadászat, az állatkertek közötti csere, a preparált állatbőrök és csontok kereskedelme (értékesítése) az 1970-es évek derekától a szocialista országok számára is lehetővé vált (wildlife diplomacy). A rendszerben másrészt az lett a szocialista innováció, hogy egyes kelet-afrikai (kormány)pártok kísérletet tettek a szafariturizmushoz kapcsolódó iparágak teljes vagy részleges államosítására és bizonyos bevételi források monopolizálására. A vadgazdálkodás Tanzániában például az új szocialista társadalom kiépítésének, sőt a modern nemzeti identitásnak (nemzetépítésnek) is eszköze lett.³⁷

E szocialista gyökerek ellenére, a szafarihoz kapcsolódó audiovizuális (film, hangfelvételek, fotók) és nyomtatott reprezentációk teljes mértékben a nyugati ízlésvilágnak megfelelően alakultak, és a klasszikus koloniális reflexek és attitűdök reprodukciójához, demokratizálódásához és tovább örökítéséhez vezettek még a Szovjetunió dominálta államokban is. A „mással”, az „idegennel”, a „sötét kontinenssel”, a „bennszülettekkel/feketékkel”, a vadállatokkal és úgy általában ezzel az Afrikáról mesterségesen kialakított képpel immár nemcsak arisztokraták és csúcs-hivatalnokok, hanem megfelelő anyagi ellenszolgáltatás keretében az európai és amerikai átlagemberek is találkozhattak, függetlenül attól, hogy kapitalista vagy szocialista országból érkeztek. Az afrikai szafarikalandok ígéretével kecsegtető propaganda és marketingfogások ugyanis nagyon hasonlóak voltak a hidegháború mindkét érdekszférájában: a Hollywoodban forgatott Tarzan-filmeket és a rendkívül népszerű *Daktari* című sorozatot többek között a szocialista Magyarországon is nagy sikerrel vetítették. Az a magyar, aki az eredeti, az egzotikus és autentikus megismerésére törekedett, az vágyainak ideális terepet talált Kelet-Afrika vadonjaiban.³⁸

Összességében tehát a vadászat töretlenül és sikeresen tovább örökölte a transzatlanti világ koloniális tradícióit Kelet-Afrikában is. Mivel a vadászat kultúrájában Magyarországon sem volt törés 1945 után, a nyugat-európai és magyar vadászat koloniális hagyományai között folyamatosan fennállt az interakció lehetősége a hidegháború idején is. Az 1970-es években folytatott, két kelet-afrikai vadásztúráján keresztül Ignác Ferenc nemcsak haszonélvezője volt a fent leírt szafariturizmus rendszerének, hanem személyén keresztül kapcsolódási pontot is jelentett a nyugat- és a kelet-európai koloniális hagyományok között. Ez utóbbi Ignác szudáni, kenyai és tanzániai kísérői számára kevésbé volt látható. Szemükben a magyar turista egy volt a fehér európai vadászok közül, akinek paternalista és maszkulin viselkedése nem volt ismeretlen a helyiek előtt.³⁹

37 Weiskopf, 2015. 429–430., 441–447.

38 Little, 1991. 148–163.; Cejas, 2007. 121–134.; Wheatley, 2013. 257–275.; Simonis, 2016. 3., 13–26.

39 *Vadászkerút*, 1972. 5.; Ignác, 1972. 8.; Ignác, 1975. 1.; Ignác, 1976a. 1.; Ignác, 1979. 6–9., 57–61., 85–86., 170–173.

Ignác Ferenc, írásai alapján, Magyarországon már gyermekkorában hozzáért azokhoz a transzatlanti eredetű audiovizuális és nyomtatott forrásokhoz, amelyek sikerrel alakították ki benne Afrikáról az „éden”, a „vágyak földje”, a „paradicsom” és a „szentély” („az őserdő mint katedrális”) mítoszait. A Tarzan-regények, a *Daktari* című sorozat vagy az *Elza kölykei* című könyv hatására már kisiskolásként arra vágyott, hogy „dzsungeljáró vadász” legyen, „festett, meztelen testű bennszülöttekkel” harcoljon, és „birokra kelhessen az őserdő vadjaival”. Mindez Ignác esetében is jól dokumentálható forrása lett a „fehér ember agressziójának”, amellyel az afrikai őserdőt és szavannát akarta később fizikailag is birtokba venni és a vadászaton keresztül rituálisan leigázni. Mindehhez idővel társult a vadvilág vélt, valós vagy teremtett természeti idillje megóvásának a gondolata és a tudomány szolgálatában álló vadászat legitimációjának megteremtése.⁴⁰

Kína nagyhatalmi ambíciói Kelet-Afrikában

A posztkolonializmus első évtizedeiben Afrika országaira mint a világpiac feltörekvő szereplőire tekintettek, ahol a fejlődésnek szép kilátásai voltak. Az új piacokra befektetőként és kereskedelmi partnerként szemet vetett a nagyhatalmi ambíciókat ápoló India és Kína is az 1970-es években. A gyarmati uralom összeomlását követő hatalmi vákuumot egyik ázsiai állam sem csak gazdasági értelemben szeretne volna kitölteni, a távlati cél mind Újdelhi, mind Peking esetében politikai befolyásszerzésre is irányult.

A Kínai Népköztársaság azonban nem számított új jövevénynek az 1970-es évek Kelet-Afrikájában. A világforradalom terjesztésének agendája, a nemzetközi elismertség kényszeres és pragmatikus hajszolása által motiválva Peking már a Mao-korszak kezdete óta (1949) szállított fegyvereket vagy nyújtott anyagi segítséget baloldali pártoknak és szervezeteknek. Az 1950–1960-as évekbeli kínai külpolitika ugyan költséges és fenntarthatatlan politikai célokat tűzött ki, a Tanzánia és Zambia közti vasútvonal (Tazara) építése és bizonyos egészségügyi (humanitárius) akciók révén mégis szerzett némi bizalmi tőkét Kelet-Afrikában. A függetlenné vált kelet-afrikai országok vezetői azonban észrevették, hogy a Kínából érkező támogatások elfogadása nemcsak segít lazítani az egykori gyarmatosító hatalmakkal fenn tartott kapcsolatok szorosságán, hanem egyúttal utat nyit egy immár kelet felől fenyegető gazdasági gyarmatosító törekvésnek, mégpedig nem egy kapitalista, hanem egy kommunista nagyhatalom irányából.⁴¹

Az 1970-es években Kína újult erővel vetette bele magát az új *scramble for Africa*-ba, gazdasági törekvéseit azonban komolyan korlátozta, hogy kereskedelmét és beruházási lehetőségeit továbbra is ideológiai céloknak vetette alá. Miközben a transzatlanti államok megoldást találtak hatalmuk egy részének átmentésére, a maoizmus dogmatikus erőltetése nem tette vonzó alternatívává Kína jelenlétét a térségben. Ennek a jellegzetes és ellentmondásokkal teli politikának – a maoista

40 Ignác, 1979. 7–9., 43., 157., 162., 165., 168., 171–172.; Nelson, 2003. 65–86.

41 Veeck-Diop, 2012. 400–418.; Wang-Elliot, 2014. 1012., 1027.; Kulkarni, 2018. 2–4., 14.

gerilla, a radikális értelmiségi és az autoriter vezető mintájának exportja vs. kínai befektetések – komoly szépirodalmi emlékezete maradt Afrikában.⁴²

Ignác többször utalt arra könyvében, hogy Kína a kollektivizálás modelljének erőszakos propagálásával és a szövetkezeti gazdaságok erőszakos terjesztésével informális birodalomépítésbe kezdett Kelet-Afrika bizonyos területein. Mindez azért volt érdekes a magyar vadász számára, mert hazája történelmi tapasztalataiból ő azt szűrte le, hogy ez a fajta politika zsákutcának és károsnak bizonyult a szocialista Magyarország esetében. Ignác a szocialista világrend afrikai exportját általánosságban véve nem tartotta lehetetlennek abban az esetben, ha az nem kínai mintákat követ. A gödöllői globetrotter a szocializmus valós természetét jól ismerő, tapasztalt kelet-európai férfi szarkasztikus derűjével tekintett a többek között Zanzibár szigetén tevékenykedő kínai aktivistákra, akik mélyen hittek abban, hogy Mao Ce-tung idézeteinek angol nyelven kiadott kötete vagy világról alkotott frappáns gondolatai felszabadító hatással lesznek az itt élők mindennapjaira. Ignác ugyanakkor elismerte a könyvében, hogy neki, mint szocialista országból érkező turistának, tekintélyt biztosított a helyiek szemében Kína kelet-afrikai jelenléte is.⁴³

Kelet-Európa és Kelet-Afrika országainak a kapcsolata az 1970-es években

A kelet-afrikai országok a hidegháború idején nyerték el a függetlenségüket, és a hidegháború sajátos ideológiai, politikai és katonai körülményei között kerültek kapcsolatba az európai szocialista országok közösségével. Voltaképpen azt lehet mondani, hogy a két világrész kapcsolata a hidegháború egyik nem várt mellékterméke volt. A függetlenné vált afrikai országok, túlélésük és a fejlődésük érdekében, új diplomáciai kapcsolatokat és államszervezési mintákat kerestek kül- és belpolitikai viszonyaik stabilizálására. A szocializmus alternatívát kínált nekik az egykori gyarmatosítók államépítési hagyományaival szemben.⁴⁴

Nem volt egyszerű utat találni az Egyesült Államok és a Szovjetunió dominálta ideológiai szembenállás határmezsgyéjén. A két szuperhatalom különféle nyomásgyakorló eszközök igénybevételével akarta elérni, hogy az afrikai országok az általuk képviselt államszervezési modellt válasszák. A függetlenné váló államok politikai elitje azonban nem tartotta feltétlenül szükségesnek, hogy nyíltan válaszson a „kapitalista” vagy a „szocialista” minta között. Egyrészt az „el nem kötelezettek” nemzetközi közössége is tárt karokkal várta őket, másrészt az egykori gyarmatosítók új eszközökkel kezdtek hozzá pénzügyi befolyásuk visszaszerzéséhez. Ez utóbbi miatt döntött úgy Julius Nyerere tanzániai elnök 1967-ben, hogy hazáját megpróbálja a szocialista államépítési elvek szerint átalakítani. Annak ellenére, hogy a vadgazdálkodással kapcsolatos gazdasági ágazatokat a szocialista országok küldte szakértők segítségével alakította át, és az állam- és nemzetépítésben is szocialista modelleket követett, a szafariturizmus kialakult nemzetközi rendje nem

42 Melber, 2007. 6–9.; Taylo, 2007. 10–25.; Yoon, 2021. 167–196.

43 Ignác, 1979. 118–122., 135.

44 Glass, 1980. 305–312.; Hutchful, 1991. 50.

tette lehetővé, hogy Tanzánia függősége a globális észak kapitalista államaitól túlzottan meggyengüljön.⁴⁵

Az államépítési, társadalomszervezési és gazdasági tapasztalatok átadásán túl a kelet-európai országok szakértői komoly szerepet játszottak a kelet-afrikai országok kulturális és tudományos szervezeteinek kiépítésében is (lásd a Magyar Természettudományi Múzeum és a Szomáliai Tudományos Akadémia levelezését). A szocialista globalizáció és szolidaritás gondolata az emberi jogok védelme és az egészségügyi kapcsolatok fejlődése révén is komoly befolyást szerzett Kelet-Afrika egyes országaiban.⁴⁶

Ignác Ferenc figyelemre méltóan sokat reflektált könyvében a gyarmati uralom alól felszabaduló országok szocializmushoz való viszonyára. Egyrészt ismerte a kelet-afrikai országok függetlenné válásának fontosabb dátumait, másrészt többször megemlékezett arról, hogy az egykori gyarmatosítók milyen kegyetlenkedéseket követtek el a helyi lakosokkal szemben, vagy hogy az egykori brit urak milyen módon örökítették át hatalmuk egy részét a gyarmati uralom összeomlása utáni időkre (nagy ültetvények birtoklása, vadászatok).⁴⁷

Ignác meglátása szerint Tanzániában a szocializmus hozta el a modernizációt és ezzel a jólét félreismerhetetlen jeleit az egyszerű emberek számára. Az áram és az ivóvíz elérhetősége érezhetően sokat javított az életkörülményeken, de az állam polgáraival szembeni attitűdjeinek változása talán még ennél is fontosabb újdonság volt. Ugyanígy, a nők egyenjogúsításának megindulása, a tömeges írástudatlanság felszámolásának első lépése Ignác szemében a szocialista eszmék felbukkanásához kapcsolódott. A gödöllői vadász tapasztalata szerint a szocialista világrend kelet-afrikai megjelenése – ha nem is azonnal, de – véget vetett az egykori gyarmatosítók elnyomó politikájának, a térség fejlődésének motorja volt, és pozitív érzelmeket váltott ki a helyi egyszerű emberekben a szocialista országokból érkező látogatók irányába.⁴⁸

Noha Ignác a kínai kommunizmus aktivistái által terjesztett propagandával szemben távolságtartó vagy elutasító magatartást tanúsított, és könyvében nem törekedett saját politikai nézeteit bővebben kifejezni (alapvetően apolitikus pozíciót képviselt), elismerte, hogy vadászatai során időnként átjárta valamiféle közösségvállalás, egyfajta azonosuláserzet a nemzetközi szocialista közösséggel. A szocialista Magyarország állampolgáraként egyes helyzetekben a globális szocialista világrend képviselőjének szerepében találta magát, ami tekintélyt kölcsönzött neki a helyiek szemében. Ezekben a pillanatokban a magyar vadász úgy érezte, hogy (fehér európai) szocialista emberként egy, a kapitalizmusnál fejlettebb rendet jelenít meg személyén keresztül („a szocialista világ felemeli a tőkés világ elnyomottjait”).⁴⁹

45 Weiskopf, 2015. 431.; Simonis, 2016. 29–32.

46 Christiaens et al. 2020. 34–35., 56.

47 Ignác, 1979. 25–26., 132., 148.

48 Uo. 108., 122., 134.

49 Uo. 31–32.

A szocialista Magyarország és Kelet-Afrika

A keleti blokk tagjaként, a Szovjetunió felügyelete alatt, Magyarország aktív külpolitikai kapcsolatokat épített ki Afrika országaival. Erre két módon volt lehetősége: különféle nemzetközi szervezeteken keresztül, vagy egyénileg. Ilyen nemzetközi szervezet volt a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) égisze alatt működő, úgynevezett Gyengénfejlett Államok Állandó Bizottsága, amely kollektív politikai és gazdasági egyeztetéseket tartott 2–4 havonta, többek között a fejlődő afrikai országokkal, így például Algériával, Angolával, Líbiával, Tanzániával, Mozambikkal, Ghánával vagy Etiópiával. A kelet-európai szocialista országok és a függetlenné váló kelet-afrikai államok közötti technológiai és tudástranszfert Moszkva alapvetően a Gyengénfejlett Államok Állandó Bizottságán keresztül koordinálta és tartotta szemmel.⁵⁰

Magyarország másrészt 1962-ben létrehozta a Nemzetközi Műszaki-Tudományos Együttműködési Irodát (International Technical and Scientific Cooperation and Trading Office, TESCO), amelynek az volt a feladata, hogy koordináljon, felügyeljen és kivitelezzen olyan technológiai, oktatási és szakképzési bilaterális megállapodásokat, amelyek főként az oktatás, az egészségügy, a mezőgazdaság és a vízgazdálkodás területén segítik elő az állam külföldi beruházásait. Búr Gábor adatai szerint a TESCO-n keresztül a magyar állam 1973-ban már több mint egy tucat szubszaharai országban volt jelen (Nigéria, Tanzánia, Ghána, Etiópia, Kenya, Uganda, Zambia, Niger, Szenegál, Szomália, Guinea), ahol nemcsak a helyi fejlesztésekben vettek részt, hanem ahonnan jelentős számú ösztöndíjas diákot is sikerrel csábítottak magyar felsőoktatási intézményekbe. Kiemelten sok ösztöndíjas helyet várta a szubszaharai régió és Kelet-Afrika hallgatóit többek között a Gödöllői Agrártudományi Egyetem, ahol nagy számban születtek a szafarivadászatokhoz vagy a nemzeti parkokhoz kapcsolódó vadgazdálkodási szakdolgozatok. A diákok utazását a magyar légitársaság, a Malév új, rendszeres afrikai járatai tették lehetővé.⁵¹

Mindez abban az egyszeri és sajátos külpolitikai környezetben jött létre, amikor az 1960-as években 17 egykori gyarmati terület nyerte el függetlenségét, amikor több afrikai országban fogalmaztak meg szocialista kormányprogramot, és amikor a Szovjetunió nyílt konfliktusba keveredett Kínával. Moszkva többek között a pekingi befolyás terjedésének korlátozása céljából támogatta a kelet-európai országok, így Magyarország kelet-afrikai ambícióit. A magyar diplomácia kihasználta a kínákozó alkalmat és közel két évtizeden keresztül lépésről lépésre építette ki Afrika-politikájának strukturális és tartalmi kereteit.⁵²

Az 1970-es évekre összességében Magyarország egy kiforrott, jól működő és hatékony kapcsolathálón alapuló Afrika-politikát alakított ki, amely jellegét tekintve erősen szemben állt a kapitalista országok külpolitikájával. A bilaterális kapcsolatokat ugyanakkor Budapest részéről nem kívánták túlzottan megterhelni ideo-

50 Nyíri, 2008. 53.; Tarrósy, 2020. 19–20.

51 Búr, 2021. 347.; Solymári–Tarrósy, 2021. 172.

52 Ginelli, 2018; Solymári–Tarrósy, 2021. 149.

lógiai kérdésekkel. A Magyarország és Kelet-Afrika közötti gazdasági, kulturális és tudományos kooperációt erősítették azok a látogatások, amelyek során a magyar államfők, külügyminiszterek vagy egyéb kormányzati delegációk rendszeresen időt töltöttek a térségben.⁵³

Habub Szudán felett

Afrikai útleírások a szocialista Magyarországon

A kelet-európai országokban az 1950-es évektől kezdve ismét népszerű műfaj lett a széles társadalmi olvasóközönségnek szánt útleírás, amelynek nagyon sajátos műfaji elemei voltak. A sajátosság abból fakadt, hogy a műfaj erős 19. századi gyökerekkel rendelkezett a térségben. Bár az itt élőknek egészen más viszonyuk volt a kolonializmus jelenségéhez, mint nyugat-európai kortársaiknak, a világjáró, felsőbbrendű európai vadász és kalandor képe bekerült a kelet-európai szépirodalom kedvelt kliséi közé is. A hidegháború időszakában azonban Európa keleti fele a szocialista nemzetközösség része lett, és ez némi törést jelentett az útleírások evolúciója szempontjából. A műfaj erős Nyugat-ellenes ideológiai elemekkel gazdagodott, amelyek közül a legfontosabb az antikolonialista klisék felbukkanása volt.⁵⁴

A megreformált műfaj demokratikusabb lett abban az értelemben, hogy az utazók immár nem arisztokraták, hanem szocialista „átlagemberek” (politikai aktivisták, gerillák, úttörők, parasztok, munkások, haditudósítók, szocialista szakértők) voltak, akiknek műveltsége, nyitottsága és kíváncsisága vetekedett a dekadens Nyugat utazóinak (állami hivatalnokok, katonatisztek, klerikusok) hasonló tulajdonságaival; sőt, a humanizmus és moralitás területén felül is múlta azokét. A szocialista utazó emellett már a koloniális függéseit lerázó szabad országokban gyűjtött tapasztalatokat és keresett egzotikus kalandokat, nem pedig a brit vagy a francia gyarmatokon. Az így született írások összességében a „burzsoá imperializmus” és életmód kritikái voltak, ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy közös műfaji elem maradt az Európa-centrikus szemlélet. Magyarországon a Gondolat (*Világjárók*) és a Táncsics Kiadó (*Útikalandók*) adott ki útleírásokat a szocializmus évtizedeiben.⁵⁵

Ginelli Zoltán szerint az európai szocialista országokban kiadott útirajzokról felállított modellhez képest a magyar útleírások történetének fontos megkülönböztető eleme van: mégpedig az, hogy a szocialista államrendszer kialakulásának évtizede nem jelentett semmilyen törést a műfaj evolúciója szempontjából. Jóllehet a sztálini tilalom minden „reakciós” irodalmi műfajra kiterjedt, a koloniális útirajzok és az egzotikus arisztokrata vadászatok bemutató novellák kiadása Magyarországon töretlenül folytatódhatott. A Széchenyi Zsigmond és Kittenberger Kálmán vadászélményeit tartalmazó, a két világháború közötti időszakban megjelent köte-

⁵³ Búr, 2021. 348.; Solymári–Tarrósy, 2021. 174.

⁵⁴ Burton et al., 2023. 237–238.

⁵⁵ Uo. 237., 239–241., 244–254.

teket több százezres példányszámban újra kiadták. Ginelli kutatási adatai szerint e két nemzetközileg is ismert magyar Afrika-vadász publikációi nemcsak az olvasóközönség igényeit elégítették ki; ezek az írások egyúttal arra is felhívták a figyelmet, hogy a világháborúban és 1956-ban elpusztult Afrika-gyűjtemények (Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Természettudományi Múzeum) anyagának pótlására új tudományos, vadászati expedíciókat kell indítani.⁵⁶

De hogyan illeszkedik Ignác *Habub Szudán felett* (1979) című könyve a fentiekhez? Ginelli Zoltán értelmezésében a kötet egy jellegzetes késő hidegháborús írás, amely faji kérdésekben a földrajzi determinizmus régi kolonialista kliséit elevenítette fel. Ignác úgy írja le az általa látott törzsi szokásokat és rituálét, hogy azzal az európaiak és az afrikaiak közötti nagy kulturális különbségeket hangsúlyozza. Afrika és a vidéki elmaradottságból kitörni képtelen vad és tradicionális népei úgy jelennek meg Ignác könyvében, hogy azok ellenpontot képezzenek Európa civilizált és fejlett nemzeteinek kulturális felsőbbbségével szemben.⁵⁷

A kortárs recenziók (1979–1980) ennél jóval felszínesebb kritikát gyakoroltak Ignác úti élményeiről. Vagy érdektelennek, silány szépirodalmi műnek titulálták, amely nem szól másról, mint a szerző önheroizálásáról, vagy ellenkezőleg, lelkesedtek annak kalandregény jellege iránt és tovább építették az önjelölt Afrika-kutató hazai mítoszát.⁵⁸ A kötet a fentiekén túl nem keltette fel a posztkoloniális kutatások figyelmét, pedig Ignác könyve még legalább két dolog miatt érdekes. Egyrészt azért, mert a koloniális vadászokról szóló írások mellett örököse az 1914 előtti osztrák–magyar globetrotter szépirodalomnak is (mindkettő 19. századi brit irodalmi mintákat követett), másrészt pedig szókinszében megőrzött valamennyi emléket a magyar nemzet saját koloniális élményeiből is, amelyek az osztrák–magyar Bosznia-Hercegovinához kapcsolódnak.

Ignác Ferenc, a koloniális vadász

Nagyon érdekes megfigyelni Ignác könyvében azt a folyamatot, ahogy egy szocialista országból érkező, kezdetben némileg bizonytalan ember, aki hálás a sorsnak, hogy eljuthatott álmai földjére az otthoni mindennapok elől menekülve („Afrika nekem a paradicsom, Földünk eldorádója; ha ott vagyok, feloldódik bennem minden kötöttség a civilizáció minden rendű és rangú formaságától.”),⁵⁹ néhány hetes afrikai tartózkodás után átalakul egy hamisítatlan európai fehér vadásszá, aki már felülről néz a helyiekre. A szocialista világ államközi kapcsolatainak segítségével külföldre jutott magyar férfi kezdetben megilletődve, kísérőit keresztnevükön szólítva („szudáni Ahmed, maszáj Pemba, csaga Gusztáv, ugandai Entó”) és őket egyenrangúnak tekintve teszi meg első lépéseit Kelet-Afrikában. Aztán néhány hetes, a szavannán és a dzsungelben eltöltött vadászat után közte és kísérői között, akik ekkor már nagyrészt névtelenek maradnak („vendéglátóim”), észrevétlenül kialakul

56 Kittenberger, 1955a; Kittenberger, 1955b; Széchenyi, 1959; Burton et al., 2023. 248.

57 Burton et al., 256.

58 T. P., 1979. 3.; *Homokvihar*, 1980. 259.

59 Ignác, 1979. 173.

az az alá-fölé rendeltségi viszony, amelyet a helyiek reflexből vesznek fel vele mint fehér európaival szemben. És ebbe a felsőbbrendű szerepbe, ebbe a hierarchiába Ignác könnyedén, észrevétlenül belesimul. Ezt a változást elsősorban a könyv szóhasználatán, fogalmain keresztül lehet pontosan nyomon követni. De honnan ered az a szókincs, amelyet Ignác könyve írásakor könnyedén fel tudott eleveníteni?⁶⁰

A vadászattal kapcsolatos magyar koloniális szókincs elsősorban a már korábban többször említett két nagy Afrika-vadász, Széchenyi Zsigmond és Kittenberger Kálmán könyveiből származik, akik Ignác számára „nagy hírű elődök”. De a könyvben a gödöllői vadász utal még Teleki Sámuelre, illetve David Livingstone és Henry Morton Stanley egykori útjaira is, amelyekről már számos magyar nyelvű kiadvány állt rendelkezésre a szocialista korszakban. Ignác a saját vadászataival kapcsolatos élményeit e nagy elődök által írt könyvek kliséinek segítségével jeleníti meg. Figyelemre méltó, hogy a hosszú 19. század kliséi milyen élénken éltek még az 1970-es évek Magyarországon. Melyek is voltak ezek?⁶¹

A helyi vadőrök biztosította modern (brit vagy amerikai) fegyverekkel és felszereléssel (Winchester, Land Rover) űzött afrikai vadászat Ignác megítélése szerint „előkelő, nemes sport”, komoly ismereteket és tudást igénylő tudomány (az afrikai „vadászat sorrendje: először antilopfélék, nagymacsák, majd elefánt”), életveszélyes kaland („Az afrikai vadászat – a szafári – ma is éppoly érdekes és veszélyes lehet, mint régen, olykor még veszélyesebb.”; „Az afrikai vadászat nem leányálom.”) és a természet kulturális, rituális birtokbavételének egy formája („nem az öldöklésről szól”). Az afrikai erdő, az itt élő vadállatok és az itt felbukkanó vadász irodalmi képeinek erős kulturális felhangjai vannak Ignác könyvében. Az erdő az a hely, ahol a felsőbbrendű fehér ember a maga (agresszív) ösztöneit kiélheti. A vadászat civilizációs tevékenység: a vadon területális és szimbolikus birtokbavételét jelzi. A vadász nem más, mint az európai civilizáció megtestesítője, akinek csak arra kell figyelnie, hogy „tekintélyét” (felsőbbrendűségét) a helyiekkel szemben megőrizze. A tekintély, felsőbbrendűség alapja az a vadászati szakértelem, szaktudás, amely magasabb rendű a helyiek hasonló ismereteinél, és amely a világ minden táján alkalmassá teszi hőstünket a vadászatra.⁶²

Ignác önmagáról alkotott vadászönképének a fentiekén túl van még két fontos vizsgálható eleme: a ritualizált vadászat és a túlhangsúlyozott férfiasság. A ritualizált vadászatról nemcsak a *Habub*-könyvben írt. Van két további vonatkozó újságcikk, valójában egy Ignác által írt tárcsa (1972), továbbá egy olyan élmény leírása, amelyet ő mesélt el egy vidéki újságírónak (2002), ezek szintén kiváló forrásai e vadászklisé 20. századi kutatásához.

A rituális vadászat a hosszú 19. században, a Brit Birodalom területén alapvetően egy-egy világrész jellegzetes nagyvadjának elejtését jelentette (India: tigris; Afrika: fekete párduc, oroszlán stb.), ahol a „rituálék” szó alatt főleg a biztonsági előírások betartását, a nyomkövetés, a cserkészés és az elejtés módjait értették, to-

60 Ignác, 1979. 156., 173.

61 Jankó, 1907; Bodoky, 1966; Ignác, 1979. 6–7., 39., 43., 45., 119., 131., 157.

62 Ignác, 1979. 6., 8., 44–45., 49., 57–59., 61., 85–86., 170., 173.; Müller-Funk, 2002. 24.

vább a vad elejtésének folyamatához fűződő helyi, törzsi eredetű szokások gyakorlását. Ignác 1972-ben egy tanzániai elefántvadászatának eseményeit elevenítette fel tárca formájában. Az általa leírtak akár a 19. század második felében is megtörténhetek volna: a vadászatra megfelelő napszak és az alkalmas vadásztársak (vadőrök) kiválasztása, az elefántcsorda becserkészése a szavannán, az elefántbika kiválasztása és levadászása, valamint az elejtett vad vérével homlokra és mellkasra rajzolt (törzsi) jelek bemutatása akár egy századfordulós brit lord önéletrajzába is szervesen illeszkedhetek volna.⁶³

A 2002-ben, egy bizonyos SZÁ tollából megjelenő újságcikkben Ignác egy olyan kelet-afrikai oroszánvadászatot elevenített fel, amelynek végén a maszájok nevet adtak neki (Jumbo bwana), és tiszteletbeli törzstagga fogadták. A történet minden eleme 19. századi eredetű: az Afrikában vadászó fehér európai férfit „két-ségbe esve” kéri fel egy környékbeli törzs tagjai, hogy mentse meg őket egy szörnyetegtől, amely nemcsak a törzs állatait ragadja el, hanem gyerekeket is. A hős vadász nem habozik: becserkészi a fenevadat, küzdelemben végez vele, amiért a hálás maszájok a legnagyobb ajándékot adják neki: befogadják közösségükbe. A cikk autentikussága érdekében a szerző számos afrikai szót vegyített a szövegbe, és illusztrációnak közölt egy fotót a nagy ősz szakállt és fehér szafariruhát viselő Ignác Ferencről is („Tiszteletet parancsoló külső – Ignác Ferenc, a trópusok vándora”). Tekintve azonban, hogy a maszájok harcias, katonai szerveződésű törzsekben élnek, amelyek tekintélyüket éppen a ragadozók és a szomszédos törzsekkel vívott háborúkban szerezték, a történet fikciónak tekinthető.⁶⁴

E két elbeszélés alapvetően amiatt érdekes, mert a nagyvadakra vagy a ragadozó nagymacskákra való rituális vadászatról szóló történetek a 19. században a brit szépirodalom esetében a birodalomépítés kulturális eszközei voltak. A tigris vadászata Indiában a maga rituális szokásaival hozzájárult a brit birodalmi identitás megeremtéséhez, egyúttal megtestesítette a brit férfiasság eszményét. A félelemmel való szembenézés az uralomra és az uralkodásra való alkalmasság bizonyítéka volt. Másrészt a tigris India (és tegyük hozzá: Délkelet-Ázsia) szimbóluma volt: vad, fenyegető, királyi vad, a dzsungel ura. Csak a fehér (brit) vadász volt képes arra, hogy a tigrist egy szemtől szemben vívott küzdelemben legyőzze annak saját birodalmában, a dzsungelben. Aki erre képes, egyedül az méltó arra, hogy uralkodjon India lakói és a természet felett. A klisé idővel átvette többek között a francia és az amerikai szépirodalom is, többek között afrikai útleírásokat és vadászélményeket tartalmazó művekben.⁶⁵

A fentieknek megfelelően Ignác Ferenc történeteiben az oroszán és az elefánt (Kelet-)Afrika szimbólumai, melyeket egy magyar vadász győzött le. E győzelemmel Ignác kulturálisan birtokba vette Afrika keleti szegletét, megerősítette saját európai és magyar identitását, illetve a helyiekkel szemben kijelölte saját felsőbbrendű pozícióját.⁶⁶

63 Ignác, 1972. 8.

64 Ignác, 1979. 89–93.; SZÁ, 2002. 10.

65 Rich, 2009; Amin, 2020. 515–535.

66 Sramek, 2006. 659–665.

Ignác afrikai vadászatairól írt elbeszélései hemzsegek saját férfiasságának dicséretétől, amely alkalmanként kéz a kézben járt a helyiekkel szembeni paternalista attitűdjével. Ennek a jelenségnek az irodalmi megjelenítése szintén 19. századi brit mintákra vezethető vissza. Az ilyen típusú birodalomépítő hősök vidéki (Ázsia, Afrika) területeken mozogtak, a helyiekkel a saját nyelvükön beszéltek, és még némi empátiát is tanúsítottak irányukba. Bátor, kalandkereső és vakmerő férfiként viselkedtek, akik férfias erőnyeiket a természeti kihívásokkal és az emberek jelentette veszélyekkel szemben gyakorolták. Élményeiket egyedül, félelem nélkül élték meg. A róluk terjengő történeteknek és mítoszoknak alapvetően ők a forrásai, mert szükségük volt arra, hogy férfiasságuk ne csak önmaguknak, hanem csodálóiknak is imponáljon. Tetteikkel és azok elbeszélésével érték el, hogy a magányból ki lépjenek, és tisztelve, szeretve, félve legyenek. Ez a fajta maszkulinaritás idővel hozzákapcsolódott a gentlemanlét, a becsület és a méltóság jelenségeihez, illetve a fáradalmakat fizikailag jól tűrő, kisportolt test kultuszához. A mentálisan és fizikailag is erős és egészséges hőst bármikor mobilizálni lehetett az emberek védelmére, vagy a nemzet és a birodalom érdekében. Ignác szemléletére is ez jellemző. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy könyvében és újságcikkeiben Ignác Ferenc nem reflektál arra, hogy szocialista szafarivadásként a (19. századi) kolonialista vadászatok hagyományait folytatta szépíróként is.⁶⁷

Ignác, a globetrotter

A globetrotterek eredendően a 19. század új típusú brit utazói (leisure travellers) voltak, akik magukat gyakran „kulturális csodabogárként” ábrázolták, és akik a maguk felületes módján kíváncsiak voltak a világ különféle embercsoportjai közötti kulturális különbségekre. Alapvetően három dolog jellemezte őket: erős brit birodalmi tudatuk volt; a brit gyarmatbirodalmat a modern közlekedési vívmányok (gőzhajó és vasút) segítségével pár hónap alatt be tudták utazni; útjaikról nemcsak sajátos írásbeli élménybeszámolót készítettek, hanem az Egyesült Királyság múzeumainak szánt tárgyi emlékeket is gyűjtöttek. Fontos, hogy a felvilágosodás korában a Keletről alkotott sztereotip képeket írásaikkal részekre bontották: felhívták a figyelmet arra, hogy a Kelet sok apró, egymás mellett élő emberi (szub)kultúrából áll, amelyeket érdemes egyenként is megismerni a maguk egzotikuma és autentizmusa miatt. Maga a globetrotter kifejezés az 1870-es években bukkant fel a brit szépirodalomban.⁶⁸

Az osztrák Ida Pfeiffer, aki nőként egyedül utazta körül a Földet, utazásaival és publikációival lefektette a globetrotter-szépirodalom közép-európai változatának alapjait, amely magán viselte a Habsburg Birodalom sajátos kulturális jegyeit. A később, Ausztria–Magyarországról útnak induló globetrotterek írásaikon keresz-

⁶⁷ Pandian, 1993. 1., 3., 8–10.; Brown, 2006. 32–58.; Armengol, 2014. 71–89.; Bhattacharya, 2019. 12–32., 40–46.; Armengol, 2020. 833–851.

⁶⁸ Miller, 2019. 3., 15–17., 23.

tül saját birodalmi szemléletük tükrében reflektáltak azokra a földrészekre és tájakra, ahol megfordultak.

Az egzotikus világreszeket felkereső vagy magát a Földet körbeutazó, kalandokra vágyó utazók élményeiről feljegyzéseket, útleírásokat jelentettek meg, amelyek nagyon népszerű olvasmánynak számítottak a közép-európai napilapok és családi hetilapok olvasói között. A globetrotter általában nem volt arisztokrata, de tehetős társadalmi rétegből származott; egyfajta kortárs „hátizsákos turistaként” keresett fel ismeretlen tájakat, és egyfajta kortárs „bloggerként” örökítette meg tapasztalatait a maga és olvasói számára. A globetrotterek kíváncsian, nyitott szemmel járták a világot, és élményeiket olyan irodalmi műfajban, stílusban vetették papírra, ami az előismeretekkel nem rendelkező átlagolvasó számára is érthető, követhető volt. Témaválasztásaikkal is igyekeztek az olvasóikhoz igazodni, akik elsősorban az idegen tájak mindennapi élete, egzotikuma és a megélt pillanatok sajátos hangulata iránt mutattak érdeklődést. A globetrotter, aki általában azért kezdett el utazni, hogy elmeneküljön a mindennapi élet monotonitása és rutinja elől, írásaival ugyanezt az intellektuális élményt tudta nyújtani olvasóinak: az idegen tájak és népek között játszódó történetek megismerése során lehetségessé vált a kikapcsolódás, a szellemi pihenés. A műfaj legfőbb célközönsége a századfordulós és az 1970-es évek Magyarországon egyaránt nem volt más, mint a polgárosodás küszöbén álló (megrekedt) vidéki, kisvárosi olvasóközönség.

Ignác Ferenc a szocialista kori Magyarország globetrottere volt. Nem tartozott a társadalmi elitszoporthoz, de tehetős volt annyira, hogy néhány évente több hónapos költséges utakat tegyen Kelet-Afrikába. Fontosnak érezte, hogy élményeit a társadalom érdeklődő csoportjaival is megossza: vadászútjait előre bejelentette, utazásának időpontjában elbúcsúzott, a szafari heteiben rendszeres beszámolókat küldött a hazai olvasóknak („olvasói levelek”), változó benyomásaiba és érzéseibe betekintést engedett, tapasztalatait széles körben megosztotta, a megélteteket önmagának is rögzítette írásban. Visszatérte után interjúkat adott, önálló kötetben összegezte legfontosabb élményeit, és az utazásain gyűjtött tárgyi emlékeit, az utak fizikai bizonyítékait (szobrok, fényképek, hangfelvételek, mindennapi használati tárgyak, rituális eszközök, preparátumok) hazai múzeumoknak ajándékozta (Gödöllői Városi Múzeum).⁶⁹

A globetrotter-vadász találkozása az „idegennel” és a „mással”

Ignác írásaiban a (19. századi) fehér európai (arisztokrata, felfedező) férfiak kliséi alapján örökítette meg találkozásait a „mással” és az „idegennel”. Szemléletének Európa-centrikus és koloniális vonásai tagadhatatlanok. Ignác szerint a helyeket azzal lehet megnyerni, ha az ember tisztelettel tekint a szokásaikra, beszél a nyelvüket és velük közösen fogyasztja az ételeiket. Ha ezt teszi, akkor részt vehet titkos törzsi és felekezeti rituálékon (démonűzés, avatási szertartások), és értő részese

69 Egy gödöllői vadász, 1972. 8.; Árokszállási, 1972. 5.; Vadászörút, 1972. 5.; Csiba, 1973. 7.; Cs. J., 1974. 1.; Ignác, 1975. 1.; Ignác, 1976a. 1.; Ignác, 1976b. 3.; Ignác, 1979. 121–123.

lesz ennek az ellentétekben és ellentmondásokban gazdag kulturális határregiónak. Ugyanakkor Ignác mindig kijelölte saját felsőbbrendű pozícióját a helyiekkel szemben: a „mi, európaiak” vagy a „mi, magyarok” következetesen szemben állt a néha primitívnek bélyegzett „bennszülött kísérőim” kifejezéssel, akiknek sokszor a nevüket sem jegyezte fel. A kísérők elsősorban tisztálkodási szokásaik, a természet szépsége iránti közömbösségük, elmaradott világnézetük és mindennapi babonáik révén különböztek a civilizált európai „kultúrnépektől”.⁷⁰

Mik is voltak Ignác Ferenc kelet-afrikai tapasztalatai, amikor nem európai-ként, hanem magyarként találkozott a kelet-afrikai „mással”, „idegennel” és „sajáttal”? A *Habub Szudán felett* című könyv különlegessége, hogy a kérdésre három perspektívából is ráláthatunk: a korábban már említett, Tanzániában élő Sáska Sándor és Nagy Endre, illetve Ignác szemén keresztül.

Sáska Sándor 1890-ben született, még az Osztrák–Magyar Monarchia idején, azaz a régi Magyarországon (Erdélyben), és életéből közel negyvenöt évet töltött az afrikai kontinensen orvosként, vadászként és természettudósként. Az első világháborút tűzértisztaként szolgálta végig, majd orvosi végzettséget szerezve a kivándorlás mellett döntött. Egy 1933-as olaszországi rákkutató konferencia hatására Szomáliába, majd Etiópiába költözött, hogy a helyi gazdag növényvilágban kutasson gyógyászati hatóanyagok után. Éveket töltött az etióp állam szolgálatában orvosként és kutatóként, de emellett néprajzi, zoológiai és antropológiai gyűjtéseket is végzett belga, olasz és svéd múzeumoknak. Az 1935-ös olasz invázió elől brit felségterületre menekült, Tanganyikába, ahol a Gyarmati Minisztérium főorvosaként alkalmazták. Humanitárius és természetvédelmi törekvései kapcsán barátságba került Ernest Hemingwayvel és Albert Schweizerrel.⁷¹

Ignác a „dr. Százkával” való találkozásának egy rövid fejezetet szentelt *Magyar orvos Tanzániában* címmel. A fejezet jól mutatja, hogy a magyarok évtizedes jelenléte Kelet-Afrikában egyfajta civilizációs egyenrangúságot sugall Ignác Ferenc számára a nagy nyugat-európai nemzetekkel. Szintén fontos, hogy a magyar jelenlét a kontinensen Sáska révén nem militarista, nincsenek gyarmatosítási attitűd-jei, ellenkezőleg: a rák elleni gyógyszerek utáni kutatás és a helyiek önzetlen gyógyítása morálisan emelkedettebb pozíciót jelöl ki a magyarok számára Tanzániában. Ignác véleményét az sem módosítja, hogy Sáska doktor, akinek eszébe sem jutott, hogy hazatérjen a szocialista Magyarországra vagy Romániába 1945 után, közel két évtizeden keresztül állt a brit Gyarmati Minisztérium szolgálatában, és egész habitusa az 1918/1945 előtti magyar nemesi, dzsentri mentalitást képviseli („Isten hozott öcsém! Készítsd a pálinkát! Magyar vendégünk érkezett!”) – amely mentalitással Ignác villámgyorsan azonosulni tudott. A magyar orvossal való találkozás tehát nemcsak a „mással”, hanem a „sajáttal” való találkozást is jelentette, hiszen Sáska háztartása ötezer kilométerre az otthontól, egy afrikai kisváros peremén kis Magyarországgént jelent meg.⁷²

⁷⁰ Ignác, 1979. 6–7., 10., 34., 50., 53–54., 124–125., 136–138., 142., 144., 147., 155–156., 163–164., 172–173.

⁷¹ Sáska, 1935. 84–87.; Sáska, 1939; Pusztai, 2009. 28–39.

⁷² Ignác, 1979. 125–130.

Bár a vadászatszervezés hagyományainak átörökítőjeként Nagy Endre is kapcsolódott az 1945 előtti úri magyar világhoz, és Sáskához hasonlóan ő is aktív haszonélvezője volt a szafarivadászatok teremtette kelet-afrikai neokolonializmusnak, háztartása Ignác könyvében szintén elsősorban kis Magyarországgént jelenik meg. Annak ellenére, hogy a szocializmus szó nem hangzik el a könyv vonatkozó fejezetében, Ignác szemléletében Nagy már az 1945 utáni Kelet-Európa gyermekeként került Afrikába. Éppen ezért a két legfőbb kapcsolódási pont kettejük között már nem annyira a közös magyar etnikai származás (persze ez is), hanem az „otthoni dolgok” és az „otthoni ízek”, a szocialista Magyarország aktuális viszonyai, továbbá a magyar konyha és a vadászat iránti rajongás. Érdekes adaléka a nemzetközi szafariturizmus történetének, hogy Ignác szerint Nagy megtanította a tanzániai vadőröknek azt a magyar szokást, hogy a kalapra vagy az elejtett vadra, sikeres vadászat esetén, tört ágat kell tenni. Ez olyannyira elterjedt azután, hogy az itt vadászó brit és amerikai vendégek ezt már „afrikai szokásként” ismerték meg és vitték hazájukba.⁷³

Ignác Afrika-szemlélete az 1918 előtti európai/(osztrák-)magyar Kelet-képben gyökerezik. Az általa közvetített életképek visszatérő eleme a kosz, a bűz, az elmaradottság, a káosz, a rendetlenség és a babona, amelyek szemben állnak a civilizált Európa és Magyarország rendezett viszonyaival. Saját nemzeti kultúráját Ignác folyamatosan összeveti a kelet-afrikai országok helyi sajátosságaival. És ezen összevetésekben nemcsak a „mást” és az „idegent” azonosítja, hanem a „sajátot” is (egyres afrikai babonák teljes mértékben párhuzamai a kortárs magyarországi babonáknak). A magyar Kelet-hagyományok örököseként és szocialista országból érkezett turistaként megértéssel és empátiával tekint a mindennapi élet, a hagyományos értékek, a nemzeti kultúra megőrzésére tett helyi erőfeszítésekre, ahogy az egykori gyarmatosítók elleni sokréttű küzdelemre is. Ignác szemléletének érdekessége ugyanakkor, hogy míg a fenti dolgokban semleges, megértő világnézetet képvisel, addig a férfiassággal és a fizikai adottságokkal kapcsolatban már felsőbbrendűként tekint magára, és nézeteit jól azonosítható kolonialista klisékben fogalmazza meg. Gondolatai ebben a tekintetben nem nélkülözik a rasszista és homofób attitűdöket sem („néger”, „helyi erkölcsi viszonyok”). A helyi törzseket idővel egy jelzővel írja le („dologkerülő”, „pásztor”, „vadász”, „harcias”, „a makondékra jellemző a nagyfokú intelligencia”), majd bőrszín, fizikai szempontok és esztétika szerint osztályozza („Férfiaik a többi néger törzsetől eltérően vállasak, magasak és hosszúak.”). A „mi, magyarok” kifejezéssel kezdődő mondatai visszatérő elemei a kötetnek, és jelzései annak, hogy saját nemzeti kultúráját Ignác hierarchikusan felette látja a kelet-afrikai „gyermeki szinten álló” népekinél („Hangos kacagással, gyermekes ugrándozással, karjuk széles lengetésével járják körül az elejtett zebracsődört.”). A „mi, magyarok” kifejezések leglátványosabban azon kulturális interakciók leírását dominálják, ahol a szexuális szokásokról, potenciálnövelő szerekről és eljárásokról van

73 Uo. 77–80.

szó („Bármennyire is próbált rábeszélni, nem hajlottam a szóra. Megmagyaráztam, hogy nekünk, magyaroknak erre nincs szükségünk.”).⁷⁴

Van még egy nyelvhasználati érdekesség, ami szót érdemel. A fentiekben már többször említettük, hogy Ignác szeretett afrikai szavakat, kifejezéseket keverni a szövegeibe, hogy ezzel élményei autentikusságát erősítse („Ajkam bujako!”, szimba, csui, punda-milia, kiringózi stb.). A magyar nemzet korábbi koloniális élményére utal egy szócsoporthoz, amelyet Ignác szintén előszeretettel használ. Ez a szócsoporthoz az iszlámmal kapcsolatos. Annak ellenére, hogy a muszlim, mohamedán, ramadán, iszlám stb. szavak az 1945 utáni magyar nyelvhasználatban dominánssá váltak, Ignác következetesen az izlam, mozem, ramazán stb. kifejezéseket használja, amelyek az 1878–1918 között Bosznia-Hercegovinában gyűjtött koloniális tapasztalatok nyelvi emlékei.⁷⁵

Konklúzió

A tanulmányban bemutatott komplex kapcsolatrendszer, amely a szocialista Magyarország és Kelet-Afrika viszonyát jellemezte az 1970-es években, illetve Ignác Ferenc szafarivadászatairól szóló önheroizáló írásai lehetővé teszik, hogy kísérletet tegyünk a szocialista világrend és a neokolonializmus hidegháborús interakciójának absztrakt megközelítésére. Mit árulnak el egy önjelölt, amatőr magyar Afrika-kutató koloniális szemléletben írt publikációi a kor általános jelenségeiről?

Egyrészt azt, hogy bár az amerikai–szovjet konfliktus két szemben álló ideológiai táborra osztotta a világot, a transzatlanti-centrikus koloniális szemléletet tükröző tudás a vasfüggöny ellenére továbbra is hozzáférhető maradt a szocialista Kelet-Európában. Az útleírások műfaja, az Afrikával kapcsolatos audiovizuális és írott források (*Daktari*, Tarzan-regények), az 1971-es budapesti Vadászati Világkiállítás mind olyan jelenségek voltak, amelyek egy szocialista átlagember számára is hozzáférhető ismereteket közvetítettek Magyarországon az európai imperializmus és kolonializmus múltjáról és különböző formákban megnyilvánuló jelenéről. Ausztria–Magyarország gyarmatosítási múltjának egyes emlékei emellett töredékes formában, a vadászati és vadgazdálkodási kultúrán, illetve ennek írásbeliségén keresztül sikeresen túléltek a birodalom bukását. Az a koloniális szemlélet és szókincs, amely 1918 előtt egy szűk politikai és gazdasági elit, illetve bizonyos társadalmi középosztályok sajátja volt a régi Magyarországon, Ignác Ferenc 1970–1980-as évekbeli publikációiban is jelen van.

Ignác írásai másrészt érdekes betekintést nyújtanak abba, hogy milyen metamorfózison esett át a koloniális gondolkodás a szocializmus éveiben. Míg az Európa-centrikus gondolkodás, Magyarország Kelet és Nyugat között játszott hídszerepe (pontosabban az erről alkotott önkép) megmaradt, addig eltűnt az egykori

74 Ignác, 1979. 8., 10., 17., 21–28., 30–34., 39–40., 46., 50., 53., 55–56., 82., 87., 105., 116–119., 121., 124–125., 135–144., 147., 152–161., 164–165., 167., 172.

75 Uo. 17., 54., 61., 95., 142., 144–146., 171., 173.; Csaplár-Degovics, 2022.

Habsburg Monarchiához kapcsolódó birodalmi identitás. Míg a századfordulós közép-európai globetrotterek írásai Ausztria–Magyarország birodalmi identitásának önkéntes szolgálatában álltak, addig vajon Ignác írásai kinek a kolonializmusát és imperializmusát szolgálták?

Ignác publikációiban két erős kommunista birodalom jelenik meg a háttérben: Kína és a Szovjetunió. Kelet-Afrikában egyértelműen az előbbi játszott dominánsabb szerepet. A magyar vadász viszont határozottan távolságtartóan viszonyult Peking politikai aktivistáinak és ideológiájának jelenlétéhez. Bár élvezte Kína tekintélyének a gyümölcseit, szocialista kötődései inkább a szovjet commonwealthhez kapcsolták Ignácot. Ez nagyon sajátos kötődés volt ugyanakkor, hiszen a szerző egyrészt nem emlegette a Szovjetuniót, másrészt a szovjet birodalmi ideológia csak a háttérben sejlik fel műveiben.

Nagyon érdekes az a szocialista országok alkotta hierarchia, ahogyan Ignác Ferenc a világot szemlélte. Alapvetően apolitikus személynek tűnik, ennek ellenére a szocialista berendezkedést globális léptékben, társadalmi szempontból, kulturálisan fejlettebbnek (humánusabbnak) látta a kapitalizmushoz képest. Lehetőségnek arra, hogy elnyomott népeket szabadítson fel a nyugat-európai gyarmatosítás hatalma alól. Kulturális és civilizációs értelemben a szocialista táboron belül Ignác Kelet-Európa országait tette a hierarchia élére, a második helyen állt a Szovjetunió és a harmadik lépcsőfokon Kína. Ez ugyanakkor nem egyezett meg az Ignác által sugalmazott politikai hierarchiával, ahol a Szovjetunió állt az élen, és Kelet-Európa csupán a második helyre szorult (Kína itt is a harmadik).

Ignác Ferenc vadászalandjairól szóló írásai azt tanúsítják, hogy a kelet-európai szocialista országoknak és állampolgáraiknak is voltak koloniális attitűdjei Kelet-Afrikában. Yuri Slezkine véleményével egyetértve azt lehet mondani, annak ellenére, hogy a Szovjetunió a maga komplex berendezkedésével és hatalmi struktúráival nem volt valódi gyarmatosító és gyarmattartó birodalom, a neokolonializmusban játszott szerepe legitim módon összevethető a transzatlanti világ országainak vonatkozó politikájával. És mivel a szocialista országok Kelet-Afrika-politikája szovjet érdekeket is szolgált, a kelet-európai államok szerepe is vizsgálható a neokolonializmuson belül.⁷⁶

Végezetül Ignác személyén keresztül jól látható, hogy a szocializmus is meg tudott békülni a kolonializmussal és az imperializmussal, ha az hasznosnak és előnyösnek bizonyult. A magyar vadász kelet-afrikai tekintélyét egyszerre biztosította a szocialista országok alkotta nemzetközi közösség, a Szovjetunió és Kína birodalmi képességei és törekvései, és az egykori nyugat-európai gyarmatosítók politikai, gazdasági és kulturális lábnyoma Kelet-Afrikában. A tanulmányban említett Sáska Sándor és Nagy Endre, mint két ismert magyar Afrika-vadász és szafariszervező, a brit gyarmati korszak örökségeként maradtak Tanzániában, és járultak hozzá Ignác helyi és magyarországi presztízsének kialakulásához. Ignác Ferenc e két magyarnak is köszönhetette, hogy Kelet-Afrika egykori gyarmati területein ő is lett „valaki”.

76 Slezkine, 2000. 227.

És hogy Ignác írásai kinek az önkéntes szolgálatában álltak? Habsburg Közép-Európa birodalmi identitása nem, csak annak hiánya tükröződik a magyar vadász publikációiban. E hiányt sem a Szovjetunió, sem a kelet-európai szocialista országok közössége nem tudta kitölteni. A szerző műveiben azonban egyértelműen kimutatható, hogy megtalálta azt az entitást, amelynek önkéntes szolgálatába állhatott. Ignác Ferenc nem egy birodalom, hanem egy kontinens önkéntes ügynöke lett: írásaiban az európai civilizáció hőseként jelenítette meg önmagát.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MTTM = Magyar Természettudományi Múzeum (Budapest)

TTGY = Tudománytörténeti Gyűjtemény

Iktatókönyvek

1974/258: Az Afrika kiállításunkhoz az Állatkertben elpusztult állatanyag megvétele

1974/606: Ignác Ferenc részére engedélykérés apró afrikai állatok küldésére (Tanzánia, Vadgazdálkodás és Vadászat). Budapest, 1974. december 9.

1976/140: Állattár; „Afrika állatvilága” időszaki kiállítás. Budapest, 1976. február 17.

1978/683: Afrika kiállítás felújítása. Budapest, 1978. december 30.

Főigazgatóság

1971/394: Köszönőlevél a tanzániai fotókért Sáska Sándornak. Budapest, 1971. augusztus 19.

1974/261: Kaszab Zoltán levele a Kulturális Kapcsolatok Intézetéhez. Budapest, 1974. május 21.

1974/606, 974. ügyiratszám: Kaszab Zoltán magyar és angol nyelvű ajánlólevelei Ignác Ferenc részére. Budapest, 1974. december 10.

1976 (szám nélküli iratok dossziéja): Eőry Miklós jelentése és listája Kaszab Zoltánnak a múzeum Afrika-anyagáról. Budapest, 1976. október 28., 1–3.

140/976: Matunka Sándor jelentése Farkas Henriknek („Készül az Afrika kiállítás”). Budapest, 1976. február 12. és Eőry Miklós jelentése Kaszab Zoltánnak. Budapest, 1978. július 11.

1980/506, 980. ügyiratszám: A sydney-i The Australian Museum ajándéka (az ausztrál állampolgárságú George Hangay gyűjteménye)

1981/258, 981. ügyiratszám: Szomáliai kapcsolatok kiépítése

2. Kiadott források és szakirodalom

Acosta-Cazares

1997 Acosta-Cazares, Benjamin et al.: *Scientific Colonialism and Safari Science*. <https://static-web.bmj.com/clinmed/content/2000/200001/fulltext/2000010008v1/2000010008v1.htslp>.

Akama

2004 Akama, John S.: Neocolonialism, Dependency and External Control of Africa's Tourism Industry. A Case Study of Wildlife Safari Tourism in Kenya. In: *Tourism and Postcolonialism. Contested Discourses, Identities and Representations*. Eds.: Hall, C. Michael – Tucker, Hazel. London, 2004. 140–152.

2011 Akama, John S.: Shem Maingi and Blanca A. Camargo: Wildlife Conservation, Safari Tourism and the Role of Tourism Certification in Kenya: A Postcolonial Critique. In: *Tourism Recreation Research*, 36 (2011) 3. sz. 281–291. DOI: <https://doi.org/10.1080/02508281.2011.11081673>.

Amin

2020 Amin, Neel: Hunting for Meaning: British Hunters, Banjara Hunters, and Overcoming Threats to Colonial Order in Nineteenth-Century India. In: *Environmental History*, 25. (2020) 3. sz. 515–535. DOI: <https://doi.org/10.1093/envhis/ema003>.

Antoni

2006 Antoni Judit: *Tapa, a fakéreg művészete. Válogatás Ignác Ferenc gyűjteményéből*. Gödöllő, 2006.

Armengol

2014 Armengol, Josep M.: *Masculinities in Black and White. Manliness and Whiteness in (African) American Literature*. New York, 2014.

2020 Armengol, Joseph M: Performing Manhood through Animal Killings? Revisions of Hunting as a Performance of Masculinity in Ernest Hemingway's Late Writings. In: *Men and Masculinities*, 23. (2020) 5. sz. 833–851. DOI:10.1177/1097184X20965454.

Árokszállási

1972 Árokszállási Éva: Minden méterért meg kell küzdeni. Gödöllőtől a Kilimandzsáróig. In: *Pest Megyei Hírlap*, 1972. július 16. 5.

Békés

2020 Békés Sándor: Öreg újság nem vén újság. In: *Nimród*, 108. (2020) 19–22.

Bell

2017 Bell, Katherine M.: “Wildest Dreams”: The Racial Aura of Celebrity Safari. In: *Communication and Critical/Cultural Studies*, 4. (2017) 4. sz. 369–384. DOI: <https://doi.org/10.1080/14791420.2017.1380308>.

Bencze

1976 Bencze Lajos: Alaszkai vadász „summa cum laude” doktorált a soproni egyetemen. In: *Nimród*, 8. (1976) 2. sz. 66.

Bencsik

2002 Bencsik Péter: Vég-e a határ? In: *Regio*, 13. (2002) 2. sz. 31–50.

Beretz

2001 Beretz Katalin: *Puskák – pajzsok – fohászok (Dr. Nagy Endre Afrika-vadász kalandos élete)*. Bp., 2001.

Bhattacharya

2019 Bhattacharya, Neeladri: *The Great Agrarian Conquest. The Colonial Reshaping of a Rural World*. New York, 2019.

Bodoky

1966 Bodoky Richárd: *David Livingstone*. Bp., 1966.

Brown

2006 Brown, Matthew: Gregor Macgregor: Clansman, Conquistador and Coloniser on the Fringes of the British Empire. In: *Colonial Lives across the British Empire: Imperial Career in the Long Nineteenth Century*. Eds.: Lambert, David – Lester, Alan. Cambridge, 2006. 32–57.

Bubik–Garadnai

2021 Bubik Gyöngyi – Garadnai Zoltán: „Béke, barátság, természet, egészség, pihenés, sport.” *Vadászati Világkiállítás Magyarországon 1971-ben*. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/beke_baratsag_termeszeti_egeszseg_pihenés_sport_vadászati_világkiállítás_magyarországon.

Búr

2021 Búr Gábor: A szubszaharai Afrika szerepe a Magyar Népköztársaság külpolitikájában. In: *Világtörténet*, 10. (42.) (2021) 3. sz. 339–351.

Burton et al.

2023 Burton, Eric – Ginelli, Zoltán – Mark, James – Radonjić, Nemanja: The Travelogue: Imagining Spaces of Encounter – Travel Writing between the Colonial and the Anti-Colonial in Socialist Eastern Europe, 1949–1989. In: *Socialist Internationalism and the Gritty Politics of the Particular*. Ed.: Roth-Ez, Kristen. London, 2023. 237–267.

Cejas

2007 Cejas, Mónica: Tourism “Back in Time”: Performing “the Essence of Safari” in Africa. In: *Intercultural Communication Studies*, 16. (2007) 3. sz. 121–134.

Christiaens et al.

2020 Christiaens, Kim – Claeys, Jos – Goddeeris, Idesbald.: Connecting the East to the South. Eastern European Dissidents and Third World Activism during the 1970s. In: *Venturesimo secolo*, 46. (2020) 1. sz. 33–57. DOI:10.3280/XXI2020-046003.

Cs. J.

1974 Cs. J.: Akár egy Verne-hős. In: *Gödöllő és Vidéke*, 1974. december 18. 1.

Csaplár-Degovics

2022 Csaplár-Degovics Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.” Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914). Bp., 2022.

Csiba

1973 Csiba József: Elefántvadászat. In: *Pest Megyei Hírlap*, 1973. szeptember 13. 7.

Egy gödöllői vadász

1972 Egy gödöllői vadász Afrikában. In: *Pest Megyei Hírlap*, 1972. június 24. 8.

Földes

1972 *Vadászati Világkiállítás 1971. Emlékalbum*. Főszerk.: Földes László. Bp., 1972.

Garland

2008 Garland, Elizabeth: The Elephant in the Room: Confronting the Colonial Character of Wildlife Conservation in Africa. In: *African Studies Review*, 51. (2008) 3. sz. 51–74. DOI: <https://doi.org/10.1353/arw.0.0095>.

Ginelli

2018 Ginelli, Zoltán: Hungarian Experts in Nkrumah’s Ghana. Decolonization and Semiperipheral Postcoloniality in Socialist Hungary. In: *Mezosfera* (2018) 5. sz. [Refractions of Socialist Solidarity. Ed. Szakács, Eszter.] <http://mezosfera.org/hungarian-experts-in-nkrumahs-ghana/>.

Glass

1980 Glass, George A.: East Germany in Black Africa: A New Special Role? In: *The World Today*, 36. (1980) 8. sz. 305–312.

Havre

1982 Havre, Michel van: Magyarország egy francia vadász szemével. In: *Nimród*, 12. (1982) 1. sz. 20–21.

Homokvihar

1980 Homokvihar Afrikában. In: *Nimród*, 100. (1980) 6. sz. 259.

Hutchful

1991 Hutchful, Eboe: Eastern Europe: Consequences for Africa. In: *Review of African Political Economy*, 50. (1991) 51–59.

Ignácz

1972 Ignácz Ferenc: Szemtől szemben. In: *Nimród*, 4. (1972) 7. sz. 8.

1975 Ignácz Ferenc: Vadászpuskával Afrikában. In: *Gödöllő és Vidéke*, 1975. június 21. 1.

1976a Ignácz Ferenc: Utazások Kelet-Afrikában. In: *Gödöllő és Vidéke*, 1976. október 31. 1.

1976b Ignácz Ferenc: A Kilimandzsáró fénye. In: *Petőfi Népe*, 1976. december 30. 3.

1979 Ignácz Ferenc: *Habub Szudán felett*. Bp., 1979.

2001 Ignácz Ferenc: *Pápuaföld. Sang-guma Tanga-nam*. Gödöllő, 2001.

Ignácz Ferenc Brazíliába készül

1995 Ignácz Ferenc Brazíliába készül. A tiszteletből csak jó születhet. In: *Gödöllői Szolgálat*, 4. (1995) 12. sz. 1–2.

Jankó

1907 *Stanley utazásai, kalandjai és felfedezései Afrikában*. Stanley eredeti művei alapján, Burdo életrajzi vázlatának felhasználásával írta Jankó János. Bp., 1907.

K. M.

1995 K. M.: Figyelmébe ajánljuk. In: *Élet és Tudomány*, 50. (1995) 36. sz. 1144.

Kenya nemzeti napja

1971 Kenya nemzeti napja a vadászati világkiállításon. In: *Magyar Nemzet*, 1971. szeptember 4. 3.

Kittenberger

1955a Kittenberger Kálmán: *Kelet-Afrika vadonjaiban*. Bp., 1955.

1955b Kittenberger Kálmán: *Vadászkalandok Afrikában*. Bp., 1955.

Kozma

1970 Kozma György: Tallózás a „Vadászati Világkiállítás, Budapest 1971” külföldi levelezéseiben. In: *Nimród*, 2. (1970) 4. sz. 20.

Kubassek

1990 Kubassek János: Sáska László tudományos munkássága Afrikában. In: *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 8. (1990) 15–20.

1992 Kubassek János: Bemutatkozik az Ignácz-gyűjtemény. Totemszobrok és bumerángok. In: *Magyar Nemzet*, 1992. április 2. 11.

Kulkarni

2018 Kulkarni, Saurabh: *Eastern Imperialism in Africa. A Detailed Analysis of the Roles of China and India in Africa*. [Thesis.] Sackville, 2018.

László

2021 László Szabolcs: „Az új kalandozások kora.” A Kulturális Kapcsolatok Intézetének működése az 1960–70-es években. In: *Felsőoktatási intézményeink külkapcsolatai a 20. században*. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 2021. 63–85.

Little

1991 Little, Kenneth: On Safari: The Visual Politics of a Tourist Representation. In: *The Varieties of Sensory Experience. A Sourcebook in the Anthropology of the Senses*. Ed.: Howes, David. Toronto, 1991. 148–163.

M. Gy.

1978 M. Gy.: Szívós akarattal. Egy magyar vadász Afrikában. Habub Szudán felett. In: *Váci Napló*, 1978. március 19. 1.

Maekawa

2015 Maekawa, Ichiro: Neo-Colonialism Reconsidered: A Case Study of East Africa in the 1960s and 1970s. In: *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 43. (2015) 2. sz. 317–341. DOI: <https://doi.org/10.1080/03086534.2014.982406>.

Majtényi

2006 Majtényi György: „Nem mehet akárki vadászni.” Az elit és a vadászat a második világháború után. In: *Fons*, 13. (2006) 1. sz. 3–20.

2008 Majtényi György: Keresztező életutak. Vadászportrék a szocializmusból. In: *Beszélő*, 13. (2008) 7–8. sz. 72–96.

Melber

2007 Melber, Henning: The (not so) New Kid on the Block: China and the Scramble for Africa's Resources. An Introductory Review. In: *China in Africa*. Ed.: Melber, Henning. Uppsala, 2007. 6–9. (Current African Issues, No. 33.)

Miller

2019 Miller, Amy Pierce: *The Globetrotter: Cosmopolitan Travel, Connecting Cultures and Conjuring the 'Authentic' East, 1870–1920*. [PhD Thesis.] London, 2019.

Moldován

1995 Óceánia világa. Ignác Ferenc gyűjtése. Szerk.: Moldován Tamás. Bp., 1995.

Müller-Funk

2002 Müller-Funk, Wolfgang: Kakanien revisited. Über das Verhältnis von Herrschaft und Kultur. In: *Kakanien revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Hg.: Müller-Funk, Wolfgang – Plener, Peter – Ruthner, Clemens. Tübingen–Basel, 2002. 14–32.

Nádudvari

1995 Nádudvari Anna: Néptől népig. Hazakerült Ignác Ferenc gyűjteménye. In: *Népszabadság*, 1995. június 16. 15.

Nelson

2003 Nelson, Robert H.: Environmental Colonialism: “Saving” Africa from Africans. In: *The Independent Review*, 8. (2003) 1. sz. 65–86.

Neumann

1995 Neumann, Roderick P.: Ways of Seeing Africa: Colonial Recasting of African Society and Landscape in Serengeti National Park. In: *Cultural Geographies*, 2. (1995) 2. sz. 149–169. DOI: <https://doi.org/10.1177/1474474095002002>.

2002 Neumann, Roderick P.: The Postwar Conservation Boom in British Colonial Africa. In: *Environmental History*, 7. (2002) 1. sz. 22–47. DOI: <https://doi.org/10.2307/3985451>.

Norton

1996 Norton, Andrew: Experiencing Nature: The Reproduction of Environmental Discourse through Safari Tourism in East Africa. In: *Geoforum*, 27. (1996) 3. sz. 355–373. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0016-7185\(96\)00021-8](https://doi.org/10.1016/S0016-7185(96)00021-8).

Nyíri

2008 Nyíri Iván: Gazdasági fejlődés Dél- és Kelet-Afrika országaiban. In: *Magyarország Afrika-politikája 2005–2008*. Szerk.: Suha György. Bp., 2008. 52–57.

Pandian

1993 Pandian, M. S. S.: *Gendered Negotiations: Hunting and Colonialism in the Late Nineteenth Century Nilgiris*. Adyar, 1993. (Madras Institute of Development Studies. Working Paper No. 112.)

Pék

1968 Pék Gyula: Vadászati Világkiállítás Budapest 1970. In: *Halászat*, 14. (1968). 3. sz. 65.

Pusztai

2009 Pusztai Gabriella: Arusha magyar orvosa, dr. Sáska László. In: *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 18*. Szerk.: Gecse Annabella et al. Szolnok, 2009. 28–39.

Rich

2009 Rich, Jeremy: ‘Tata otangani, oga njali, mbiambièl’: Hunting and Colonialism in Southern Gabon, ca. 1890–1940. In: *Journal of Colonialism and Colonial History*, 10. (2009) 3. sz. 6–30. DOI: <https://doi.org/10.1353/cch.0.0088>.

Sáska

1933 Sáska László: Vadászat Szomál-Itáliában. In: *Magyar Vadászujság*, 1933. augusztus 20. 318–320.

1935 Sáska László: Úttalan utakon. In: *Magyar Vadászujság*, 1935. február 25. 84–87.

1937 Sáska László: Afrikai levelek. In: *A Földgömb*, 10. (1937) 361–371.

1939 Sáska László: *Maláriától a rákig*. Arusha, 1939.

1940 Sava, Ladislav [Sáska László]: Ethiopia under Mussolini’s Rule. In: *New Times and Ethiopia News* (London), 1940. szeptember 21. 1.

1969 Sáska László: *Életem Afrika*. Bukarest, 1969.

Schultze

2007 Schultze, Christian: Werner Trensse: Jäger, Farmer, Abenteurer. In: *Wild und Hund*, 114. (2007) 23. sz. 56–63.

Simonis

2016 Simonis, Krista: *Lenses of Safari: Post-colonialism, Wildlife Tourism, and Lack of Representation of Skilled Tanzanians in Western Photography and Narrative*. [PhD Thesis.] Portland, 2016.

Slezkine

2000 Slezkine, Yuri: Imperialism as the Highest Stage of Socialism. In: *The Russian Review*, 59. (2000) 2. sz. 227–234. DOI: <https://doi.org/10.1111/0036-0341.00118>.

Solymári-Tarrósy

2021 Solymári Dániel – Tarrósy István: A magyar diplomácia újjászületése Afrikában. Déli nyitási kísérletek a magyar külpolitikában a 19–20. században. Fókuszban az 1960–70-es évek. In: *Külügyi Szemle*, 20. (2021) 4. sz. 147–183.

Sramek

2006 Sramek, Joseph: “Face Him Like a Briton”: Tiger Hunting, Imperialism, and British Masculinity in Colonial India, 1800–1875. In: *Victorian Studies*, 48. (2006) 4. sz. 659–680.

SZÁ

2002 SZÁ: Jumbo bwana, az oroszlánvadász. Tiszteletbeli maszáj lett a magyar természet-búvár. In: *Tolnai Népszerűség*, 2002. szeptember 21. 10.

Széchenyi

1959 Széchenyi Zsigmond: *Afrikai tábortüzek. Vadásznapló kivonatok 1932–1934.* Bp., 1959.

T. P.

1979 T. P.: Habub Szudán felett. In: *Petőfi Népe*, 1979. december 23. 3.

Tarrósy

2020 Tarrósy István: Magyarország Afrika-politikája a kommunista korszakban és a poszt-szovjet érában. In: *Magyarország és Afrika 2018–2025.* Szerk. Marsai Viktor – Nagyné Rózsa Erzsébet. Bp., 2020. 19–30.

Taylo

2007 Taylo, Ian: Unpacking China's Resource Diplomacy in Africa. In: *China in Africa.* Ed.: Melber, Henning. Uppsala, 2007. 10–25. (Current African Issues, No. 33.)

Tóth-Péter

2018 Tóth-Péter Veronika: *Amikor a külföldi utazás nem jog volt, hanem kiváltság.* https://mnl.gov.hu/mnl/keml/hirek/amikor_a_kulfoldi_utazas_nem_jog_volt_hanem_kivaltság.

Tucker

2019 Tucker, Hazel: Colonialism and Its Tourism Legacies. In: *Handbook of Globalisation and Tourism.* Ed.: Timothy, Dallen J. Cheltenham (UK) – Northampton (MA, USA), 2019. 90–99.

Vadászati Világkiállítás

1971 *Vadászati Világkiállítás.* Budapest, 1971. augusztus 27. – szeptember 30. Kiad.: MÉM Kiállítási Iroda. Bp., 1971.

Vadászati Világkiállítás

1971a *Vadászati Világkiállítás.* Külföldi vendégek látogatásai. In: *Népszabadság*, 1971. szeptember 11. 4.

1971b *Vadászati Világkiállítás.* Nemzeti napok. In: *Népszabadság*, 1971. szeptember 21. 4.

Vadászörút

1972 *Vadászörút* Afrikában. In: *Pest Megyei Hírlap*, 1972. december 30. 5.

Veeck–Diop

2012 Veeck, Gregory – Diop, Sokhna H. A.: Chinese Engagement with Africa: The Case of Madagascar. In: *Eurasian Geography and Economics*, 53. (2012) 3. sz. 400–418. DOI: <https://doi.org/10.2747/1539-7216.53.3.400>.

Vendégeink

1971 *Vendégeink* a vadászati világkiállításon. In: *Magyar Mezőgazdaság*, 1971. szeptember 8. 2.

Wang–Elliot

2014 Wang, Fei-Ling – Elliot, Esi A.: China in Africa: Presence, Perceptions and Prospects. In: *Journal of Contemporary China*, 90. (2014) 23. sz. 1012–1032. DOI: <https://doi.org/10.1080/10670564.2014.898888>.

Weiskopf

2015 Weiskopf, Julie M.: Socialism on Safari: Wildlife and Nation-building in Postcolonial Tanzania, 1961–77. In: *The Journal of African History*, 56. (2015) 3. sz. 429–447. DOI: [10.1017/S0021853715000341](https://doi.org/10.1017/S0021853715000341).

Wels

2004 Wels, Harry: About Romance and Reality. Popular European Imagery in Postcolonial Tourism in Southern Africa. In: *Tourism and Postcolonialism. Contested Discourses, Identities and Representations*. Eds.: Hall, Michael C. – Tucker, Hazel. London, 2004. 76–94.

Wheatley

2013 Wheatley, Helen: At Home on Safari: Colonial Spectacle, Domestic Space and 1950s Television. In: *Journal of British Cinema and Television*, 10. (2013) 2. sz. 257–275. DOI:10.3366/jbctv.2013.0134.

Yoon

2021 Yoon, Duncan M.: Figuring Africa and China. Congolese Literary Imaginaries of the PRC. In: *Journal of World Literature*, 6. (2021) 167–196. DOI: <https://doi.org/10.1163/24056480-00602004>.

Zwilling

1954 Zwilling, Ernst: *Großwildjäger in Afrika*. Wien–Mödling, 1954.

KRISZTIÁN CSAPLÁR-DEGOVICS

A COLONIAL HUNTER FROM THE SOCIALIST HUNGARY

DISCOVERING EAST AFRICA DURING THE COLD WAR

The biggest hunting exhibition of all time was the first World Hunting Exhibition in Budapest in 1971. The exhibition was attended by the representatives of 52 countries from four continents. The 35-day event attracted 2 million visitors, including 200,000 foreign hunters and hundreds of celebrities, including Prince Philip of Edinburgh and Leonid Brezhnev, the general secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union. Among others, East African countries that had just been liberated from colonial rule also set up a pavilion in Budapest. One of the main aims of their inaugural events was to ensure that, despite the collapse of colonial rule, it would still be possible to organize safaris or international hunts, which were a major source of income for the national economies. White hunter men, however, were no longer to be recruited in the transatlantic states, but in the socialist Eastern European countries.

Ferenc Ignácz also became interested in hunting in Africa. Ignácz visited East Africa (Egypt, Sudan, Ethiopia, Tanzania, Kenya) three times, where he spent several months hunting with the support of the local authorities. Ignácz's 1970s adventures could have taken place in the 19th century and had strong colonial overtones. According to his monograph on the voyages, Ignácz hunted to collect trophies for museums in Hungary (his scientific arguments were Enlightenment clichés). While at the beginning of his travels he referred to himself as an Eastern European socialist everyday man with a little minority complex, after a few weeks in Africa he was already displaying the racist and supremacist views of the former European colonialists. His writing about his experiences is strongly reminiscent of 19th century colonial hunting literature.

On the one hand, the study aims to investigate how a socialist man from Eastern Europe was able to go hunting on the African continent during the decades of the Cold War, and what kind of political climate and cooperation made this possible. On the other hand, I would like to explore the intellectual roots that explain how a citizen of an obviously not former colonial country (Hungary had no African colonies), an everyday person socialized in an Eastern European socialist system, could have adopted the typical colonial attitudes of former colonial nations (e.g. the British) in the field within weeks.

Az Erzurumi vilajet a 19. század végén

Egy határvidék az Orosz Birodalom geopolitikai és
eszméletörténeti gondolkodásában

Az Erzurumi vilajet a 19. század során az Oszmán Birodalom és az Orosz Birodalom keleti ütközőzónájává vált a kaukázusi orosz hatalmi ambíciók eredményeképpen. Az Orosz Birodalom a 18. század végétől kezdve fokozatosan kialakult civilizációs küldetéstudata nyomán terjesztette ki befolyását a Kaukázus örmények lakta területeire, ami először konfliktust eredményezett a helyi nagyhatalommal, a Perzsa Birodalommal, amelytől az 1813-as gülisztáni béke és az 1828-as türkmencsáji szerződés révén Oroszország megszerezte a Derbenti, Bakui, Ganjai, Jereváni és Karabaki Kánságok területeit.¹ Ezek az események nemcsak jelentős geopolitikai átrendeződést eredményeztek, hanem végérvényesen megosztották a régió örmény lakosságát is, amely így az Oszmán Birodalom és az Orosz Birodalom határvidékein a két birodalom harapófogójába került.

Jelen kutatás azt vizsgálja, miként jelennek meg az 1882–1883-ban Erzurumban készített orosz konzuli jelentésekben azok a határvidékkel összefüggő geopolitikai problémák, amelyek gyakran az Oszmán Birodalomban élő örményekkel kapcsolatos kutatások középpontjában állnak, különös tekintettel a nagyhatalmak politikai feszültségeinek határvidéki megnyilvánulásaira, valamint a határok relatív átjárhatóságából fakadó transzferjelenségekre.² Emellett rámutat arra is, hogy az erzurumi orosz konzulátus által azonosított problémák miként illeszkednek a 19. századi orosz eszméletörténet tágabb kontextusában értelmezhető társadalmi, politikai és ideológiai folyamatokba. Kiemeli ezek visszahatását a tárgyalt területen zajló eseményekre, hangsúlyozva a kölcsönhatásokat és kapcsolódási pontokat.³ A jelentések fontos szerepet játszhatnak az oroszországi vezető elit gondolkodásmódjának és külpolitikai stratégiáinak rekonstruálásában, így alapos kritikai elemzés után az eszméletörténeti kutatások fontos alapjául szolgálhatnak, és annak ellenére, hogy a konzuli tisztviselők benyomásai és magánvéleményei a megfigyelt régióról jelentős eltéréseket mutathatnak, tapasztalataik és narratíváik nemcsak az adott korszak politikai és társadalmi viszonyait tükrözik, hanem a megfogalmazás-

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza (1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.).

1 Hovannisian, 1971. 32–34.

2 Hartmann, 2013. 173.

3 Werner–Zimmermann, 2006. 30–50.

módon keresztül az orosz birodalmi perspektívát is árnyaltabban érzékeltetik az Oszmán Birodalommal kapcsolatban.

Az 1768–1774-es orosz–török háború után Oroszország konzuli hálózatot hozott létre az Oszmán Birodalomban, amely az oszmán területek ellen irányuló orosz expanziós törekvések támogatására a 19. században jelentősen kibővült, annak ellenére, hogy a háborúk időnként megszakították a konzulok működését. Kezdetben a kereskedelmi érdekek védelmére összpontosítottak, 1867-re viszont a konzulátusok már diplomáciai feladatokat is elláttak.⁴ Ez a hálózat nem csupán a birodalmi külpolitikai érdekek érvényesítését tette lehetővé a határvidékeken, hanem hatékony eszközévé vált a keresztény – így az örmény – közösségek politikai és vallási védelmének is.⁵ Az orosz konzulok így módon az Erzurumi vilajet aktív szereplőivé váltak, és a Konstantinápolyba, az orosz nagykövetségre küldött jelentéseik kiváló forrásai a felvázolt viszonyok történetének.

A forrásanyag vizsgálatát megelőzően célszerű áttekinteni a 19. század végének orosz birodalmi törekvéseit, amelyek szorosan összefonódtak az Oszmán Birodalom hanyatlásával és az úgynevezett keleti kérdés megoldására irányuló geopolitikai stratégiákkal. Ezzel párhuzamosan különös figyelmet érdemel az európai nagyhatalmak fokozódó intervencionista politikája, amely destabilizáló hatást gyakorolt az oszmán perifériákra, különösen az örmény közösségek által sűrűn lakott Erzurum régiójára.

Az örmények helyzete és szerveződése

Az 1877–1878-as orosz–török háborút lezáró San Stefanó-i békeszerződés jelentős területi nyereségeket biztosított volna Oroszországnak, azonban a Brit Birodalom nyomására a megállapodás újratárgyalása során megszületett a berlini békerendszer, amely mérsékelte az orosz (és bolgár) nyereségeket. A brit aggodalmak középpontjában Oroszország növekvő jelenléte állt, és annak döntő szerepe a keleti kérdés végső rendezésében, veszélyeztetve ezzel a brit geopolitikai érdekeket a Közel-Keleten.⁶ A berlini békerendszer további fontos eleme volt, hogy a Brit Birodalom és Oroszország vállalta az örmény lakosság védelmét az Oszmán Birodalomban.⁷ Egyúttal a Fényes Porta kötelezettséget vállalt olyan reformok végrehajtására, amelyek célja a keresztény alattvalók, különösen az örmények életkörülményeinek javítása volt. Mind Oroszország, mind Nagy-Britannia számára az örmények ügyének felkarolása azonban elsősorban a politikai érdekérvényesítés eszközeként szolgált az európai nagyhatalmi harcban, nem pusztán humanitárius megfontolásokon alapult.⁸ A Brit Birodalom elsődleges célja az indiai szubkontinenshez vezető útvonalak biztosítása volt, ezért London számára kedvezőbbnek bizonyult a Nyugat-

⁴ Petrunyina, 2023.

⁵ Zonova, 2011. 173–183.

⁶ Çiçek, 2014. 307.

⁷ Riegg, 2020. 125–124.

⁸ Sluglett–Yavuz, 2011. 56–59.

Örményország felett gyakorolt gyenge és nem kellőképpen hatékony oszmán ellenőrzés, mint az orosz hegemonia. Ennek megfelelően külpolitikájának egyik alapelve az Oszmán Birodalom területi integritásának fenntartása volt.⁹

A nyugati nagyhatalmak fokozni kívánták befolyásukat az Oszmán Birodalomban és beleszólást akartak kapni a keleti kérdés rendezésébe, miközben a Porta a szuverenitásért küzdött, különösen azon jogok eltörléséért, melyek lehetővé tették az idegen hatalmaknak, hogy saját állampolgáraik felett joghatóságot gyakoroljanak az oszmán területen belül (extraterritorialitás).¹⁰ A kapitulációk rendszere ugyanis, amely lehetőséget biztosított az európai hatalmaknak a birodalom keresztény közösségei jogbiztonságának szavatolására, jelentős visszaélések forrásává vált.¹¹ Ez az intézmény – a berlini békerendszerhez kapcsolódóan – a keresztények védelmének jelszával olyan politikai helyzetet teremtett, amely súlyosan aláásta a keleti határvidéken az etnikai és vallási együttélés lehetőségeit. Az örmény közösségekre a helyi muszlimok egyre inkább a nyugati imperialista hatalmak stratégiai eszközeként tekintettek.¹²

Az európai hatalmak kisebbségvédelmi szerepvállalása Nyugat-Örményországban, így Erzurumban is, bizonyos körülmények között még indokolt is lehetett. Az oszmán állam decentralizált kormányzati rendszere akadályozta a hatékony államigazgatást. Az állami feladatokat gyakran a helyi elitekre, például a kurd törzsi vezetőkre bízták, akik saját hatalmuk erősítése érdekében aláásták a központi irányítás befolyását. Ez a rendszer nemcsak a közigazgatás hatékonyságát csökkentette, hanem teret engedett a keresztényekkel és muszlimokkal szembeni erőszakos cselekményeknek is.¹³ Noha az úgynevezett Tanzimat-reformok az adózás, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás központosítása terén értek el sikereket, megvalósításuk helyi szinten sokszor rendkívüli nehézségekbe ütközött.¹⁴ Az orosz konzuli jelentések rendszeresen kritizálták a helyi adminisztráció korrupcióját, a jogrendszer működésének lassúságát és a reformok eredménytelenségét.¹⁵ Kiemelendő példa a kurd törzsek fosztogatásainak és az állami hatalommal szembeni ellenállásának a megfékezése terén mutatkozó kudarc. Az orosz források leírták, hogy a fosztogatásokat és a törzsek erőszakos cselekedeteit gyakran elnézték, vagy az erőszaktevők bebörtönzését nem vették elég komolyan a helyi oszmán tisztviselők.¹⁶

Az 1877–1878-as orosz–török háborút követően a reformok sikertelensége, valamint a bolgár és a görög nemzeti mozgalom fellendülése az örmény nemzeti törekvések kibontakozását ösztönözte. Ennek eredményeként önvédelmi forradalmi társaságok alakultak mind az orosz Transzkaukázusban, mind az Oszmán Birodalomhoz tartozó Nyugat-Örményország területén, továbbá Európában.¹⁷

9 Uo. 20.

10 Kayaoglu, 2010. 104–114.

11 Artuç, 2013.

12 Klein, 2011. 2–3.

13 Hartmann, 2021. 71.

14 Özok-Gündoğan, 2023. 107–120.

15 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1625, l. 27–31. 1882. április 3.

16 AVPRI, f. 161, op. 181/2, d. 1089, l. 28. 1876. május 14.

17 Berberian, 2019. 7–11.

Az örmény forradalmárok a két impérium peremvidékén fejtettek ki ellenállást, de tevékenységük transznacionális jelenséggé válhat, mivel a helyi ellenállási hagyományokat ötvözték a globális forradalmi ideológiákkal, és határokat átlépve, azokat figyelmen kívül hagyva törekedtek céljaik elérésére.¹⁸

Az Armenakan (Örmény) Párt 1885-ben, a Hncsak (Harang) Párt pedig 1887-ben alakult meg, utóbbi Svájcban, oroszországi örmény diákok kezdeményezésére. A Hncsak Pártot a marxista és nacionalista eszmék ötvözése jellemezte, és szemléletét erősen befolyásolták az európai szellemi áramlatok.¹⁹ Az Oroszországhoz tartozó Kelet-Örményországban az örmény forradalmi tevékenység az Oszmán Birodalomban élő örményekkel való szolidaritást tükrözte. Mind a Barenepatak Enkerutjun (Jóakarát Társaság), mind a Kontora Hajrenác Szíró (Hűség a Hazához) nevű csoport az örmény értelmiség és humanitárius erőfeszítések központjai voltak az oszmán atrocitások elleni küzdelemben.²⁰ 1890-ben az oroszországi Tifliszben megalakult a Dasnakcutjun (Örmény Forradalmi Szövetség), amely a demokratikus szocializmust hirdette, és egy szabad Örményország megteremtését tűzte ki célul. A Dasnakcutjun a vidéki fegyveres önvédelem és az aktivizmus eszközeit alkalmazta, szocialista és nemzeti forradalmi eszméktől vezérelve, és erőfeszítéseit az oszmán hatóságok és az örmény előkelőségek ellen irányította.²¹

Orosz konzuli jelentések

Az első jelentősebb örmény forradalmi szervezet Erzurumban, amely az Oszmán Birodalomtól való elszakadást tűzte ki célul, az 1881-ben alapított Ararát Társaság volt. Ez a csoportosulás később felvette a Pastpan Hajreniác (Haza Védelmezői) nevet.²² Az orosz konzulátusi jelentések szerint a társaság nagyratörő terve 30 év alatt 300 ezer tag toborzását és egy háborús alap létrehozását irányozta elő. A toborzó okmányokon az ősi örmény uralkodódinasztiák nevei szerepeltek, tükrözve az önálló örmény királyság visszaállításának álmát.²³ A kezdeti optimizmus ellenére a mozgalom számos akadállyal szembesült. Jóllehet Khrimján vani püspök maga is pártolója volt az önvédelmi szervezetek létrehozásának,²⁴ óvott a felkeléstől, figyelmeztetve annak lehetséges katasztrofális következményeire, Nerszesz Varzsabedján konstantinápolyi pátriárka azonban cselekvésre biztatta a szervezkedőket. Ezért Alekszej Romanovics Dennet orosz konzul kétségbe vonta az oszmán állításokat, melyek szerint a mozgalom spontán módon, egy „olvasószobában folytatott be-

18 Yenen-Öztan, 2021. 3–10.

19 Libaridian, 2023. 195–197.

20 Nalbandian, 1967. 104–113.

21 Galip, 2020. 25.

22 Ketsemanian, 2020. 138.

23 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1628, l. 113–119. 1883. június 30.

24 Szargszján, 2010. 7.

szélgetés”²⁵ során keletkezett.²⁶ Ezen eseményeket jeleníti meg Dennet konzul 1883 júniusában írt jelentése az isztambuli orosz nagykövetség számára:

„Azt tanácsolták [Khrimján püspök és körei] neki [az erzurumi forradalmi csoport szervezőjének], hogy lépjen kapcsolatba a *nihilistákkal* [Oroszországban], és csak akkor kezdjen akciókat, ha visszatért Erzurumba egy nihilistával, és alaposan megvitatták, hogy felkelést szervezzenek-e, vagy felfüggeszék a mozgalmat az adott körülmények függvényében, elkerülve a lakosságra káros lépéseket és a hibás döntéseket. Mindenesetre már az is sokatmondó, hogy az erzurumi örmény mozgalom egyik kiemelkedő alakján keresztül kapcsolatot keresett a kortárs társadalom legromlottabb elemeivel. Ez önmagában elegendő ahhoz, hogy megítéljük az úgynevezett Jeune Arménie²⁷ mozgalom valódi hozzáállását velünk szemben, és megértjük az örmény értelmiség egyes rétegeiben meglévő rendkívül ellenséges tendenciákat Oroszországgal szemben. Könnyű elképzelni, hogyan terjednének gyorsan a *nihilista machinációk* társadalomellenes törekvései és az orosz kormányval szemben ellenséges intrikák a Kaukázusban, ha egy autonóm Örményország létrejönne.”²⁸

A jelentés az örmény forradalmárokat nihilistákként azonosítja, ami azt sugallja, hogy a konzul e két csoport ideológiai gyökereit közös alapokra vezeti vissza. A „nihilizmus” kifejezést a 18. századi Németországban alkották meg, eredeti jelentése pedig a létezés tagadásának filozófiai koncepciójára vonatkozott. Az orosz nihilisták azonban radikálisabb eszmerendszert képviseltek, amely elutasította a hagyományos erkölcsi normákat, ideértve a vallást, az egyházat és a tradicionális családi struktúrákat. Ezzel szemben az individualizmus és a szabadság eszméjét hirdették. Az intézményeket teljességgel értelmetlennek tartották, erkölcsi szkepticizmust képviseltek, és ennek következtében szembehelyezkedtek a cári önkényuralommal is.²⁹ A konzul párhuzama tehát nem feltétlenül helytálló, mivel az oroszországi nihilisták eredendően elleneztek a politikai tevékenységet, míg az örmény forradalmárok céljai – beleértve a politikai reformok és a nemzeti autonómia követelését – egyértelműen politikai természetűek voltak.³⁰ Az összehasonlítás itt azonban valószínűleg a fennálló renddel való szembenállás általános vonásaira vonatkozott.

Érdemes különös figyelmet fordítani a „nihilista” és a „társadalomellenes” kifejezés egybefonódására az utolsó mondatban. A „társadalomellenes” terminus értelmezhető az „individualista” párhuzamaként, ami utalhat az örmény forradalmi mozgalomnak a korabeli Oroszország domináns eszmerendszerével való összeegyeztethetlenségére, mivel a 19. századi orosz szlavofilek elkötelezettek voltak

25 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1628, l. 113–119. 1883. június 30.

26 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1628, l. 123–128. 1883. július 15.

27 A Fiaatal Örményország nevű mozgalom célja az örményellenes intézkedések elleni fellépés volt, akár fegyveres akciók révén. Vezetői 1890-ben tevékeny szerepet játszottak az örmény csoportok egyesülésében és a Dasnakutjun megalapításában.

28 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1628, l. 113–119. 1883. június 30. A szerző kiemelései.

29 Petrov, 2019. 74.

30 Donaldson, 1979. 32.

Oroszország sajátos hagyományainak és kultúrájának megőrzése mellett. Ideológiájuk elutasította az individualizmust, amit inkompatibilisnek tartottak az orosz közösségi értékekkel, és az orosz ortodox egyház elsődlegességét hangsúlyozták. Ellenértékük a szocializmust, amelyet idegen, a modernizációhoz szorosan kapcsolódó ideológiának tekintettek. Eszmerendszerük középpontjában az iparosodásnak és az urbanizációnak ellenálló vidéki élet idealizálása állt. A hagyományos paraszti közösségek védelmét szorgalmazták a munkásosztály kialakulásával és az azt előidéző társadalmi-gazdasági változásokkal szemben.³¹

Hogy rávilágítsunk a felvázolt ideológiai ellentét további rétegeire, érdemes megvizsgálni Alekszej Romanovics Dennet konzul 1883 júliusában írt jelentését, amely további helyeken mutat rá a konzul gondolatmenete és a mögötte húzódó eszmerendszerek közötti összefonódásokra:

„A Nyugaton tanult örmény értelmiség, amely különböző ott elterjedt társadalmi elméletek hatása alatt áll, és amely a nyugati társadalom kulturális rétegei között vakon figyelmen kívül hagyja Oroszországot, nem habozna a szocialista eszmék minden romboló elemét újonnan létrehozott hazájába hozni, ezzel kifogyhatatlan forrást teremtve a zavargások és a politikai intrikák számára. Az örmény sajtó jelenlegi állapotára vetett pillantás elég ahhoz, hogy eloszlassuk az ilyen aggodalmak érvényességével kapcsolatos kételyeket. A britek nem próbálják hiába ránk kényszeríteni ezt a szomszédságot, jól tudva, hogy milyen termékeny talajra találnának egy autonóm Örményországban az Oroszországgal szembeni intrikák számára, és hogy milyen nehéz lenne megvédenünk örmény lakosságunkat a Kaukázusban az ilyen tervek káros hatásaitól. (...)

A brit diplomáciai erőfeszítéseket az örmény nép érdekében nem az emberbarátság és a haladás elvont eszméi vezérlik, hanem gyakran szubjektív politikai célok. A brit politikusok abban reménykednek, hogy új politikai nehézségek forrásainak létrehozásával zavart keltenek a határainkon belül. Az a vélekedés, amelyet néhányan, akik valamelyest ismerik a helyzetet, vallanak – miszerint a britek egy új Lengyelországot akarnak létrehozni a Kaukázus határán –, nem teljesen alaptalan. Onnan elkerülhetetlenül ellenséges hatások származnának területeinkre, amelyek magukkal hoznák a társadalmi hanyatlás elemeit, amelyeket a szocialista elméletek befolyásolnak, vagy elősegítenék a szeparatista törekvéseket olyan népek körében, amelyek még nem tudtak beilleszkedni a birodalom őslakos lakossága közé. (...)

*Azon a földön tartózkodom, ahol éppen egy új politikai entitás van kialakulóban, naponta megfigyelve a helyi örmény értelmiség különféle megnyilvánulásait és érzekelve a Jeune Arménie párt velünk szembeni éles ellenségességét, az ember kénytelen belátni, hogy az (...) aggályok sajnos túlzottan is valóságok. A szilárd erkölcsi alapelvek hiánya, amelyeket a századokon át tartó alávetettség erodált; a gazdagság iránti mindent felülmúló szenvedély, amely vetekszik az Izrael fiai között tapasztalt pénzszerezzéssel; a vallási bizonytalanság, amely a nyugat-európai központokban nevelkedett fiatal generáció körében közömbösségbe, sőt, nyílt ateizmusba fordul át; (...)*³²

31 Engelstein, 2011. 23.

32 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1628, l. 123–128. 1883. július 15. A szerző kiemelései.

A vizsgált forrásokban a szocializmus mint „romboló elem” és a „társadalmi hanyatlás” kiváltó tényezője jelenik meg. A konzul értelmezése szerint ez a jelenség „a Nyugaton nevelkedett örmény értelmiség” közvetítésével terjedt az országban. Ennek kereteit az a „reaktív nacionalizmus” adta, amely a 19. század elején, Napóleon legyőzését követően erősítette meg az orosz nemzeti öntudatot. Ez az eszmerendszer egy egyedülálló orosz utat hirdetett, és szemben állt a felvilágosodás racionalizmusát magában foglaló „nyugatosodással”.³³ A jelentés gondolatmenete szerint a nyugati szellemi befolyás előidézte „a szilárd erkölcsi alapelvek hiányát”, ami a forrásban „ateizmusba” torkolló jelenséggént szerepel. Mindezek alapján világosan kirajzolódik, hogy a „nihilista” kifejezés a fennálló társadalmi és politikai rendet, valamint az elfogadott orosz erkölcsi normákat megkérdőjelező vagy azokat figyelmen kívül hagyó személyekre, illetve eszmékre vonatkozó általános megjelölésként szolgál Dennet konzul írásában. Ezt látszik megerősíteni a forrás keletkezésének időpontja is. A jelentés két évvel II. Sándor 1881-es meggyilkolása után készült, amikor is Oroszországban egyfajta ideológiai változás kezdődött: az ortodoxia, autokrácia és nemzetiség hármasságának eszméje már senkit sem tudott inspirálni. Konsztantyin Pobedonoszcev, a Szent Szinódus reakciós főügyésze viszont minden reformot elutasított, visszafordította II. Sándor reformjait, és elfojtotta a vallási és intellektuális párbeszédet, ezzel még inkább elmélyítve a szellemi válságot. Ezzel szemben az 1890-es évekre a meginduló iparosodás és a városi proletariátus létszámának növekedése kedvező feltételeket teremtett a marxizmus térnyeréséhez.³⁴ Feszült helyzet jött létre Oroszországban, amelyben a Nyugattal való szembenállás vegyült a gazdasági és politikai folyamatok nyomán bekövetkezett társadalmi változásokkal.

Az orosz konzul különös figyelmet fordított a fentiekén kívül a brit befolyás kritikájára, amit Oroszország különösen veszélyesnek ítélt meg Erzurumban. A Brit Birodalmat és a protestáns misszionáriusokat „szeparatista törekvéseket” támogató gondolatok terjesztésével vádolta. Nem is véletlenül, hiszen az angol-amerikai misszionáriusok kulcsszerepet játszottak a protestáns tanítások és a nyugati értékek terjesztésében, így segítve az örmény nemzeti identitás és függetlenségi gondolat megerősödését.³⁵ Dennet különösen nehezményezte az angol konzulok által a protestánsok számára nyújtott hivatalos védnökséget, ami megkülönböztetett támogatásban és anyagi előnyökben nyilvánult meg, rendszeresen a protestáns örmények javát szolgálva. A konzul állítása szerint a protestáns közösségekben a keresztényeket terhelő adót, amit a katonai szolgálat alóli mentességért kellett leróniuk, sok esetben a misszionáriusok fizették meg, emellett a helyi brit konzul jótekonysági tevékenysége során pénzügyi támogatást nyújtott a rászorulóknak, különösen az éhezőknek, ami tovább erősítette a brit jelenlét pozitív megítélését a helyi lakosság körében.³⁶ A missziós iskolák a protestáns tanítások és a nyugati értékek terjesztésével jelentős számú áttérést eredményeztek, miközben az ör-

33 Leatherbarrow–Offord, 2010. 9–11.

34 Coates, 2010. 170–171.

35 Fildis, 740–741.

36 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1625, l. 39–45. 1882. június 5.

mény apostoli egyház ellenállását váltották ki. Összességében a protestantizmus hosszú távon hozzájárult a nyugati eszmékkel való kulturális integrációhoz.³⁷

Ezen folyamatok élesen szemben álltak Oroszország stratégiai érdekeivel, mivel az orosz kormányzat az örmény közösségekben – mind a saját birodalmán belül, mind az Oszmán Birodalomban – potenciális eszközt látott határokon átvélő befolyásának kiterjesztésére, és ebben kulcsszerepet játszott az örmény apostoli egyház, amely meghatározó tényező volt az örmény közösségeken belül. Kelet-Örményország és az ecsmiadzini vallási központ 1828-as megszerzése óta – utóbbi szimbolikus és gyakorlati értelemben is jelentős pillérét képezte az orosz birodalmi politika vallási és kulturális legitimációjának Örményországban – az orosz kormány politikájának középpontjában az örmény egyház feletti ellenőrzés megszilárdítása és befolyásának kiterjesztése állt. Az uralkodó megerősítette a katolikosz mint az összes örmény vallási vezetőjének státuszát, amivel az orosz kormányzat célja az volt, hogy a katolikosz tekintélyén keresztül egy spirituális és kulturális köteléket alakítson ki az Oszmán Birodalomban élő nyugatörmény közösségekkel is. Ez a stratégia nemcsak hatékony eszközt biztosított a cári érdekek érvényesítéséhez, hanem lehetővé tette az orosz adminisztráció számára, hogy elkerülje a forradalmi mozgalmakkal és a nacionalizmus térnyerésével járó politikai és társadalmi kockázatokat.³⁸ Ebben a kontextusban értelmezhető az orosz konzulátus rosszallása a brit protestantizmus terjedésével szemben, valamint az örmény közösségek vallási homogenitásának megbontásával járó folyamatok ellen folytatott küzdelem is.

A bemutatott források több egyidejű jelenséget tárnak fel a határvidék vonatkozásában. Egyrészt rávilágítanak arra, hogy az orosz–oszmán határok viszonylagos átjárhatósága elősegítette az örmény forradalmi mozgalmak közötti kapcsolattartást. Ez a folyamat különösen jelentősnek bizonyult, mivel Oroszország – szorosabban kötődve az európai szellemi áramlatokhoz³⁹ – a forradalmi ötletek közvetítésének egyik fő csatornájává vált. Kiemelt figyelmet érdemel a jelentésekben megjelenő aszimmetrikus percepció, amely szerint a legnagyobb fenyegetést a nyugat-európai elméletek és eszmék Oroszországba való beszivárgása jelenti, miközben teljesen figyelmen kívül hagyják a birodalom határain belüli forradalmi jelenségeket. Dennt konzullal ellentétben a kaukázusi orosz helytartó, Grigorij Golicin herceg egy évtizeddel később már jobban érzékeltette a határokon átjutó eszmék átvételének jelenségét: „Egy kis-ázsiai paraszt magától nem válik forradalmárrá; ez a Kaukázusból beszivárgó egyének hatása, akik az örmény államiság helyreállításáról álmodnak.”⁴⁰

A források egy további lényeges vonatkozása, hogy feltárul Oroszország növekvő aggodalma az örmény autonómiatörekvéseket illetően. A nemzeti mozgalmak térnyerése egyre komolyabb fenyegetést jelentett a birodalom etnikailag rendkívül heterogén és politikailag érzékeny kaukázusi régióiban, ahol az etnikai és vallási sokszínűség már önmagában is hatalmas nehézségeket okozott az admi-

37 Alpi, 2022. 299–302.

38 Werth, 2006. 203–204.

39 Suny, 2015. 72.

40 GARF f. 102, op. 308, d. 201. l. 3–13. 1903. november.

nisztrációnak. A jelentésekben megjelenik egy összehasonlítás, amelyben Denket konzul Lengyelországgal von párhuzamot, utalva arra, hogy Oroszország egy másik határvidékén szintén szeparatista mozgalmak jöttek létre, amelyek eszméisége veszélyezteti a fennálló rendet a határokon belül. Ez a megállapítás rávilágít arra, hogy az orosz adminisztráció reálisan érzékelte és értelmezte, hogy a perifériákon tapasztalható destabilizációs jelenségek geopolitikai kockázatokat hordoznak magukban. 1882-ben az orosz belügyminisztérium utasítást adott a kisebbségek nemzeti mozgalmainak elnyomására a Kaukázusban, valamint Lengyelországban. Ezek az intézkedések gyakorlatilag megtiltották, hogy Örményországra politikai vagy földrajzi egységként hivatkozzanak, emellett betiltották azokat a kiadványokat is, amelyek felkelhették volna az örmény nemzeti érzelmeket.⁴¹

Az orosz konzuli jelentések tanúsága szerint a brit diplomáciai és politikai intervenció az Oszmán Birodalom belügyeibe katalizátorként hatott az örmény autonómiatörekvések előmozdításában, ami nemcsak tovább fragmentálta a régió politikai és társadalmi struktúráit, hanem tovább mélyítette az oszmán hatóságok és az örmény közösség közötti antagonisztikus viszonyokat. Mindemellett hozzájárult ahhoz, hogy az örmények egyre inkább gyanús és potenciálisan destabilizáló elemekként jelenjenek meg Oroszország szemében, mint a brit érdekek előretolt helyőrségei, nem csupán a cári birodalom határain belül, hanem azon túl is. Ez a felfogás tovább fokozta az örményekkel szembeni bizalmatlanságot, és erősítette azt a narratívát, amely őket a brit geopolitikai ambíciók eszközeiként ábrázolta.⁴² A 19. század végén Oroszország politikája tehát jelentősen megváltozott az örményekkel kapcsolatban. Míg korábban még támogatta is bevándorlásukat a Transzkaukázusba, a századfordulón az örmény forradalmi mozgalmak és a nagyhatalmakkal való feltételezett együttműködés miatt igyekezett azt megakadályozni, és arra törekedett, hogy az örmények szervezkedése ne terjedjen túl az Oszmán Birodalmon.⁴³

Az Erzurumi vilajet esete nemcsak egy regionális konfliktus lenyomata, hanem az egymással versengő birodalmak és hatalmi stratégiák mikrokozmosza, ami a határvidéki közösségek – különösen az örmények – számára létbizonytalanságot teremtett. A terület egyszerre vált a nagyhatalmi érdekek céljává és eszközévé, ugyanakkor lakossága aktív cselekvővé a forradalmi akciókon keresztül, aminek következtében az örmények gyanús és megbízhatatlan elemek lettek az orosz és az oszmán kormányzat szemében is. A források arról tanúskodnak, hogy a határvidék problematikája, a szellemi kölcsönhatások és a történelmi kapcsolódási pontok dinamikái nemcsak a kutatók megannyi elemzési szempontjai, hanem a kortársak gondolkodásának valós elemei, melyekben megjelennek az Orosz Birodalmat maridosó ideológiai és esztétörténeti feszültségek egy lokális esemény kapcsán.

41 Dinçer, 2022. 190.

42 Klein, 2011. 2–3.

43 Dinçer, 2022. 187–192.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

AVPRI = Архив внешней политики Российской империи (Orosz Birodalom Külpolitikai Levéltára), Moszkva

Фонд 151 Политический архив

Фонд 161 Санкт-Петербургский Главный архив

GARF = Государственный архив Российской Федерации (Oroszországi Federáció Állami Levéltára), Moszkva

Фонд 102 Департамент полиции Министерства внутренних дел

2. Kiadott források és szakirodalom

Alpi

2022 Alpi, Frederico: Early Protestant Missionary Activity, Heresy and Church in Ottoman Armenia (1782–1909). In: *Missions and Preaching: Connected and Decompartmentalised Perspectives from the Middle East and North Africa (19th – 21st Century)*. Eds.: Neveu, Norig – Sanchez Summerer, Karène – Turiano, Annalaura. Leiden, 2022. 294–322.

Artunç

2013 Artunç, Cihan: *The Protégé System and Beratlı Merchants in the Ottoman Empire: The Price of Legal Institutions*. New Haven, 2013. (Department of Economics, Yale University. Working Paper, February 2013.)

Berberian

2019 Berberian, Houri: *Roving Revolutionaries: Armenians and the Connected Revolutions in the Russian, Iranian, and Ottoman Worlds*. Oakland, California, 2019.

Çiçek

2014 Çiçek, Nazan: The Eastern Question in Turkish Republican Textbooks: Settling Old Scores with the European and the Ottoman 'Other'. In: *Russian–Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered*. Eds.: Frary, Lucien J. – Kozelsky, Maria. Oxford, 2014. 303–330.

Coates

2010 Coates, Ruth: Religious Renaissance in the Silver Age. In: *A History of Russian Thought*. Eds.: Leatherbarrow, William – Offord, Derek. Cambridge, 2010. 169–194.

Dinçer

2022 Dinçer, Sinan: An Exclusionary Border Regime: The Ottoman Case, 1890–1914. In: *Borders and Mobility Control in and between Empires and Nation-States*. Eds.: Pešalj, Jovan – Steidl, Annemarie – Lucassen, Leo – Ehmer, Josef. Leiden, 2022. 184–220. (Studies in Global Social History, 46/14.)

Donaldson

1979 Donaldson, Christopher Frances: *Russian Nihilism of the 1860s: A Science-Based Social Movement*. [PhD diss., The Ohio State University.] Ohio, 1979.

Engelstein

2011 Engelstein, Laura: *Slavophile Empire: Imperial Russia's Illiberal Path*. Ithaca, 2011.

Fildis

2012 Fildis, Ayşe Tekdal: The American Board's Vision of Protestant Anatolia and Fostering Armenian Nationalism, 1810–90. In: *Middle Eastern Studies*, 48. (2012) 5. sz. 735–747.

Galip

2020 Galip, Özlem Belçim: *New Social Movements and the Armenian Question in Turkey: Civil Society vs. the State*. Basingstoke, 2020.

Hartmann

2013 Hartmann, Elke: The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century. In: *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Eds.: Bartov, Omer – Weitz, Eric D. Bloomington, 2013. 173–190.

2021 Hartmann, Elke: *Örmény élet az Oszmán Birodalomban*. Bp., 2021.

Hovannisian

1971 Hovannisian, Richard G.: Russian Armenia: A Century of Tsarist Rule. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 19. (1971) 1. sz. 31–48.

Kayaoglu

2010 Kayaoglu, Turan: *Legal Imperialism: Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire, and China*. Cambridge, 2010.

Ketsemanian

2020 Ketsemanian, Vartan: Ideologies, Paradoxes, and Fedayis in the Late Ottoman Empire: Historiographical Challenges and Methodological Problems in the Study of the Armenian Revolutionary Movement (1890–1896). In: *Armenians and Kurds in the Late Ottoman Empire*. Eds.: Kurt, Ümit – Sarafian, Ara. Fresno, 2020. 119–160.

Klein

2011 Klein, Janet: *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*. Stanford, 2011.

Leatherbarrow–Offord

2010 Leatherbarrow, William – Offord, Derek: Introduction. In: *A History of Russian Thought*. Eds.: Leatherbarrow, William – Offord, Derek. Cambridge, 2010. 3–16.

Libaridian

2023 Libaridian, Gerard J.: Ideology and Reality: Hnchakian Paradoxes at Birth. In: *The Armenian Social Democrat Hnchakian Party: Politics, Ideology and Transnational History*. Ed.: Der Matossian, Bedros. London, 2023. 193–204.

Nalbandian

1967 Nalbandian, Louise: *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the 19th Century*. Berkeley, 1967.

Özok-Gündoğan

2023 Özok-Gündoğan, Nilay: *The Kurdish Nobility in the Ottoman Empire: Loyalty, Autonomy, and Privilege*. Edinburgh, 2023.

Petrov

2019 Petrov, Kirill: 'Strike Out, Right and Left!': A Conceptual-Historical Analysis of 1860s Russian Nihilism and Its Notion of Negation. In: *Studies in East European Thought*, 71. (2019) 73–97. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11212-019-09319-4>.

Petrunyina

2023 Петрунина, Ольга Евгеньевна: Особенности российской консульской службы в Османской империи в последней четверти XVIII – начале XX вв. In: *История. Электронный научно-образовательный журнал*, 14. (2023) вып. 9. (131.). DOI: <https://doi.org/10.18254/S207987840028138-0>.

Riegg

2020 Riegg, Stephen Badalyan: *Russia's Entangled Embrace: The Tsarist Empire and the Armenians, 1801–1914*. Ithaca, 2020.

Sluglett–Yavuz

2011 Sluglett, Peter – Yavuz, M. Hakan: *War and Diplomacy: The Russo–Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*. Salt Lake City, 2011.

Suny

2015 Suny, Ronald Grigor: *“They Can Live in the Desert but Nowhere Else”: A History of the Armenian Genocide*. Princeton, 2015.

Szargyszján

2010 Саргсян, Сурен: Армянское национально-освободительное движение и партия Арменакан. In: *Регион и мир*, 2010. 2. sz. 7–15.

Werner–Zimmermann

2006 Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte: Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. In: *History and Theory*, 45. (2006) 1. sz. 30–50.

Werth

2006 Werth, Paul: Imperial Russia and the Armenian Catholicos at Home and Abroad. In: *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*. Eds. Ieda, Osamu – Uyama, Tomohiko. Sapporo, 2006. 203–235.

Yenen–Öztan

2021 Yenen, Alp A. – Öztan, Ramazan Hakki: Age of Rogues: Transgressive Politics at the Frontiers of the Ottoman Empire. In: *Age of Rogues: Rebels, Revolutionaries, and Racketeers at the Frontiers of Empires*. Eds.: Yenen, Alp A. – Öztan, Ramazan Hakki. Edinburgh, 2021. 3–52.

Zonova

2011 Zonova, Tatiana: The Consular Service in Russia: Past Problems, New Challenges. In: *Consular Affairs and Diplomacy*. Eds.: Melissen, Jan – Fernández, Ana Mar. Leiden, 2011. 173–198.

DÁNIEL GAZDIK

THE ERZURUM VILAYET AT THE END OF THE 19TH CENTURY

A BORDERLAND IN RUSSIAN GEOPOLITICAL AND INTELLECTUAL THOUGHT

In the 19th century, Erzurum emerged as a key borderland in the Russian–Ottoman rivalry, shaped by Russian geopolitical ambitions in the Caucasus. This study analyzes Russian consular reports from the late 19th century to examine how Erzurum's strategic significance intersected with imperial ideologies, minority policies, and transborder revolutionary movements. By contextualizing Russian consular perceptions of Armenian nationalism, British influence, and Ottoman governance, these sources reveal that borderland dynamics, intellectual transfers, and historical entanglements are not merely subjects of scholarly analysis but integral to contemporary understandings, reflecting the ideological and intellectual tensions within the Russian Empire.

A Springer Kiadó *World Regional Geography Book Series* sorozatában 2022-ben jelent meg a *Szerbia földrajza* című, térképekkel és diagramokkal teli, kiváló minőségű színes fotókkal illusztrált kötet. A könyv hasonlóan épül fel, mint a Bosznia-Hercegovináról szóló kötet,² de a számos azonosság ellenére a sorozat egyes részei nem szigorúan előre meghatározott szerkezetet követnek.

Ahogy a szerkesztők, Emilija Manić, Vladimir Nikitović és Predrag Djurović megfogalmazták: két lehetőségük volt Szerbia földrajzának bemutatásakor. Vagy limitálni kell a közreműködők számát, hogy egy koherens, néhány szakértő koncepcióját tükröző szöveg szülessen, vagy pedig meg kell nyerni a legjobb szakembereket az egyes fejezetek elkészítéséhez, hogy kiemeljék a szöveg elemző jellegét. A szerkesztők tudatosan a második lehetőséget választották, ezért a tartalom inkább az elemzés felé mozdult el. A 23 fejezetet 44 tudós írta, ami nem volt rossz döntés. A módszer lehetővé tette, hogy a fejezetek egyenletesen magas színvonalúak legyenek. A fejezetek többsége – ahogy azt a történelem, a humán- és a természetföldrajz területén szerzett tudományos tapasztalataim alapján meg tudom ítélni – alapos és jól megírt.

A kötet öt nagy részre tagolódik: I. Történelmi és geopolitikai kontextus, II. Természetföldrajz, III. Demográfia, IV. Gazdaság, V. Regionális fejlődés. A szerkezeti felépítést illetően egyetlen kritikai észrevételem, hogy a fejezetek néhány alkalommal nem kapcsolódnak egymáshoz olyan esetekben, amikor folyamatorientált megközelítést lehetett volna alkalmazni. Ez főképpen a történelmi múltat bemutató részekre vonatkozik.

A régészetről szóló fejezet érdekes, és az újdonságokat egyértelműen előtérbe helyező megközelítésnek és a jó illusztrációknak köszönhetően közelebb hozza az olvasóhoz az egymást követő és párhuzamos ősi kultúrák történetét (Dušan Mihailović, Dragana Antonović, Aleksandar Kapuran). Általában igyekszik Szerbiát nemzetközi kontextusba helyezni a könyv, tágabb összefüggésben értelmezve az eseményeket. Hasonló felfogás jellemző a történeti fejezetekre is (Radmila Pejić, Sofija Petković, Dejan Radičević), és az összehasonlító megközelítés az időbeli tendenciák elemzése mellett a földrajzi témák esetében is jelen van, így az olvasó térbeli-időbeli összehasonlításokat is végezhet.

Egy történésznek azonban itt meg kell említenie néhány apróbb, de jellemző hibát. A történeti feldolgozás első mondatában szereplő „a mai Szerbiában letelepedett szerbek”

1 *The Geography of Serbia: Nature, People, Economy*. Eds.: Manić, Emilija – Nikitović, Vladimir – Djurović, Predrag. Cham, Springer, 2022. 317 p.

2 *The Geography of Bosnia and Herzegovina: Between East and West*. Eds.: Gekić, Haris – Bidžan-Gekić, Aida – Drešković, Nusret – Mirić, Ranko – Reményi, Péter. Cham, 2022. Ismertette: Kőszegi Margit. *Hungarian Geographical Bulletin*, 73. (2004) 1. sz. 103–105. DOI: 10.15201/hungeobull.73.1.7.

(21. p.) kifejezés egyoldalú, mivel a szerb egy modern etnolingvisztikai kategória – jobb lenne például „szerb törzsekről” vagy „szláv törzsekről mint a modern szerb nemzet elődei-ről” beszélni. A török uralom tárgyalásakor azt olvashatjuk: „A szerbek a nagy török háborúban (1683–1699) az osztrák hadsereg mellé álltak, aztán az osztrák vereség után csalódás érte őket” (31. p.). Ez egy újabb tipikus hiba, amely rávilágít a kötet szerbközpontú történelemfelfogására. Először is, hogy pontosak legyünk, nem osztrák, hanem Habsburg (nemzetközi) hadsereg volt. Másodszor, a mondat azt sugallja, hogy a Habsburgok elvesztették az 1683–1699-es háborút, ami nem igaz, bár nem sikerült felszabadítaniuk a Balkánt, miután felkelésre bátorították az oszmán uralom alatt álló szerbeket. A mondat mégis általánosságban beszél vereségről, nem pedig a szerbekkel kapcsolatban. Másutt azt olvashatjuk (a szerb történelemszemlélet újabb beszivárgásaként), hogy Szerbia „csalódott, amiért Oroszország Nagy-Bulgáriát támogatta, még az etnikailag szerb területek rovására is” (34. p.). A szerzők azonban elmulasztották, hogy pontosan meghatározzák ezeket az „etnikailag szerb területeket”. A macedóniai szlávok akkoriban szándékosan Bulgária oldalára álltak, így nem tekinthetők szerbeknek. Boszniát Ausztria–Magyarország okkupálta (orosz beleegyezéssel). A harmadik szóba jöhető régió Koszovó-Metohija. Számos bolgár értelmezés viszont éppen a szerzők nézeteinek ellenkezőjét állítja, vagyis azt, hogy Oroszország Nagy-Szerbiát támogatta az etnikailag bolgár területek rovására. A szerb területek a 10. század közepén című ábra kiváló példája annak, hogy a szerb történelem magának vindikálja Bulgária, Montenegró és Észak-Macedónia egy részét, ami fordítva is igaz, és ez magyarázza az Oszmán Birodalom szláv utódállamai közötti feszültségek egy részét.

Érdekes a geo(morfo)lógiairol szóló fejezet, különösen hasznosak a természeti veszély- és kockázati térképek, illetve az illusztrációk (Ivan Novković, Slavoljub Dragičević, Mirela Djurović). Jóllehet távol áll a kutatási területemtől, nagyon élveztem a biogeográfiai fejezetet (Vladimir B. Stevanović). Az illusztrációk esetében még a rácskockák felbontása is optimálisnak tűnik. Ami a hidrológiáról szóló fejezetet illeti, néhányal több grafikon segített volna jobban érthetővé tenni a szöveget (Marko Urošev, Ana Milanović Pešić, Jelena Kovačević-Majkić, Dragoljub Štrbac), különösen ha összevetjük a demográfiával és a gazdasággal foglalkozó részekkel, amelyek nagyszámú grafikont tartalmaznak. Az éghajlat vonatkozásában (Boško Milovanović, Gorica Stanojević, Milan Radovanović) hiányolom a csapadék és a hőmérséklet átlagos havi eloszlását bemutató, különböző helyszínek összehasonlítását lehetővé tevő diagramokat. A turizmusról vagy inkább a kulturális örökségről – amely a fő úti célok statisztikai elemzése helyett a szövegben dominál – szóló alfejezet különösen jó, köszönhetően a kiváló fotóanyagnak (Svetlana Popović, Dragan Stojković, Radmila Jovanović).

A kötet objektíven és megfelelően foglalkozik a koszovói problémával. Tárgyalása – amely több, így például a közigazgatási, a történelmi és a demográfiai fejezetben jelenik meg – kiegyensúlyozott, mivel etnikai, történelmi és jogi érvelést egyaránt tartalmaz, és érzelmileg nem túlfűtött. Hasonlóképpen mértéktartó az 1990–2010 közötti legújabb politikai események értékelése (beleértve a NATO-bombázást is). A szerzők érdekes párhuzamot vonnak az 1940-es és az 1990-es évek között: „A második világháború története Jugoszláviában és Szerbia területén is nagyrészt egy bonyolult polgárháború krónikája volt egy etnikai, vallási és ideológiai vonalak mentén megosztott országban” (37. p.). Hiányzik viszont a legutóbbi polgárháború (ahogy a szerzők és a szerkesztők a háborúkat nevezték) társadalmi hátterének vizsgálata, valamint a két Jugoszlávia regionális gazdaságföldrajzi elemzése, vagyis egy összehasonlító megközelítés, hogy milyen problémák oldódtak meg és melyek maradtak fenn. Például mi történt volna, ha Németország 1941-ben nem támadja meg Jugoszláviát; vajon leküzdhetőek lettek volna az etnikai feszültségek, vagy az állam

ugyanarra a sorsra jutott volna, mint az 1990-es években vagy a német megszállás következményeként?

A gazdaságföldrajz tekintetében a kötet az 1990 utáni változásokra összpontosít (lásd például az FDI-adatsorokat), ami indokolt, mivel a kommunista rendszer összeomlása véget vetett a nemzetek feletti egységnek és a központi gazdasági tervezésnek. A változások nyomán követése érdekében azonban több térképet is tartalmazhatna a főbb ipari központokról az 1930-as és az 1970-es évekből. Az 1930-as évek regionális belső egyenlőtlenségei kevésbé hangsúlyosak az 1970-es évek helyzetének értékeléséhez képest a IV. részben (Đorđe Mitrović).

A III. (Demográfia) és a IV. rész (Gazdaság) alkotják a kötet hangsúlyos részét. Daniela Arsenović és Vladimir Nikitović, majd Mirjana Rašević és Marko Galjak olyan témák időbeli dinamikájára és térbeli mintázataira összpontosítanak a népesség számának alakulása vizsgálatok, mint a termékenység, a gyermekvállalás elhalasztása, a születésszabályozás, a várható élettartam, a korai halálozás, az egészségügyi feltételek és az elkerülhető halálozások. Vesna Lukić a migrációs folyamatokat elemzi, beleértve a legújabb globális migrációs eseményeket is. Žaklina Stojanović a mezőgazdaságról és a fenntarthatóságról, Emilija Manić és Milena Lutovac a természeti erőforrásokról és a feldolgozóiparról, Ivan Ratkaj a közlekedésről, a transzeurópai közlekedési hálózatról és a közlekedési beruházásokról ír. Vladimir Nikitović a perifériásodás kérdését az elnéptelenedés dimenziójából tárgyalja. Marija Drobnjaković, Žaklina Stojanović és Sonja Josipović szintén a perifériás vidéki régiókat térképezi fel, más szemszögből (Vidéki területek és vidéki gazdaság Szerbiában). A környezet-szennyezésről és a természetvédelemről, valamint a városi problémákról szóló írások szintén magas színvonalúak (Vladimir Stojanović, Milana Pantelić, Stevan Savić, Nikola Krunic, Aleksandra Gajić, Dragutin Tošić). A regionális egyenlőtlenségeket vizsgálva Dejan Molnar számos mutatót használ az egyenlőtlenségek bemutatására 5-6 régióra vonatkozóan, anélkül hogy a Gini- vagy a Hoover-index mélyebb számításaiba bocsátkozna. A kulcsszavak általában jól megválasztottak, és segítenek a témák és a tartalom azonosításában.

A térképek, diagramok és statisztikák szerves részét képezik a munkának. A kötet sokféle térképet kínál, amelyek többsége megfelelően illusztrálja azokat a jelenségeket, amelyeket szemléltetni hivatott. Mind a színsémák, mind a kiválasztott mutatók megfelelőek. Néhány, térképeken illusztrált téma azonban több figyelmet érdemelne. Az 5.1. ábra (átlagos éves hőmérsékletek) gyengébb megoldásnak tűnik, különösen az ugyanabban a fejezetben található többi ábrához képest (vagy a Bosznia-Hercegovina regionális földrajzáról szóló kötet 5.4. ábrájához képest). Néhány térkép (9.2., 9.3., 9.4., veszély- és kockázati térképek) túl kicsi, és egy egész oldalt is kitölthetett volna. A geomorfológia esetében akár egy dupla oldalas térképet is el tudnék képzelni. Másrészt a nagyobb térképek némelyike elég üres, mint például Szerbia közigazgatási térképe, 4.3. ábra, amelyet több tartalommal kellett volna megtölteni.

Általában hiányolok egy térképet Szerbia geológiájáról, és a geológia megérdemelt volna egy kis fejezetet (különösen ha összevetjük a Bosznia-Hercegovináról szóló kötetel, amely egy terjedelmesebb fejezetet és tíz térképet tartalmaz a geológiai háttérrel). Legalább néhány oldalt kellett volna írni a kőzetek és domborzati formák keletkezéséről, főleg azért, mert a szöveg – helyesen – Szerbia geomorfológiai sokszínűségét hangsúlyozza. A kőzetek és képződmények a földtani örökségek között (9.2.1. fejezet) szerepelnek, anélkül hogy akár ott, akár máshol részleteket közölnének róluk. Tekintettel arra, hogy a morfológiát az anyag, a domborzati forma és a folyamat klasszikus hármasa határozza meg (én az időt szoktam hozzáadni negyedik dimenzióként), a geológia viszonylagos jelentéktelensége eb-

ben a kötetben indokolatlan. Egy geológiai fejezet hozzájárulhatott volna a természetföldrajzi, társadalomföldrajzi és regionális földrajzi fejezetek közötti jobb egyensúlyhoz. Hasznos lenne egy, az atlaszok topográfiai térképeihez hasonló, a hegyvonulatokat és a jelentős természetföldrajzi vagy kulturális-etnográfiai tájakat szemléltető térkép (mint a Bosznia-Hercegovináról szóló kötetben). Nagyon hiányzik egy fejezet a választási földrajzról és a választások, valamint a társadalmi-gazdasági jellemzők kapcsolatáról (a Bosznia-Hercegovináról szóló kötetben számos térképet találunk, amelyek a közelmúltbeli választási eredményeket szemléltetik).

Összességében, a kisebb hiányosságok ellenére a kötet nélkülözhetetlen minden olyan geográfus, közgazdász és történész számára, aki a mai Szerbia vagy a Balkán problémáival – így a politikai elszigeteltséggel, a demográfiai hanyatlással, a demokratikus hagyományok és gyakorlatok hiányával, valamint a kínai tőkétől és az orosz nyersanyagoktól való egyoldalú függőséggel – foglalkozik.

*Demeter Gábor**

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., demeter.gabor@abtk.hu).

Modern kor, 16–18. század¹

2023-ban jelent meg Párizsban az Autrement kiadónál a 16–18. századot feldolgozó hadtörténelmi térképgyűjtemény. A kiadó atlaszsorozata (148 kötet) széles spektrumot fog át, a hadtörténelem csak az egyik a feldolgozott témák között (*Atlas des guerres*). A hadtörténelmi térképek utolsó kötete a 16–18. századi világtörténelem háborúinak, hadműveleteinek és csatáinak katonai atlasza.

A rövid bevezetőben a szerzők utalnak Geoffrey Parkerre, akinek 1988-ban jelent meg *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800* című, nagy hatású műve, amely az addig kifejezetten kora újkori jelenségként tárgyalt hadügyi változásokat egészen a 15. század végéig vezette vissza. Parker szerint Európa hadügyét ekkortól több, egymással szorosan összefüggő jelenség „forradalmasította”. Így az úgynevezett olaszbástyás erődítési rendszer (*trace italienne*) – amely az itáliai háborúkban jelent meg – elterjedése, a hadseregek létszámának növekedése, a gyalogság előtérbe kerülése, a kézi lőfegyverek térnyerése, a pikával való kombinálása, az ostromtüzérség fejlődése, a tengeri hadviselést pedig a hajótüzérség fejlődése alakította.

Az első, 16. századi fejezet nyitó témája VIII. Károly francia király 1494-es itáliai hadjárata és gyors térnyerése Itáliában. VIII. Károly, majd XII. Lajos nápolyi és milánói ambíciói azonban kiváltották az Észak-Itáliában a formális főhatalmat gyakorló Habsburg császári ház, valamint a Dél-Itáliában már régóta gyökeret vert Trastámara-ház aragóniai ágának, s így az egész Spanyol Királyság beavatkozását a félszigeten. Az ezzel meginduló itáliai háborúk jelentették a „modern” korszak kezdetét az európai hadviselésben. Az előszóban a szerzők kitérnek ezen változásoknak az egész államfejlődésre, sőt a gazdaságra és a társadalomra kiterjedő hatásaira. A „hadügyi forradalom” együtt járt a központi hatalom megerősödésével, és végül az abszolutista államok kialakulásához vezetett, mert csak azok koncentrált erőforrásai voltak képesek hatalmas ágyúparkok, erődítési rendszerek, valamint a megnövekedett létszámú hadseregek fenntartására. Az európai hatalmak közötti küzdelmek – a fokozatosan az egész világra kiterjedő gyarmatbirodalmaik révén – világméretű konfliktussá is növekedtek. Az atlasz ezen időszak katonai eseményeivel foglalkozik: az itáliai háborúktól (1494) a francia forradalmi háborúk végéig (1801, lunéville-i béke).

Az atlasz anyaga évszázadonkénti felosztásban három fejezetre tagolódik. A 16. századi eseményeket 28, a 17. századiakat 25, a 18. századiakat 29 oldalpáron, így összesen 82 oldalpáron mutatják be. Oldalpáronként 2–5 térképvázlat teszi érthetővé és

¹ Aranda, Olivier – Guinand, Julien – Le Mao, Caroline: *Atlas des guerres à l'époque moderne. XVe – XVIIe – XVIIIe siècles*. Paris, Éditions Autrement, 2023. 191 p.

követhetővé a szárazföldi és tengeri hadjáratok, összecsapások lefolyását. A francia szerzők alapján véve elfogulatlanul tárgyalják a korszakot, az időszak nagy részében vezető katonai hatalomnak számító Francia Királysággal 11 oldalpár foglalkozik, míg Nyugat-Európával (Itália, Hispániai-félsziget is) 18, Kelet-Európával 5, az Oszmán Birodalommal 4, Ázsiával (Kína, India, Japán, Perzsia) 10, Amerikával 5, Afrikával 3 oldalpár. Nagy hangsúlyt kapnak a tengeri csaták, 15 oldalpár foglalkozik a korszak tengeri hadműveleteivel, tengeri stratégiájával és taktikájával, illetve azok pénzügyi-gazdasági-műszaki hátterével. Itt érezhető a francia haditengerészet túlreprezentáltsága, a két szerző szakterületének köszönhetően, a korszak nagy részében vezető angol, 1707-től brit haditengerészet kissé háttérbe szorul. Az erődépítéset, ostromtechnikát és eljárásokat 5 oldalpár, a szárazföldi összecsapások taktikai változásait 3 oldalpár, a háborúk gazdasági-pénzügyi hátterét szintén 3 oldalpár mutatja be.

A színes térképvázlatok kialakítása tetszetős, a célnak megfelelő. Térképekről a szoros értelmében nem beszélhetünk, mivel hiányzik a fokhálózat, így a térképvetület. Ez csak a két világtérképnél jelent problémát: történelmi térképeknél, főleg világtérképeknél területtartó vetületet kellene választani, kerülni kell a szögtartó világvetületek kiválasztását. A sarkokhoz közeli területeken már olyan mértékű a területtorzulás, hogy Grönland területe meghaladja egész Afrikáét: ez nagyon csalóka. Kontinensek, régiók ábrázolásánál viszont már nem okoz problémát. A térképvázlatokon méretarányszám sincs, egy egyszerű vonalas lépték teszi lehetővé a távolságok megbecsülését. A vízrajz csak a legfontosabb vízhálózatra koncentrálódik, a domborzatábrázolást, ha van, árnyékolással oldották meg. A különböző határokat fehér kontúrvonallal jelölték, így nem zavarják az olvashatóságot. A politikai színezés és a sraffozás a pasztellszíneknek köszönhetően halvány tónusú. Lényeges, hogy a történeti-földrajzi háttér visszafogott legyen, ne zavarja a tematikus tartalom olvasását. Ezt tökéletesen megoldja a francia térképész grafikus.

A történelmi térképeknél a településnevek névalakjának a kiválasztása az egyik legnagyobb probléma. Az atlaszban a francia névalakokkal találkozunk a francia nyelvterületen túlnyúlóan is (exoníma). Ugyanakkor a városok esetében felváltva használják a különböző nyelvű elnevezéseket, így például egy oldalpár egyik térképén a Kolozsvár, Munkács, a másikon a Cluj-Napoca, Moukatchevo alakot olvashatjuk. További gondot jelent a kelet-európai nyelvek mellékjeleinek helyes írásmódja, így a magyar ékezetek esetében is sok hiba van.

Ami a tematikus, katonai tartalmat illeti, mindegyik térképen feltűntették, milyen forrás alapján készült az adott térkép. A hadművelési térképeken lendületes mozgásvonalak (nyilak) jelzik a csapatok vonulási irányát, a jelkulcs az egész atlaszban egységes, a jelmagyarázat jól áttekinthető. A 23 szárazföldi csata térképén a szemben álló felek ábrázolása is egységes, többségében 2-4 fázisban mutatják be a hullámzó harcok menetét. A tengeri csaták hadműveletei esetében is több fázisban ábrázolják a sorhajók mozgását. A várépítéset, a várostromok bemutatása is látványos, korabeli csata- és ostrom-, valamint hadihajó-ábrázolások is színesítik a képet.

A magyar olvasónak elsősorban a Magyarországon kevésbé ismert tengeri hadműveletek, csaták és a távoli kontinensek katonai eseményeinek a bemutatása lehet érdekes. A Kárpát-medence történetével két oldalpáron, négy térképen foglalkoznak a szerzők. Az 1526-os mohácsi csata (*Bataille de Mohacz*) térképe az Oszmán Birodalom terjeszkedésének bemutatásakor jelenik meg. Emellett az 1658–1664 közötti török háborúkat (*Hongrie et Transylvanie, terres d'affrontements 1658–1664*), valamint a török kiűzését (*Conquête de la Hongrie par les Habsbourg 1683–1739*) és Belgrád visszavételét (*Siège de Belgrade 1717*) ábrázolják térképek. Az utóbbi eseményeknek, a birodalmak összecsapásának külön oldal-

párt szenteltek, megfelelő leírással (*Choc des Empires: Ottomans contre Habsbourg*). Mindezt egybevetve a térképgyűjtemény rendkívül érdekes lehet a kora újkor hadtörténete iránt érdeklődőknek.

Nagy Béla*

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos munkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., bela.nagy@abtk.hu).

A portugál történelem nagy csatái¹

Néha a téma nem csak az újságíró számára hever az utcán. Jelen sorok írója önkéntes fordítóként járt Lisszabonban, ahol a II. András magyar király dédunokájáról és az Árpád-házi Szent Erzsébet másodfokú unokahúgáról, Portugáliai Szent Erzsébetről elnevezett Szent Királynő terén bukkant a recenzió tárgyát képező munkára, amelyre a könyvek mellett heverő feljegyzés szerint a Portugál Történelmi Akadémia ajándékként tekinthet a megtalálót. *A portugál történelem nagy csatái* címet viselő sorozat a portugál hadtörténelmet mutatja be, az első öt kötet a határok kialakulásától a restaurációs háborúig, 1096-tól 1668-ig. Felidézi az egyes korszakok fegyveres konfliktusait, és ismerteti a másik oldal nézőpontját is, továbbá különös és kevésbé ismert, de döntő részleteket is feltár.

Az első kötet bevezetése összefoglalja a határok kialakulásának folyamatát, ami nagyon fontos az államok szuverenitása szempontjából. A tárgyalt időszak 1096-ban kezdődik, Alapító Henrik gróf trónra lépésével, és 1297-ben fejeződik be, amikor Alcañicesben aláírták a portugál–kasztíliai határt rögzítő szerződést. A határ kezdetben nem egy vonal volt, hanem egy – általában ritkán lakott – tágas tér. Részletes felmérése a 16. században történt meg.

Az arab hódítás ismertetése után az önálló külpolitikát folytató Portugál Grófság megalapításának bemutatása következik. Az ibériai államok változatos szövetségeket kötöttek egymással, majdnem mindig Kasztília ellen. A 15. század végén csak Portugália és Spanyolország maradt a félszigeten. Alapító Henrik utóda Teréz volt. Halálakor Alfonz Henrik örökölte meg a grófságot. Uralkodása első éveiben Galícia rovására próbált terjeszkedni és nem hanyagolta el a Tejo vonalának a védelmét. A Kasztíliai és Leóni Királyság belső viszonyai neki kedveztek.

A második kötet a portugál győzelemmel végződött 1385-ös aljubarrotai csatával foglalkozik. Az előzményeket egyes portugál történészek utódlási harcnak, mások társadalmi forradalomnak vagy válságnak tartják. Az 1383-as salvaterrai szerződés előírta, hogy Portugália és Kasztília nem egyesül, Beatrix és János fia foglalja el a portugál trónt. Amikor I. János kasztíliai király 1384-ben bevonult Portugáliába, sok portugál nemes határozatlan volt, hogy melyik oldalra álljon. Megoszlottak a vélemények, hogy a kasztíliai hajóhad a tengeren vagy a Tejón szálljon szembe a portugálokkal. Végül ez utóbbi javaslatot fogadták el.

1 *Grandes batalhas da história de Portugal 1–5.* Ventura Margarida, Garcez: *A definição das fronteiras 1096–1297.* Vila do Conde, Edição e Conteúdos, 2007. 119 p.; Duarte, Luis Miguel: *Aljubarrota 1383–1389.* Vila do Conde, Edição e Conteúdos, 2007. 120 p.; Mendonça, Manuela: *O sonho da união ibérica 1475–1479.* Vila do Conde, Edição e Conteúdos, 2007. 118 p.; Veiga, Carlos Margaça: *A perda da independência 1578–1583.* Vila do Conde, Edição e Conteúdos, 2007. 119 p.; Espírito Santo, Gabriel do: *Restauração 1640–1668.* Vila do Conde, Edição e Conteúdos, 2007. 118 p.

A csatában látszólag a portugálok győztek, de nem tudták megtörni a Lisszabont körülvevő tengeri zárat. Portugáliában a pestis végigkísérte a kasztíliai sereget, a király azonban csak akkor szakította félbe az ostromot, amikor a királynő is megbetegedett.

A harmadik kötet az ibériai unió álmáról szól, amely először 1077-ben jelent meg. Miután a török elleni keresztes hadjárat terve meghiúsult, V. Alfonz Marokkó elfoglalására törekedett. 1475-ben bejelentette igényét a kasztíliai trónra. 1479-ben Alcáçovasban aláírta az örökösödési háborút lezáró szerződést a katolikus királyokkal. Ebben kölcsönösen lemondtak a másik ország trónjáról, és vállalták az elfoglalt városok és várak helyreállítását, valamint a háború alatt épített határ menti várak lebontását. Elismerték Portugália igényét az afrikai partokra és az atlanti szigetekre, továbbá Kasztília jogát a Kanári-szigetekre. A szerződést a katolikus királyok 1480-ban, Toledóban ratifikálták.

A negyedik kötet a függetlenség elvesztéséről szól. Így nevezték egyes portugál történészek az 1580-ban létrejött spanyol–portugál perszonáluniót, amivel megvalósult az ibériai unió. A szerző szerint a következő 60 év rövid volt Spanyolország történetében, de túl hosszú Portugália történelmében. Az események a következőképpen alakultak. Miután Sebestyén portugál király 1578-ban elesett a Ksar el-Kebiri csatában, utóda nagybátyja, Henrik bíboros lett, aki kérte a pápától a felmentését a nőtlenségi fogadalma alól. II. Fülöp erős diplomáciai hadjáratot indított ez ellen, és végül a pápa nem adott felmentést. A király idős, testileg és lelkileg gyenge volt, és sokan átmenetinek tekintették az uralkodását. 1579-ben Henrik, mivel maga akart dönteni az utódlás kérdésében, Mánuel király összes leszármazottjának írt, akik jogot formálhattak a trónra. A függetlenség megőrzése érdekében Henrik hajlandó volt tárgyalni unokaöccsével, II. Fülöppel. A 19. századi történétírók szerint Henrik át akarta adni a koronát II. Fülöpnek. Henrik halála után megerősítették a tejői kikötő védelmét és búzát importáltak Franciaországból, de nem tudták feltartóztatni a hatalmas és jól szervezett spanyol hadsereget, amelyet Alba hercege vezetett. Portugália elfoglalásával II. Fülöp az egész félsziget uralkodója lett.

A szerző ismerteti néhány kortárs történétírói munkát és beszámolót a Ksar el-Kebiri csatáról. Luis Nieto spanyol domonkos művét franciául írta, igen részletes a spanyol Luis de Oxeda munkája. Egy ismeretlen nevű olasz hadifogoly is írt beszámolót, négy portugál mű kéziratban maradt. A genovai Gerolamo de Franchi Conestaggio műve 1585-ben jelent meg. Célja Portugália és Kasztília uniójának, illetve Kasztília álláspontjának az igazolása volt a nemzetközi közvélemény előtt. Egész Európában olvasták, és másokat is megihletett, de nem fordították le portugálra. 1602-ben adta ki művét Párizsban João de Castro, aki meg volt győződve arról, hogy a király nem halt meg. Sikert aratott az indiai alkirály, Álvaro de Castro törvénytelen fiának írása is. Nagyobb visszhangja volt Portugáliában Jerónimo de Mendonça 1607-ben, Lisszabonban megjelent könyvének. Mendonça két évet fogságban töltött, és az előkészületektől a kiváltott foglyok hazaérkezéséig tárgyalta az eseményeket. 1629-ben Miguel Leitão de Andrada adta ki húsz párbeszédet tartalmazó művét, amelyek közül a hetedik az afrikai hadjáratról szól. Az elbeszéléssel hálát akart adni Szűz Máriának, hogy túlélte a hadjáratot.

Az ötödik kötet a restaurációs háború (1640–1668) eseményeit dolgozza fel. A lovassági fölényben lévő Spanyolország csak a francia és a holland front lezárása után, 1660-tól vetett be nagyobb erőket Portugália elfoglalására. A kötetben hét fontos csata leírását olvashatjuk (montijói csata, 1644, melynek kimenetele bizonytalan volt és megnyitotta az utat a vesztfáliai béke felé; második guararapesi csata, 1649; Linhas de Elvas-i csata, 1659; ameixiali csata, 1663; Castelo Rodrigó-i csata, 1664; Montes Claros-i csata, 1665). 1669-ben a pápa is elismerte Portugália függetlenségét, és nunciust küldött Lisszabonba.

A szerző ismerteti az 1560–1660 között lezajlott katonai forradalom eredményeit. A főbb jellemzők: a gyalogság számított a legfontosabb erőnek. II. Gusztáv Adolf svéd király kezdte összehangolni a gyalogságot, a lovasságot és a tüzérséget. A csapatok különböző zászlókat használtak, az egyenruhák csak később, az angol polgárháború idején jelentek meg. A hadjáratokat tavasztól őszig, és a 16. század közepétől már nem a várak közelében vívták. Az 1571-es lepantói győzelem nemcsak a spanyol gyalogságnak, hanem a tüzérségi fölénynek is köszönhető. A parancsnokok általában nemesek voltak, és politikai döntés alapján nevezték ki őket. A perszonálunió alatt sok portugál harcolt a spanyolok oldalán. Franciaország szárazföldi, Anglia és Hollandia pedig tengeri hatalommá vált. Portugália atlanti ország volt, ami lehetővé tette, hogy fenntartsa szárazföldi határait és ellensúlyozza Kasztília befolyását. Portugália területéhez, lakosságához és gazdagságához viszonyítva sok európai országnál nagyobb katonai erővel rendelkezett.

A szerző megállapítása szerint egy hadjáratot a hadvezérek, a katonai gondolkodás, a technika, az erőforrások mozgósítása és a lakosság támogatása együttesen határozzák meg. A harmincéves háború után az uralkodók szabadon választhatták meg felekezetüket, és a pápa többé nem avatkozott be a konfliktusokba. Teret nyert a tudományos gondolkodás, megjelent a merkantilizmus gazdaságpolitikai irányzata, és a távolsági kereskedelem központja áttevődött a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra.

Az első és az ötödik kötet kronológiát is tartalmaz, és mindegyik kötet bibliográfiával zárul. A tanulmányok elsősorban a hadtörténelem eseményeit tárgyalják részletesen, de a külpolitikai folyamatokat is figyelemmel követik. Mindegyik hadjárat Portugália függetlenségének megőrzéséért zajlott.

*Gregosits Gábor**

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem BTK Hispanisztika Tanszékének doktorandusza (6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 32–34.)

**HUN
REN**

**BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT**

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szerkesztési munkálatokat

a HUN-REN BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Prime Rate Zrt., Budapest

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

CONTENTS

Paradigm Shift in Hungarian Historiography – the Present of Colonialism Studies (Krisztián Csaplár-Degovics)	1
<i>Studies</i>	
András Bencze: Russian Empire – a Weak Empire? Russian Colonialism in North America	5
Zoltán Hopka: Colonial Aspirations of the Austro–Hungarian Empire	23
Janka Júlia Csepregi: Modernization or Colonization? Interpretations of the Austro–Hungarian Settlement Policy in Bosnia-Herzegovina	41
Clemens Wirleitner: Import of Chinese Coolies into the Habsburg Monarchy: Discourses and Cases	69
Ádám Tibor Balogh: Immigration and Colonisation in the Republic of the United States of Brazil: In the Light of the Report of the Austrian Ministry of Commerce for the Year 1910	83
Krisztián Csaplár-Degovics: A Colonial Hunter from the Socialist Hungary: Discovering East Africa during the Cold War	113
<i>Workshop</i>	
Dániel Gazdik: The Erzurum Vilayet at the End of the 19 th Century: A Borderland in Russian Geopolitical and Intellectual Thought	149
<i>Book Reviews</i>	
The Geography of Serbia (Gábor Demeter)	161
Atlas of Wars in the Early Modern Period: 16 th –18 th Centuries (Béla Nagy)	165
Great Battles in Portuguese History (Gábor Gregosits)	168

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáma: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

**HUN
REN**

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET